

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a **Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported** (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

4898

W4

ԳՐԱԿԱՆ
ՀԱՄԲԱԻՆԵՐ

եկ

ԱՆՈՆՑ ՔՆՆԱԿԱՆ ԱՐԺԷՔՐ

Faites-vous des amis
prompts à vous censurer.

L'Art poétique
BOILEAU.

ԳՐԵՑ

ՄԻՋՐԱՆ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԵԱՆ

ՏՊԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Վ. Ե. Հ. ՏԷՐ. Ն. ԵՐՍԷՍԵԱՆ

Կ. Պոլիս

—
1909

ԳՐԱԿԱՆ
ՀԱՄԲԱՒՆԵՐ

ԵՒ

ԱՆՈՆՑ ՔՆՆԱԿԱՆ ԱՐԺԷՔԸ

Faites-vous des amis
prompts à vous censurer.

L'Art poétique
BOILEAU.

ԳՐԵՑ

ՄԻՀՐԱՆ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Պ. Է. Հ. ՏԷՐ-ՆՆԵՐՍԷՍԵԱՆ

Կ. Պոլիս

1909

ԾԷ
898

Հրապարակ
Գործարարական
Ինստիտուտի
Գլխավոր Կարգապահ

Հ/20 ԿԻԿ 1913

Գ. Մոսկով

Միջոցառումներ

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Դրագրերի մը մասին հասարակութեան մէջ շրջող ան-
հրապարակ տարածակութիւնը անոր հետեւեալ շարքին
չէ, ոչ ալ անոր նկատմամբ տեղի ունեցած հարակիւ-
թեան ցոյցեր գրաւականն են անոր հանձարին: Հասարա-
կաց դասասանը ուղղելու համար անաշտ սնանկութիւն
պիտի եւ անկողնակալ գնահատութիւնը միայն կրնայ
հշտեմ համբաւին արժեքը:

Բազմութիւնը կողմէ հետաքրքրուիչ եւ շուրճանալ
եւ ժամանակ չի վատնել իմաստին խորը քաջակցելու. աշ-
խարհիս վրայ ամեն տեղ ընթերցող հասարակութեան մե-
ծամասնութիւնը կը կազմուի միջակ իմացականութեան
տէր անձերէ: Այս պայմաններուն մէջ՝ յայտնի է թէ հետե-
ւակ գրողը աւելի սքանչացող ունի քան առաջնորդող հան-
ձարը:

Մակերեսային գրականութիւնը կը շրջակէ քերականներ
իր պաճառնաւ տարագով. խորիմաստ երկասիրութիւնը
անոր քով հնամենի երեւոյթ մը կը ստանայ. ընթերցողը՝
որ կեղծիւն եւ իրականիւն մէջ ընտրութիւն մը ընել կոչ-
ուած է, կը կարծէ հիմնին եւ կորին ընտրութեան մէջ տեղ
շարունակ:

Եթէ ամեն գրագէտ հոգակող արտադրած լըստ աշ-
խարհ արժեքաւոր երկ ուրիշ ինք կը հաշտակի արտադրած
լըստ՝ իր մօտ հաւատարմութիւն պիտի չը գտնուի աշխարհ
քուրք մտնողներ ունեյ վրայ ինք առաջինն է ողբալու:

Ապրուսի մտանդութիւնը սակաւ նկարագրաց հր-
դարձնէ գաղափարի մարդը եւ ամենեւնի պարկեշտ մասե-
նագիրն ալ՝ երբ խնդիրը հացի կոխի վրայ է, կը փոր-
ձուի համակերպիլ խոժանիւն մտքի գոնիկի տրամադրու-
թիւններուն :

Արդ գրչակին համար ի՞նչ աւելի դիւրին բան կայ
քան փայտայեղ միջավայրի նախապաշարունակները՝ փոխա-
նակ զանոնք հարուածելու, զգուշ աւերակիւն սիրել յու-
զող ստորին կիրքերը՝ փոխանակ անոնց դիւ մտաւորելու :

Այնպէս որ գրողը շատ անգամ ինք առիթ կը ստեղծէ
գոհացում տալու բազմութեան զձուձ ախորժակներուն եւ
կը շահագործէ ժողովուրդին հոգեբանական վաճառողջ վի-
ճակը, հոգ չէ քէ անով աւերող ազգի մը գերեզմանը
պատրաստի :

Կան ալ պարագաներ որոնց մէջ գրողին ինքն իր վը-
րայ կազմած նպատակներ համարունը անկարելի կը դար-
ձնէ զինքն գրելէ ձեռնարկի ընելու եւ որչափ աւելի գը-
րական ձախուրդումի հանդիպի նոյնչափ կը յամառի գը-
րական պայքարը յառաջ մղելու :

Թող փորձէ սակարկութեան մտնել ներքողակնի եւ
սարքողակնի գործակարութեան հետ եւ անմիջապէս պիտի
համոզուի քէ համբաւը կը վիճակի ամենեւնի աւելի վը-
ճարողին եւ այժմեութիւն կը ստանայ այն որ ջատագովու-
թեան բնքովը կը վարձէ :

Դիւրի չէ որ կը վաճառեն այլ անձանքին հրապոյ-
րը, երկը չէ որ կը գնեն այլ հետաքրքրութեան առարկան
եւ որչափ անհեթեթ ըլլայ պարտաւր եւ որչափ անհարկի
ըլլայ գովեստը նոյնչափ դիւրին կըլլայ գրական ապրան-
քին առեւտուրը :

Թող գրական հրապարակին վրայ գիրար բզ՛հեն, բող
ամենեւնի աւելի յարգելի դիմելէր գիրար նախատնի կամ լըր-
քորէն գիրար խնկարկին . որչափ մեծ ըլլայ գայթակղու-
թիւնը՝ ըստիրը իր շահերու մասին զանգուշելու պատճառ

շունենար եւ նոյնչափ մեծ կըլլայ բաժանորդագրուողներուն
քիւր :

Հարկաւ մեծ դեր կը կատարեն գրական խմբակներն
ալ որ, իրենց կուսակցութեան դասը առաջ հշերտ համար,
պէտք ունին վարձկան գրիչի եւ անոր գործունեութիւնը
իրենց ի նպաստ ծառայեցնելով անոր կապակովն իրենց
պաշտպանութիւնը եւ անոր անուն մը կը շինեն :

Հասարակիչներուն պահանջն ալ այս է, պէտք է որ
հեղինակ մը ու է կ'կերպով հասարակութեան մտքին տիրե-
այն ասեւն ծանօթ անունին կը դիմեն՝ ապաւրանքի վրայ
հասնողներ լեցնել տալով, իրենց եւ գրողին բաղդը շինե-
լու համար :

Տարակոյս չկայ որ առանց հակակշիռի, երկդիմի գը-
րականութիւն մըն է որ այսպէս երեւան կուգայ որուն
ըջըջընէ եւ հակասական արտադրութիւնները աւելի ան-
բարոյացողիչ են քան ֆողայեծ եւ լրբեմի քերթոններ որ
պատանկութիւնը վաղափքովան կառաջնորդեն :

Ուսի որչափ վսեմ է ճշմարիտ փերթողին գոհաբե-
րութեան կեանքը քանի որ իր արտի ազնիւ զգացումներու
միայն գոհացում կուտայ, իր գործքեան նիւթն է միայն
որ զինք կը խանդավառէ եւ անարբեր կը մնայ գրչակին
համբաւ ճարելու համար գործածած հնարքներուն :

Այո՛, համբերասար ձեռնհասութիւնը ինքզինքն ցու-
ցադրելու ժամանակ չի վաւեր եւ գրական հանճարը կար-
համարեմ նուաստացնան պայմանով ձեռք բերուած առեւ
նկարական յաջողութիւն :

Սակայն իր շեւտ առանձնութեան մէջ պիտի կրնայ
միեւնել վերջ տկալ, իր կրած գրկակնք եւ տեսած ապե-
րախտութիւնը արդեօք զինքն յուսահատութեան չը պիտի
մտնեն :

Տարակոյս չկայ քէ ժամանակները պիտի փոխուին,
քէ պիտի կատարուի լոյս եւ նախապաշարունակ հաշուեյար-
դարութիւն մը, քէ քիտք մոռացութիւնը իր փոշիներուն

սակ պիտի քաղէ անարժեք երկն ու երկասիրող:

Միևնչոր ժամանակին ամեն բան մաշեցնող ժանի-
փեն պիտի վրային գեղեցիկ դպրութեան ընտիր արտադրու-
թիւնները, անոնց ներքին արժանիքը օրէ օր աւելի երե-
ւան պիտի գայ եւ պիտի մշտնջենաւորէ զանոնք գրողին
վարկն ու համբաւը:

Միայն թէ յիշատակաց արդարութիւնը անսեռնաւ հան-
ճարին նոյն իսկ թեւ արձան մը կանգնէ, պիտի ջլրեայ անով
նաեւ արտադրեչ սալ անոր այն երկերը որոնց ի յոյս գալը
վաղագրաւ կեանքը անկարելի դարձնող այլ եւս:

Այս պայմաններուն մէջ տալաւ կը փնտնայ սոսոյջ
գրականութիւնը, այսինքն ազգի մը հաւաքական խնացա-
կանութիւնը ձեւակերպող ուժը եւ անգամ մը որ այդ ու-
ժը չգտնայ՝ նաեւ իր հետ կը մահացնէ ազգին ինքնուրոյն
գոյութիւնը:

Փախաւելի չէ՞ միթէ սերունդէ սերունդ փոխանցեչ
մեր մտաւոր ժառանգութիւնը, այսինքն մեր գեղին յատուկ
գաղափարներու արտայայտութեան իսկապէս եղանակը փա-
նի որ ձոխ եւ գեղեցիկ ալ է:

Գաղափարաց աշխարհին տիրապետութեան մէջ ան-
կոխ եւ անգրաւ միջոցներ կը մնան տալալին. արդեօք նոյն
իսկ ընդհանուր մարդկութեան շահուն համար մեզ վիճա-
կած աշխատութեան բաժինը չը պիտի՞ ստանձնենք:

Մեզ այնպէս կը թուի թէ անոնք որ շրագրական հրա-
պարակին վրայ կ'աւ հրատարակչական ձեռնարկներու մէջ
հայ գրականութեան երեսնէ ասրեցան (որքան ալ համես-
քողայ իրենց արդի վիճակը) դարձեալ ինքնաբաւութեան
պատուաբեր վիճակ մըն է զոր պէտք է պակել ջանան:

Համոզուած ենք մանաւանդ թէ մեր գրականութեան
աւանդապանները սիրով պիտի կատարեն միևնչոր հիմա ի-
րենց վայելած գրական արտադրութիւններուն հետեւանք եղող
պատրաստութիւնը եւ մատենագրութիւնը հակալոյնի տակ
պիտի առնուի:

Վասն ենք որ յոյ համբաւով ոչ մեկը զոն պիտի
մնայ, քայց ամեն գրագէտ զինք ասրեցնող գրականութեան
կեանք պիտի տայ եւ ֆննդատութեան տոյացող, սոսոյջ
գրականութիւն մը պիտի արտադրէ:

Քննադատութեան արժեք տուողը արդար գնահատու-
թիւնն է. ինչ կացութեան մէջ որ կը գտնուին գնող եւ
վաճառող, նոյն դիրքին մէջ են իրարու հանդէպ գրող եւ
կարդացող. գնահատողը կրնայ համաձայնեցնել երկու կող-
մերը:

Չէ՞ մի որ մեկը կ'արտադրէ, միւսը կը սպասէ. մեկը
կը գրէ, միւսը կը կարդայ. ուրեմն գրողին եւ կարդացո-
ղին փոխադարձ շահուն համար՝ պէտք է գնահատումի
օրէնքին յանձնել ամեն երկասիրութիւն:

Կ'ընդունինք թէ հեշտ գործ մը չէ ծայրէ ծայր աչքէ
անցնել հեղինակութիւն մը, զիրքի մը ամեն մեկ տղ ման-
րակրկիտ ֆննդութեան ենթարկել, գրուած նիւթին եւ գրա-
կան սեղին համեմատ քանադասել եւ ամեն էջ զոս զոս
դիտողագրել:

Այս պայմաններուն մէջ գնահատութիւն կատարողը
զիրք գրողին ամեն աշխատութիւնները կը կատարէ, նոյն
զիրքը նորեկ հեղինակելու չափ եւ աւելի կը յոգնի: Արդ,
եթէ մանր դիտում, այս ժոյս աշխատութեան փոխարեն
հազիւ վճիռ մը արձակելու իրաւունք ձեռք կը բերէ:

Ինչ որ ալ ըլլան սակաւ յոգնութիւնն ու վարձք,
պէտք է որ ուրեք գրակրկիտ մաքր հաշիւը կողմնորոշած
գրական համբաւին որ գրողը հարստացուց եւ գրականու-
թիւնը աղփատացուց:

Նա մանաւանդ պէտք է որ երեսն հսկէ անսեռնաւ
հեղինակը եւ զայն իր արժանաւոր դիրքին բարձրացնէ.
այս պայմաններուն մէջ հայ գրականութիւնը իր փորձա-
փարն ունեցած կըլլայ եւ իր ոսկի յատկութիւնը դուրս կը
ցայտեցնէ:

Չենք հաւանելի մեր հաւաքած յոյզն գնահատական-

ներուն մեջ վճիռ արձակելու իրաւունքը ձեռք բերած ըլ-
լալ եւ ընթերցողը ինք պիտի որոշէ թե արդեօք խղճամիտ
ուսումնասիրութեան ենթարկուած են մեծ ու փոքր գը-
րողներ :

Եւ մեր տնտեսական վարձատրութիւնը շիտակեալ ստացած
պիտի համարինք եթէ այս փառաբան երկասիրութիւնով
համբաւին բուն արժեքը երեւան հանելու դժուարին գոր-
ծին նպաստած ըլլանք :

18 Յուլիս 1909

Կ. Պոլիս

ՄԻՀՐԱՆ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆ

Միհրան Հովհաննէսեան

ՔՆՆԱԴԱՏԱԿԱՆ

ՍՏՈՒԳԱԲԱՆԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

Տ. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Ա. ՔԱՀ. ՀԻՒՆՔԵԱՐՊԷՅԷՆՏԵԱՆ

Ա.

ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԵԱՆ ՀԱՐԿԸ

Գրագէտը՝ ինչպէս ասեցաւ իր գտնուած միջաւայրէն ասած է իր զարգացումը, նոյնպէս և ասեցին պէտք է իր հմտութեան բաժինն հանէ հասարակաց զարգացումին :

Տարակոյս չիկայ որ իր գիտնալ կարծածը հրատարակելու քաջութիւնն ունեցողը իր իսկապէս գիտցածը ծածկողէն աւելի արժէք ունի : Առաջինին գիտաւորութիւնը զովելի է . երկրորդին զանցաւորութիւնն է պարսաւելի :

Այո՛, գիտութիւնը կը պարտաւորէ, և հեղինակ մը որ գիտակից է իր կարողութեան՝ պէտք է անշուշտ երկասիրէ : Ան որ հասարակութեան կը զլանայ իր հմտութիւնը՝ իր հմտութեան բաժինը կը կողոպտէ հասարակութենէն :

Բայց թուղթ մըտող մը չի՞ կրնար երեւակայել ինքքն իր մէջ հանճար մը որ գոյութիւն չունի . միթէ չի՞ կրնար խաբել ինքզինքը և առաւելապէս հասարակութիւնը որ իր գրագէտները դատելու մասնագէտը չէ :

անաչառ քննադատութիւնն իրեն նուիրելով. ինչու որ հեղինակի մը յիշատակին մատուցուած լաւագոյն յարգանքը անոր անունը անմոռաց պահելն է յուէտ :

Բ.

ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ ԴԻՏԱԻՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Գիրքին սկիզբը գրուած Ձօնին մէջ, Հիւնքեարպէյ՝ յէնտեան կը յայտարարէ թէ իբեքէնա՛յ Գիւնքեարպէյ կը նուիրէ ի Գարադաշեան Գիւնքեարպէյ և ի Գարադաշեան Գիւնքեարպէյ : Այսպէս ահա իր օգտակար հանդիսանալու միամիտ բաղձանքը՝ նոյն իսկ աններող քննադատին ալ համակրութիւնը իրեն կը ձգէ :

Ախոս որ երկայն ատեն անողոք մօշը դանդաղելէն ետքը, ճիշդ իր գիրքին տպագրութեան պահուն փութաց կարճել այնքան ազնիւ կեանք մը, և միջոց չի թողուց իրեն որ իր գիրքին վրայ իր յատուկ տեսութիւնները պարզէր իր հասկցած կերպով :

Ոգրապետ հեղինակը՝ հիւանդութեամբ տառապած միջոցին, այդ հոգը Ա. Մ. Գարադաշեանի վստահացած ըլլալ կը թուի : Արդէն՝ Իզմիրեանց Կոստի Մանամոզովին կողմանէ անոր յանձնուած էր նոյն գիրքին քննադատութիւնը, ուստի իր նպատակը տեղեկագիրը տալէ վերջ՝ փութաց ալ աւելի նպատակաւոր յաւանքներ մը չարագրել :

Եթէ այսօր այդ յաւանքներն մաս առ մաս կ'արտատպենք և մեր առարկութիւնները անոնց հանդէպ կը չարենք, այս գործը խորապէս ուսումնասիրող և խընդրոյն իրազեկ եղող անձի մը, Գարադաշեանի, կարծիքին հետն է որ կը չափուինք :

Նոյն Գարադաշեան կը գրէ : « Մտադարանութեան « նպատակն է ցուցնել բառերուն ծագումը : Ծիշդ այս « նպատակաւ պատրաստուած է այս գործը : Այս մաս « տենիս հեղինակը կը ջանայ ցուցնել հայերէն բառերէն « շատերուն և կարեւորներուն բուններն զորս կը գտնէ « պարսիկ և յոյն լեզուաց մէջ : » (Յաւանք. Ա. Մ. Գ.) :

Իսկ մը սր ստուգապէս կրցանք հաստատել, այն է թէ՛ Հիւնքեարպէյ՝ յէնտեան իսկ բառերէ մէկ քանիսն օտար բառերու զուգարկալիքը միայն մասնաւոր լինէն, առանց որոշելու թէ որը՞ ուսկից ծագումն առած է :

ՕՐԻՆԱԿ

Էջ 8. — Շաղ, պրսկ. խալ նոյն նշանակութեամբ :

Էջ 14. — Ուրագ. գործի հիւսան, տճ. fkaht. ծագեալ ի բառէ քէսմէք :

Էջ 17. — Պիրկ, պրսկ. բերդէն նշանակէ ոլորել զծայր բեւեռի, տճ. բերդին էթմէք :

Էջ 18. — Լաւս, թրք. աւ նոյն նշանակութեամբ (արբ. սալլ նշանակէ դադաղք) :

Էջ 22. — Առու, լա. arula նոյն նշանակութեամբ :

Օրինակները մինչև գրքին վերջը կրնայինք առաջ տանիլ, բայց ինչ օգուտ. արդէն յայտնի է թէ Հիւնքեարպէյ՝ յէնտեան մեր պարծանքին համար այս գործին ձեռնարկած էր, մեր բառերուն ծագումը օտար լեզուի վերագրելուն մէջ ինչ փառք կար : Կը ցաւինք որ Գարադաշեան իր ըսել ուղածը Հիւնքեարպէյ՝ յէնտեանի բերանին մէջ կը դնէ :

Եւ ինչպէ՞ս Գարադաշեան կը յաւելու. « Հեղինակին « կարգը կամ գրութիւնն է իւրաքանչիւր արմատ կամ « բուն բառին յաջորդէն (**) նշանով, և ի ներքոյ իւր.

« Բաքանչիւրին կը դնէ բառեր զորս կը համարի նոյն
 « Բառին վերաբերեալ ճիւղ : Ասացելոցս իրեւ օրինակ
 « յիշենք դադան բառն իր սարօք : Հոն կը գիննէն անպա-
 « րիտողք Լէ յիշեալ արժարն ինչ զարմանալի գոյներ կ'առնէ և
 « ինչ մէջ լոյս կը սփռէ լեզուին վրայ » : (Յաւաջ. Ա. Մ. Գ.) :

Մեր ստուգածը այս է : Իւրաքանչիւր հատուած որ
 իր յաջորդէն (* *) նշանով կը բաժնուի, բառերու չորջա-
 նակ մը կազմող դիպումածական հաւաքում մըն է . և այդ
 բառերէն որը որ առաջ առնես՝ կրնաս անկէ քովինին
 անցնիլ : Ոչ արմատ կայ ոչ ճիւղ . այս ճիւղ և արժար
 Գարագաշեանի չինծուն է . Հիւնքեարպէյէնտեան ինքն
 իրեն համար այդպէս բան ըրած ըլլալը չէ ըսեր :

Բայց ինչ վոյժ ահա ֆալան բառը ոսկից Պանդորի
 սուրբին պէս ինչ ըսես զուրս կը թափի :

ՕՐԻՆԱԿ

Գաղան, խեցեկոյտ, վճիւռ, քիթ, կայտառ, ցիւս,
 գինդ, կծու, խածնեմ, գայթակղուլթիւն, խուց, խեցի,
 քծնիմ, ևայլն, ևայլն : (Տես էջ 58)

Այո՛, ութսուն և ինը իրարու աննման բառեր,
 որոնց չես գիտեր ո՞րը արմատ է ո՞րը ճիւղ . և հաւա-
 նականաբար Գարագաշեան ինքն ալ չի գիտեր : Կը
 տեսնէ՞ք՝ անպաւ արժարն, ֆալան արժարը ինչ զարմանալի
 գոյներ է առեր, և ինչ մէջ լոյս կը սփռէ լեզուին վրայ :

Երբեք՝ Կը գրէ թէ « Արդարեւ բառք չատ անգամ
 « հնչմամբ, գրերու յաւելմամբ, նուազմամբ և տեղա-
 « փոխութեամբ կը հեռանան բունէն : Այս կէտը որ՝ մեր
 « լեզուին բեղնաւորութեան պատճառն է, գիտն է մեր
 « հեղինակին » : (Յաւաջ. Ա. Մ. Գ.) :

Այդպէս բան մը Հիւնքեարպէյէնտեանի մօքէն

չէ անցած, նախ որ իր համեմատութեան դէմ էր . երկ-
 րորդ որ սխալ է այդ կարծիքը : Այդ օրէնքը ընդհանուր
 լեզուները մինչև հիմա կառավարող օրէնքն է, զոր սա-
 կայն Հիւնքեարպէյէնտեան սխալ գործածած է : Ատոնք
 են՝ Տաւարաշտէան, Երջան, Նոսաղէան, Լճորդոնէան և
 Քարմարաշէրո՝ օրէնքն : Բառարաններէ և քերականու-
 թիւններէ չատն մէջ կարելի է գտնել զանոնք, ոչ թէ
 ըստ քմաց և մտացածին կերպով, հապա կարգով կա-
 նոնով :

Չորրորդ՝ Գարագաշեան այս գործին՝ Հնդեւրոպա-
 կան նախալեզուէն դատ նախընթաց մը չի գիտեր, բայց
 և թէ յիշողութեան ճիւղ մը ընէր՝ պիտի տեսնէր թէ կան,
 ինչպէս :

Մարդկային Լեզու (Պղ. Նով.) (1857 Վիէննա)

Ուղղագրութիւն (Գ. Այլ.) (1869 Թէոդոսիա)

Բառաքնութիւն (Նորայր Բուզ.) (1880 Կ. Պոլիս)

Բազմալեզ (Վիեննայի 1843 սկսեալ)

Հանդէս Ամսօրեայ (1887, Վիէննա)

Եւ չատ ուրիշ գրքեր որ թուականով 1893է առաջ են և
 ստոյգ գիտութեան վրայ հիմնուած :

Իսկ իր այս գրքին վրայ հիանալուն մենք ալ կը
 հիանանք . որովհետեւ՝ Հիւնքեարպէյէնտեանի քաշ մեր-
 յեցո՞՞նէրը ինքն ալ տեսեր է՝ ինչպէս կը գրէ իր յառա-
 ջարանին մէջ և տակաւին կը հիանայ :

ՕՐԻՆԱԿ

էջ	5	Լուէն	կը հանէ	Յուլ
»	15	Արագիլէն	»	Առաքինի
»	69	Կաղամարէն	»	Կաղամբ
»	80	Աքաղաղէն	»	Դարող
»	119	Տանիքէն	»	Մաս

Էջ 125	Քարանձաւէն կը հանէ Յուպ
» 172	Լեզուէն » Խլուրդ
» 180	Պարապէն » Եկեղեցի
» 195	Աղբիւրէն » Եղջիւր
» 227	Գլուխէն » Փոք
» 276	Խնձորէն » Զաւակ
» 288	Պտուկէն » Նահապետ
» 311	Սկաւառակէն » Սարկուաղ
» 312	Մամուկէն » Պապուկ
» 221	Նղովքէն » Աւազան
» 338	Բրուտէն » Բերդ
» 341	Ժպիտէն » Սպառնալիք
» 357	Մաւանէն » Ստամոքս

Ա՛հ, հիմա կը հասկնանք թէ ինչո՞ւ համար Պարապէն չէր ուզեր որ այս գիրքը քննուի, և քննադատութիւնը լռեցնել կը կարծեր զայն ինչպէ՞ս անուանելով: Իրաւ է որ երբ այս գրքին վրայ իր նպատակով վճիռը արձակեց, այդ վճիռը կանխորոշ էր և ինք անկեղծ չէր իր դատաստանին մէջ և պատճառ եղաւ որ 1893ին երբ գիրքը հրապարակ ելաւ, լրագիրներ չիւնքեարպէյ՝ յէնտեանի իսկական արժանիքն ալ անտես առին:

Եւ կամ պէտք է խոստովանիլ որ իր խելքին չի հասած բանի մը վրայ դադարաւ յայտնելու կոչուելով ասիելի ցփեիլ բերնին եկածը դուրս տուաւ, բան մը ըսած ըլլալու համար:

Ահա այսպէս առաջին կը դադարէ ասիելի ցփեիլ բերնին հետեւի:

Իսկ մենք չիւնքեարպէյ՝ յէնտեանի միամիտ արտայայտութիւնով կը շատանանք, և կը խորհինք որ Պարապէն էֆ. Բարունակեանի որակած մարդոց նման՝ չիւնքեարպէյ՝ յէնտեան ալ Աղամին դրամաիսին մէջ խօսած լեզուն իր լեզուն կարծողներէն էր, և որպէսզի իր գիր-

քին ստոյգ արժանիքին վրայ որոշ դադարաւ մը կազմենք՝ անոր ապրած ժամանակը աչքի առջև բերելու հարկը կ'ըզանք:

Գ.

ՀԻՆ ԲԱՆԻՐ ԹԵՐ

Այս բառարանը՝ ստուգարանական շահեկանութիւն ունենայ թէ ոչ, մեր գրական շրջափոխութեան երևոյթներէն մին կը բացատրէ. և ատով կ'արժէ որ զայն ուշիւ քննենք:

Ասկից յիսուն տարի առաջ գտնուեցան բնածիր յատուկութիւններով օժտուած անձինք որ՝ չառ մը ուղիղ ծանօթութիւններու հետ, հնարքներ գործածեցին իրենց գիտութեան թիրին ծածկելու:

Խեղճ առաջնորդներ, խիստ չլաւնք իրենց նկատմամբ. ինչ ալ կրնային ընել երբ ժամանակին մեկնասանելը փէշտիմալ՝ ճեանի մը պէս մէկուն անգամ մարդ գրկեցին հասկնալու համար թէ, Աղամին դրամաիսին մէջ կերածը ինչ էր (*):

Ուստի ենթագրութիւնները իրենց ճշմարտութիւն ընդունիլ, մասնաւորէն ընդհանուրին հետեւութիւններ հանել, գիտութեան ցոյց տուած օրէնքը կամայական դրութիւններու զոհել ու կանխորոշ եզրակացութեան մը յանդիլ, անա այս էր այն ատենի գրադէաններէ շատին գիտութիւնը:

Ալ ինչո՞ւ զարմանանք որ օրերով բանակաւորներ կ'երկարէին գիտնալու համար թէ հաշիւ հաշիւն էլա՝ թէ հաշիւն հաշիւն: Եթէ այն ատեն ջով ակնցիներ փրկողա-

(*) Կըսեն թէ պատմութեանց, «Մօ՛ դաջէք ըսէք սրվոնց, ջոռ է կերեր, հասկըցա՞ք ջոռ: Մէկը չըկայ հարցնող որ այսօր փէշտիմալ՝ ճեանին կերածն ինչ էր, կոշտ է թէ անօթի»:

Պօղոս վարժապետին և Չամուրճի պատուելիին կռնակ կեցան՝ շատ անգամ դանոնք իրար ձգելով, հեռուն գիտել +էջֆ ընել էր նպատակնին :

Այն բարեյիշատակ օրերու մէջ ուրեմն այն հանճարը որ չէր կրնար Գէորգ Դպիրին և մէկ քանի ուրիշներու պէս սարսփներու ստորնացուցիչ լուծը թօթափել, պէտք էր անպատճառ վրճէր ու վրայ կլլելու միջոց մը գտնէր, մէկ խօսքով բռնի իմաստակ ըլլար :

Իրաւ է որ այն ատեն ճամբարտակելու առանձնաշնորհումը կ'ունենար, և երբ անգամ մը ամենուն աչքերէր հոգեւոր, բերնէն ելած խօսքը գետինը չէր իյնար Magister dixit.

Ժամանակն ալ հետեւարար, բնադանցական խորհրդաւոր երեւոյթի մը տակ անոնց ազիտութիւնը պահ մը ծածկելէ վերջ, երբ անոնք ալ զրական հրապարակէն ի սպառ անհետացան՝ անոնց հոգեկան վրճակը պատկերացնող գրութիւններնին մնդ հասցուց :

Այդ ուշադրաւ մատենագրութեան մէջ կը գիտենք երեւակայութեան անվերջ խաղեր, անմեկնելի հակասութիւններ, բանաւարութեան յաճախակի բացակայութիւն, և հանճարին ակամայ կաշկանդումը որ հինէն նորին հասնելու համար փոխանցումի ճիգեր կ'ընէ :

Մարդ որչափ կ'ապշի երբ կը լսէ որ Սաւաթին մէջ առանց այրի գլուխ մը գտնելու համար դիւրնները լուսցնող գանուեր է, և Հասարակին մէջ ծայրէ ծայր քանի այբ ըլլալը գիտնալը իմաստութեան փորձաքարը կը սեպուի եղեր :

Մարդ որչափ կ'ախտոսայ երբ Անանիա Շիրակացիին թիւերու փշաւաւրէնը խեղաթիւրուելով ակննցի աշխարհներուն ձեռքին մէջ կախարդութեան գործիք մը դառնալը ստուգէ :

Նա մանաւանդ որչափ աւելի կը զարմանայ այն բռնազրօսիկ ստոգարանութիւններուն վրայ՝ որ ատեն

մը ամենուն բերնին մէջ կը վխտային . ո՛վ որ աւելի այլանդակ բացատրութիւն մը գտնէր ալ աւելի գովեստի կ'արժանանար :

Ո՛ր ևս Մանդումէ և քու համակրելի խմբագիրդ Յակոբ Հաճեան, որ մենէ առաջ այդ անտեղի ստուգաբանութիւնները ծաղրեց ու ցուցուց թէ որչափ տղայական է կարծել թէ դէբձա՛ն հանդէբձա՛րէն . հասարձ՝ հասարձ ըստէն և հանրէ՛ն՝ հայ առք եղէն կ'ելլէ :

Քասիմ ալ՝ իր սովորական սրաբանութիւնով, անցեալ օր կ'ըսէր. դեռ տառնք ի՞նչ են, ատոնցմէ աղէկը կայ. կէտար կը նշանակէ կէտ օր. երկէր՝ երկո՛ւր. քերէ՛ն՝ քերէ՛ն. խորան՝ խոր է ան. հաշար՝ +էլ մը հաշա առք. բայց անդգամը խօսք հասկըցած չունի կը վազէ կ'երթայ :

Նոյն բառախաղը ընդհներուն վերջինը պէտք է մնայ Հիւնքեարպէյէնտեան՝ որ աճարարներու յատուկ ձեռքի դիւրաթեք շարժումով սխառակէն սարկաւաթ կը հանէ, և դեռ ինչեր : Միայն ձեռնածուն յօժարակամ խարուիլ ուղողին աչքը կը կապէ, բանասէրները այնքան դիւրահաւան չեն :

Իսկ գալով ընթերցողին՝ չլանալէ աւելի համոզուիլ կ'ուզէ, անիկա կարդացածը որոճալու ժամանակ ունի և պաղ արեամբ կը պատճառարանէ, ուստի գիպուածը և հրաշային անբաւական են իրեն համար :

Սակայն Հիւնքեարպէյէնտեանի գէոքա՛ն սխառարանութեանը ոչ մեկնաս պակեցաւ, ոչ ալ դրամ խնայուեցաւ : Չենք կրնար մեղադրել ունեւոր մարդիկ և ըսել թէ զրազէտներու ձեռք չեն բռնել և անոնց դիրքը հրատարակելու ստակ չեն տար : Եթէ երբէք գանգատինք՝ անոնց խորհուրդ տուողներուն դէմ պիտի գանգատինք որ լաւ ընտրութիւն ընել տալ չեն գիտեր :

Գոնէ գիրքին հրատարակութեան արդիւնքը այն

եղաւ որ անկարելի ըրաւ դէպի վերացական և դէպի կամայական դուրսնները անգամ մըն ալ ետ դառնալ: Թող ըլլայ բացասական արժանիք, բայց վերջապէս այս ալ արժանիք մը է՝ Հիւսիսարարկէնտեանի համար:

Իսկ եթէ գտնուին ոմանք որ մանրամասնութիւններ խնդրեն՝ և փափաքին հասկնալ թէ ի՞նչ ենթադրութիւններ իրրեւ ճշմարտութիւն առաջ քշուած են այս գրքին մէջ՝ պիտի ջանանք յաջորդիւ բացատրել:

Դ.

ՏԱՐԱԿԱՆՑՍ ԵՒ ԵՆԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Si l'on peut pardonner l'essor d'un mauvais livre.

Ce n'est qu'aux malheureux qui composent pour vivre.

MOLIÈRE

Այս գիրքը դժբաղդաբար չ'ունեցաւ թուիչ, ոչ ալ հեղինակին ազրուստի միջոց հայթայթեց. հազիւ երեւցաւ հրատարակին վրայ, և ահա նոյն ատենի լրագիրներէն ոմանք զայն հայհուհներով ողջունեցին, մինչդեռ անդին հեղինակը՝ իր գրքին ալ, աշխարհի ալ իր հրաժեշտի ողջոյնը կուտար:

Եւ երբ երեսուն տարիներէ ի վեր աւետուած և ամենուն սպասած այս գիրքը երեսուն վայրկեանէ նուազ միջոցի մէջ բզկատուեցաւ՝ անկարելիօր հանդիսատեսները քամահրանքով երեսին մէկդի դարձուցին ու թողուցին որ հինգ երկար տարիներ վրայէ վրայ զիգուին և խորունկը թաղեն անոր յիշատակը ու մոռցուին երկն ալ երկասիրողն ալ:

Ահ, մոռացութիւն, ի՞նչ դառն է մոռացութիւնը:

Քննադատին կծու ոճը, անոր կսկծեցուցիչ հեգնութիւնները, անակնկալ սրաբանութիւնները, նոյն իսկ քաշկռուտքը սիրով կը տարուին: Անոնք ի՞նչ են որ, հասարակութեան միտքը գիրքին վրայ արթուն պահելու միջոցներ են, բայց երբ անոր վրայ աղէկ կամ գէշ բան մը ըսող չի գտնուի՝ գիրքն ալ, գրողն ալ երկրորդ անգամ կը մեռնին:

Ժամանակին այս արհամարհոտ լուրսն է ահա զոր նախաձեռնարկ եղանք խղելու, ոչ այնչափ յետաձուց քննադատութիւն մը բանալու համար որչափ քանիցս սկզբնաւորած լեզուաբանական խնդիր մը իր չեղած ճամբէն ուղիղ ճամբու մէջ բերելու համար:

Նախորդ յօդուածով կը խոստանայինք ցուցնել թէ Հիւսիսարարկէնտեան Եւթարտ-Բէններու վրայ հիմնած է իր Ստուգարանութիւնը: Այս գործը թերեւս դժուար ըլլար եթէ հեղինակը հոգ չի տանէր ինքզինքին դէմ այդ վկայութիւնը տալու:

Դժուար պիտի ըլլար՝ ըսինք որովհետեւ հերիք է որ մէկու մը դէմ բերանդ բանաս, հասկցողն ալ չի հասկըցողն ալ քննադատութիւնը Զբէ Կրպարտ-Բէն կը համարի. և մենք երախտագէտ ենք հեղինակին՝ որ իր գիրքին մէջ իր տարակոյտները գիրի առեր է, որպէսզի մենք իրաւունք ունենանք և ըսենք: Բա՛ճասան՝ չէ, հապաքանն ասանկ է:

Բայց ի՞նչպէս ըսենք, Բա՛ճ Բէները, Կրքե՛ները, Բերե՛ները, Կրքե՛ները, այնչափ շատ են այս զիտական սկզբունքէ զուրկ գիրքին մէջ՝ որ սկիզբէն, մէջէն, վերջերէն մէյմէկ օրինակ արտատպիլ և միւսաներուն միայն էջերը նշանակելու ստիպուեցանք:

ՕՐԻՆԱԿ

Էջ 14. — Ըստ ամենայն հասանելիութեան մերս առաքինի ծագի ի բառէս առողջ:

Օ Ր Ի Ն Ա Կ

Էջ 361. — Այս է Շամիրամայ ծննդեան առասպելը :
 Այս բանասիրական հետազոտութիւնները թէև չափ
 քիչ արժէք ունենան . սակայն միշտ գովելի է և բարե-
 պաշտական այնպէս ընդունիլ :

Շատ լաւ , ո՞վ տաոր հակառակ կը սնդէ , թէ որ
 Խալէր համար առասպելներն ալ առանց քննութեան ըն-
 դունիլը բարեպաշտական է՝ ալ զրքին ամբողջութեան
 վրայ ի՞նչ ըսելիք կը մնայ . այս գիրքը հրաշալի գիրք
 մըն է Շամիրամի ծննդեան պէս . և :

Օ Ր Ի Ն Ա Կ

Էջ 168. — Շատ գեղեցիկ է այս կտորը բայց բա-
 ցատրելը դժուար . ուստի ընթերցողին հանձարոյն կը
 թողուինք խելամուկ :

Եթէ խելապէս դժուար է . ու եթէ սոխոսն ինք ալ
 չէ կրցեր բացատրել , ինչո՞ւ այդ կտորը զրեր է գիրքին
 մէջ . և քանի որ ընթերցողին հանձարոյն կը խոստ-
 ինք ի՞նչ երեսով իրրե հեղինակ կ'երևնայ հրապարակին
 վրայ . ի՞նչ աւելորդ ձանձրութիւն :

Օ Ր Ի Ն Ա Կ

Էջ 115. — Դատնանք մեր պատասխանի բառին
 ստուգարանութեան որ ոչինչ նուազ կ'նձուտ ըլ-
 լալ կը թուի . ուստի ջանանք պարզել ըստ մարթիկոյ
 բայց միշտ վերապահութեամբ :

Հապա ի՞նչ կարծեցիր . աղէկ որ դուն ալ կուսնե-
 րս կ'նձուտ ըլլալ . գիրքին բան է Բեդէիլ Կարէն պա-
 տասխանի հանել : Հոգիդ սիրես , ազնիւ ստուգարան ,

այս երեսուն տարուան տքնութենէն վերջը , Էրասմուս-
 Դիւնը ալ Սոսոս-Բեդէիլ ալ քեզի վերապահէիր ին-
 տո՞ր կ'ըլլար :

Օ Ր Ի Ն Ա Կ

Էջ 335. — Վիճապէն կ'ելլէ վիրապ , կը խոստո-
 վանինք որ բոլոր այս բացատրութիւններէն ետ-
 քը գարձեալ վիրապ և վիշապ բառերուն խորհրդական
 քողը չը կրցինք ըստ արժանւոյն վեր առնել :

Հա՛ սանկ , տեսա՞ր մի . չխտակ խօսիլն ալ տաոր
 կ'ըսեն : Խոստովանէ՛ , բարեկամ , խոստովանէ . չէնք
 չնոր՞ք խոստովանէ որ ուրիշին պաշտպանութեան խօսք
 չի ձգես , չի մեղադրեն մեզ , որ սըվոր նըվոր բերնին
 ծամոց չըլլանք : Բարեկամ , հապա քեզի ո՞վ ըսաւ որ
 Էրասմուս Էրասմուս կ'ելլէ . դոնէ Էրասմուս Էրասմուս
 քանի մը կը նմանէր :

Ձեր ջատագովը ալ երբ թերեւ կ'անքին մէջ յո-
 նալան Բեդէիլ Կարէն առաջին և վերջին բառը եղիմո-
 յոյեան կ'տորցուցեր է որ ամէնքը սահմակին , արմնան
 ու զարմանան : Ձէ՞ք գիտեր Գարադաշ էֆէնտի որ՝ Չո-
 լադիտէն էֆէնտի էֆէնտի իրմէ ուրիշ մարդու չի տար ,
 նոյն իսկ Ձեզի :

Ե.

ՅԵՏԱՇԵՐՋԱԿԱՆ ՈՐԻ

Հիւնքեարդէյէնտեանի Բառարանին քննադատու-
 թեան առթիւ՝ անոր ստուգարանութենէն օրինակներ
 մէջ բերելով , հաստատած էինք թէ գիրքին մէկ ծայրէն
 միւս ծայրը Էրասմուս-Դիւնը , Կարէններ , Բեդէ Բեդէներ ,

պատճառաւ միշտ կ'այլալի. թոքերէն արտաշնչուած
օդը հագագին ազդեցութեամբ չրթունքներուն և ակ-
ռայներուն հանդիպելով, և ռնգունքէն անցնելով յա-
տուկ ձեւեր կ'առնէ:

Ուստի լեզուի մը ձայնական գիտութիւնը մեզ կ'ա-
ռաջնորդէ բաղաձայններու առաջնային, երկայնի, շար-
նային և հաշտային իրարմէ որոշել. ձայնաւորներու եր-
կարը, սոսիւ, երկամասէն սահմանել: Դարձեալ գրերու
արտաբերչութեան, շրջան, նոսալան, լորդոսութեան և լոր-
մարտեւոր օրէնքը ուսումնասիրել:

ԵՐԿՐՈՐԴ. Ստուգաբանութիւնը պատմական օրէնք-
ներու կը կոթնի: Վասն զի դարերու ընթացքին մէջ
մարդոց իրարու հետ ունեցած յարաբերութիւնը, մո-
ղովրդոց ցեղակցութիւնը, զարգացեալ ցեղերու անու-
րանալի ազդեցութիւնը, քաղաքակրթութեան անժըխ-
տելի և օգտակար գերակռութիւնը մեզ կը սովորեցնեն
թէ՝ ազգ մը ուրիշ ազգէ փոխ կ'առնէ իրեն պակասած
բառերու միւրքը:

Ուստի լեզուի մը պատմական գիտութիւնը մեզ
կ'առաջնորդէ օտար և բնիկ հեղինակներէ գոհացուցիչ
փաստերով և պատմութիւնով շուսաբանել լեզուին մէջ
եղած փոխառութիւնները:

ԵՐԿՐՈՐԴ. Ստուգաբանութիւնը կը կոթնի իմաս-
տասիրական օրէնքներու, վասնզի բառերու խոնգար-
մունք որչափ ալ ի սկզբան ձայնական թուին չատ ան-
գամ մարդուս իմացականութենէն կը բղխին, և դա-
նոնք մօտէն ուսումնասիրողը տրամաբանուած պատ-
ճառներու շարք մը կը տեսնէ անոնց մէջ, ինչու որ
բերնին խանդարածը ուրիշ է, մտքինը՝ ուրիշ:

Ուստի լեզուի մը իմաստասիրական գիտութիւնը
մեզ կ'առաջնորդէ բառի մը նախնական իմաստէն ծա-
նօթ հոգեբանական պատճառներով հետանալ աշխարհ-

ուն առումներուն, փոխաբերական իմաստներուն անց-
նիլ. բազմաբնի սահմանէն ալ դուրս ելլել յանդուգն-
զեղջումներուն ճարտասանական փակառումներուն մեկ-
նութիւնը տալ, և այլն, և այլն:

Բայց ինչ կրնանք խորհիլ զրքի մը վրայ որ՝ առա-
նօթին կոթնելով առաջնօթին հասնիլ կը փորձէ, որ մտա-
ցածին և անդոյ օրէնքներ կը յերիւրէ, որ խիղճ չընե-
ր կանխորոշ նպատակին հասնելու համար իրական
օրէնքներն ալ խեղաթիւրել:

Եւ ստուգիւ Հիւնքեարպէյէնտեանի գիտերն են-
ասոնք որ իր բեղմնաւոր մտքին վրայ սքանչացումնիւ
կ'առնեն, բայց միանգամայն մեզ չեն արդիւր անոնց
կամայական ըլլալը հռչակելու: Հիւնքեարպէյէնտեան
կ'ընդունի:

Օ Ր Ի Ն Ս Կ

Ա. էջ 190. — Օտար յատուկ անունները բնիկ հա-
տարակ անուններու վերածել:

Բ. էջ 260. — Բառախաղ:

Գ. էջ 355. — Գրերու քմահաճ տեղափոխութիւն:

Դ. էջ 318. — Թեւաղրութիւն:

Ե. էջ 202. — Հակառակէն ծագում:

Հետզհետէ տեսնենք այս իր մէջ բերած ստուգաբա-
նական օրէնքները և անոնց որչափ անտեղի ըլլալը պի-
տի տեսնենք. մանաւանդ պիտի ստուգենք չատ ան-
գամ որ՝ մասնաւորէն ընդհանուրին օրէնք մը հանել-
փորձեր է, և պատահական երեւոյթէ մը խաբուեր է.
հոս ալ կարծես ուրիշին խօսք չի թողելու համար ինքն
է որ ինքզինքը մասնանիշ կ'ընէ:

մէջ բռնած սխնականքն աւելի ընդարձակ տեղ կը դրա-
ւէ գիրքի մը մէջ. բայց որչափ կարելի է մեզ զան-
դազիլ քննութեամբ մը որուն բոլոր շահեկանու-
թիւնը քննադատեալ երկասիրութենէն աւելի նոյն եր-
կասիրութեան առարկան է :

Մեզ համար սորոքաբանութեան քննութիւնը աւելի
կարեւոր է քան թէ այս Սորոքաբանութեան բառարանը. ուս-
տի կը փութանք փակել մեր քննադատութեանց շարքը,
մեր խոստման համեմատ ամբողջացնելով մեր մասնաճիւղ
ըրած սխնականքն մնացորդը :

ԸՍԻՆԻԹ ԹԷ Հիւնքեարպէյէնտեան քառասուն կ'ըն-
դունի : Բառասան Մանկանցի մէջ՝ Հրատարակիչ Պէրպէր-
եան բառախաղ ընդունած էր, թերեւս, ինչու որ տը-
ղաք զուարթացնելու աւելի անմեղ զրօսանք չի կայ :
Բայց խնդիրը կը փոխուի՝ երբ կարգը կուգայ բառե-
րուն ծագումը բացատրելու դժուարին դիտութեան :
Ստուգարանութիւնը լուրջ գիտութիւն մըն է, պէտք է
վտարէ ի սպառ նմանօրինակ մանկական զրօսանքներ՝
ապա թէ ոչ ստուգարանութիւն ըլլալէ կը դադրի :
Մարդ հազիւ աչքերուն կը հաւատայ. իրաւ Հիւնքեար-
պէյէնտեան այդ օրինակ անտեղի միջոցի մը գիմած է
բառերուն ծագումը բացատրելու. հետաքրքիրները կըր-
նան բուն իսկ գիրքին մէջ բաղմութեամբ դտնել. ա-
նոնցմէ մինք միայն հետեւեալները կը յիշենք. Տես

Օ Ր Ի Ն Ա Կ

Էջ 260. — Հին ծաղի ի Յն. Χαυτό, որ նշ. գինի և
Յն. Χαυτό որ նշ. նոր, սահմանեալ է նշա-
նակել մեզ Գինի, Արար. Խաճ, նշ. գինի,
յորմէ Ժաճաբ (քիւնդ) : Այս բառախաղը
պատճառած է ի նմանաձայնութենէ բառիցս

Տճ. Է-էէ (հին), և Պրս. Է-էէ (գինի), յորմէ
մերս :

Էջ 261. — ՆՈՐ, Լտ. nurus նշ. հարսն, բայց ինչ կայ
որ Լտ. nurus բառէն ծաղի մեզ նոր,
պարզենք, բառախաղ մըն է որ պատճառ-
եալ է ի նմանաձայնութենէ թրքերէն բա-
ռիցս Է-էէ հարսն և Է-էէ այսինքն նորեկ.
ուստի թրքերէն Է-էէ Է-էէ նշ. նորօք եկեալ.
Իսկ Է-էէ Է-էէ նշանակէ նոր հարսն :

ԸՍԻՆԻԹ ԹԷ Հիւնքեարպէյէնտեան գրերու քմահաճ
տեղափոխութիւն կ'ընդունի : Գարադաւեան՝ այս գրերու
խաղը, հեղինակին գիւտը կը համարի, և անոր վրայ կը
սքանչանայ, չենք զիտեր ինչու համար. արդեօք անոր
համար որ այդ գրերու խաղը զիպուածական կերպով
կը պատահի, արդեօք անոր համար որ միօրինակու-
թիւն չիկայ և մասնաւոր օրէնքի մը սահմանին տակ
չիյնար, արդեօք անոր համար որ Է-էէ-էէ նշ. կը հանէ
այդ միջոցաւ :

Եթէ այդչափ դիւրին ըլլար միւրդ մը կենդանիի
փոխել, ինչ պէտք երկայն բարակ աշխատելու, ար-
դէն իսկ մեր հարստութիւնը ապահովուած կ'ըլլար,
կ'առնէինք տոպրակ մը ընկոյզ՝ և յաջորդ օրը կը
ծախէինք երամակ մը ձի : Հետեւեալ օրինակները
դոյզն մասն են այդ կարգի ստուգարանութեան. Տես

Օ Ր Ի Ն Ա Կ

էջ	26	վ ա ս ն	վ ն ա ս
		1342	1234
»	36	ն ա փ ո Ր տ	փ ո Ր ա ն
		54123	12345
»	47	մ ա — օ ն — ա —	— ն ա — ն դ) դ

- (ա — ն ա ն (դ մ ա ն աւ ա ն դ)
- » 51 ա ն աւ թ = աւ ա ն դ
14325 12346
- » 52 հ իւ ա ն դ = ն աւ թ ի
53214 41253
- » 138 ծ ա դ ա ծ դ
213 123
- » 141 ն ժ ոյ դ ը ն դ ոյ դ
23453 123456
- » 146 եր ա ս տ ա ն դ ի ս ք է ն տ է Ր
34867512 36281754
- » 188 մ ա տ ր ա ն մ ա ն տ ր ա
124563 123156
- » 212 շ ու պ ա ր ա ա պ ա ր ո շ
652341 634521
- » 226 մ ի չ ա չ ի մ տ ի
3214 12340
- » 262 ե դ է գ լ ե դ ի
1234 2134
- » 293 ա ս պ ա ր պ ա շ ա ր
23145 31245
- » 320 ծ ր դ ե լ թ ր ծ ե լ
12345 32145
- » 321 ժ ո դ ո լ գ ո լ ո գ
12345 12543

ԸՍԻՆՔ ԹԻ Հիւնքեարպէյէնտեան թեւադրութիւնով ծագում կ'ընդունի, արդեօք ի՞նչ է այս անլուր և աննախընթաց ստուգարանութիւնը. արդեօք թեւադրութիւն ըսածը մոգական ազդեցութիւն մըն է, և բառերը էքսօթիկ կըլլան: Կ'երեւոյթ թէ այդպէս հնարք մը կայ որով «էքսօթիկ» չատ մը անակնկալ բաներ երևելէն զերջը՝ թեւադրութիւնով «պոթի» ալ ելեր է: Տես

Օ Ր Ի Ն Ա Կ

Այլ 316. — Այնքոյր յորմէ կ'ելլէ աղբի, յորմէ կ'ելլէ աղ, յորմէ կ'ելլէ հալի, յորմէ կ'ելլէ կեղծաղ, յորմէ կ'ելլէ աղախի, յորմէ կ'ելլէ քառասունիւն, յորմէ կ'ելլէ աղի, յորմէ կ'ելլէ լիւր, յորմէ կ'ելլէ ընդի, յորմէ կ'ելլէ աղի, յորմէ կ'ելլէ աղախի իբր քելադրութիւն թրքերէնի ուր «հալ» նշ. «աղ» և «հալ» նշ. «էլի», այսինքն «աղախ»:

ԸՍԻՆՔ ԹԻ Հիւնքեարպէյէնտեան կ'ընդունի հաւատարմէն ծագում: Հաւատարմէն ծագում ալ կըլլայ եղեր: Այս ալ չենք հասկնար, ինչու որ՝ որչափ կ'աշխատինք բացատրելու, դարձեալ անմեկնելի կը թուի մեզ այդ դրութիւնը երբ նախաբանին հաւատարմէն նախ, էքսօթիկ հաւատարմէն խոսք, «էլի» հաւատարմէն «աղ» կը հանէ: Մեզի որ մնայ՝ «էլի» հաւատարմէն սխալ է, ինչպէս է Ստուգարանական բառարանը: Տես

Օ Ր Ի Ն Ա Կ

էջ	17	պրկեմին	հակառակէն	լը	հանէ	փրկեմ
»	18	ուռիին	»	»	»	ուռի
»	19	դատախաչին	»	»	»	ատի
»	21	կախաղանին	»	»	»	կաղաղ
»	22	որոգայթին	»	»	»	երախ
»	29	սանին	»	»	»	սին
»	31	կուրծքին	»	»	»	կրծեմ
»	32	համարձակին	»	»	»	սրձան
»	35	աղաղակին	»	»	»	աղլը
»	40	շուրթին	»	»	»	թ'րտ
»	44	խեղքին	»	»	»	խող

» 49 կշտանամին	»	» կոշտ
» 56 խեցիին	»	» ցեխ
» 58 կտղանքին	»	» աղայ
» 65 մերձին	»	» մերժեմ
» 141 ընկոյզին	»	» նժոյգ
» 194 սոխին	»	» սեխ
» 190 կտակին	»	» կատակ

Չի կարծուի թէ Հիւնքեարպէյէնտեան քննադատութենէ քաշուող է, իր գիրքին 186րդ էջին մէջ կը յարձակի Հայր Սերովբէ Տէրվիշեանի Հնդեւրոպական նախալեզուին վրայ, և էջ 196րդ բարակ բարակ կը քաշէ Տէրոյնց Չամուրճեան Պատուելին :

Եւ սակայն՝ երբ Հիւնքեարպէյէնտեան իր գիրքը հրատարակել տուաւ, անոնք երկուքն ալ արդէն մեռած էին ու չէին կրնար ինքզինքնին պաշտպանել : Ըսել է Հիւնքեարպէյէնտեան անկախ մտքի տէր էր, և կ'ընդունէր թէ գիրք մը հրատարակուելէն վերջը՝ հեղինակը ողջ թէ ոչ, ամեն մարդ համարձակ այն գիրքին վրայ կրնայ թեր ու դէմ գրել :

Ուրեմն պարապ տեղը չէ որ քննադատութիւնը իր սլաքները կը սրէ այս ինքնակոչ ստուգարանութեան դէմ : Մանաւանդ երբ կաշմը՝ որ պաշտօնէ կը նշանակէ, գաւառէն ծագած կը ստուգարանուի, որովհետեւ տեղափոխութեամբ գալիս՝ որ գաւառէ կը նշանակէ, պաշտօնէն կը ծագի : Ով որ կուզէ թող ըմբռնէ բառերու այս պարը, որ տեղափոխութեան օրէնք կը կոչուի : Մենք միայն մարդոց համար կ'ընդունինք Չամբաստաններ :

Դուք մէջէն ես գիշերեմ Դիւն Գիւն Դիւն :

Նոյն յետոյ Դիւն Դիւն Դիւն Դիւն :

Բայց որպէսզի ձեր ենթադրութիւն մը չկարծուի մեր

քսածը՝ այս տարօրինակ ստուգարանութեան էջերը ի ստորեւ կը նշանակենք . Տես

Էջ 202

Փակեմ

Կապեմ իբր գալմագ

Փակեմ իբր՝ պաղլամագ

Գալ

Կալ իբր՝ կէլմէք

Գալ իբր՝ գալմագ

Եթէ սակայն՝ զրքին մէջ մէկ երկու տեղ շիտակ ստուգարանութեան հանդիպինք, և ուղենք անով միայն թարուիլ, այդ ալ մեզի կը մերժուի, ինչու որ էջ 201, 227, 351 կ'ըսէ թէ՝ Պարսիկ բառերը առած է Գէորգ Դպրի Պարսկահայ բառգրքէն, իսկ Յունարէն մէկ քանի ճիշդ ստուգարանութիւններու համար կը խոստովանի թէ օգտուած է Վենետիկի Միխիթարեանց երկի վարդապետաց երկհատոր բառգրքէն էջ 46, 48, 330, ևն :

Այս զրքին հրատարակուելէն առաջ՝ այնքան կարեւորութիւն տրուած էր անոր որ՝ եթէ սրբաբանութեան հոգի մը էր, և եթէ սրբաբանութեան չէ հոգի՝ սրբաբան էր : Բարեհամբաւ անձնաւորութիւն մը որպէս բանասէր լինելու ժամանակ, Մեսրոպեան մրցանակը անբաժան իրեն յատկացուեցաւ, մասնաւոր ջարդանքով մը զրուեցաւ զրքին ճակատը՝ առաջնակարգ սեպուած հեղինակի մը կողմա-

րակներու ձեռքին մէջ, անոնց փափուկ պաշտօնին կիրառման ժամանակ:

Զարմանալի չէ՞ սակայն հաստատել թէ մինչև այսօր հրատարակուած բարոյագիտութեան դասագիրքեր՝ որ սահմանափակ են թուով, այր մարդոց կողմանէ պատրաստուած են, ինչպէս կարելի է ստուգել հետևեալ ցանկէն.

1. Բարոյական Սկզբունք 1846 Կ. Պոլիս
2. Սկզբ. Բարոյակ. Դաստի. 1858 Կ. Պոլիս
3. Սկզբ. Բարոյագիտութեան 1859 Կ. Պոլիս
4. Բարոյական ընթերցուածք 1878 Վիէննա
5. Ուսումն Բարոյականի 1886 Կ. Պոլիս
6. Բարոյակ. Դաստիարակի 1889 Նիկոմիդիա
7. Բարոյագ. Գործնական 1889 Կ. Պոլիս
8. Բարոյագ. Շարլ Տիւրիւի 1894 Կ. Պոլիս
9. Հիմունք Բարոյականի 1901 Կ. Պոլիս
10. Բարոյական կրթութիւն 1904 Կ. Պոլիս
11. Բարոյագիտութիւն 1906 Կ. Պոլիս
12. Բարոյախօսութիւն 1908 Վաղարշապատ

Ներկայ գիրքը մասնաւոր շահեկանութիւն մը կը ստանայ մանաւանդ այնու որ զայն զրոյը Տիկին մըն է և, եթէ չենք սխալիր, իր երկը կը զրկէ գաւառէն մեր ռեսեալ կանանց մանուկներու բարւոք դաստիարակութեան նպատա՛ւու մտօք: Արդեօք այս է պատճառը որ այս գիրքին ամէն էջերուն վրայ փափուկ սեղին յատուկ մտածելու շնորհալի կերպ մը տպաւորուած կը տեսնենք:

Թերեւս առարկուի թէ այս բնորոշող յատկութիւնը քիչ մը չափազանցուած է. արդարեւ կ'ընդունինք որ գիրքը վաղամեռիկ Օրիորդի մը յիշատակին նուիրուած ըլլայ, բայց չենք ըմբռնիր ինչո՞ւ մանուկը կրթող պաշտօնեաները ներկայացուին միայն ու միայն իրր վարժուհիներ, ինչո՞ւ դպրոց յաճախող և այս գիրքը կար-

դացողներ ըլլան աղջիկներ, և այն իսեալը որուն պէտք է ձգտի ընթերցողը կայանայ միայն առաքինի սանտիկին մը ըլլալուն մէջ:

Մեր գասագիրքերը մինչև այսօր անխտիր թէ՛ աշակերտաց և թէ՛ աշակերտունեաց կուտայինք, թէև կը խոստովանինք որ անոնք թերեւս պատրաստուած էին յաւելտ մանչերը նկատի առնելով և դոյզն բաժին մը հանելով աղջկանց: Արդեօք մեր առնական եսասիրութեան տրուած զնգասեղի հարուստ մըն է այս կամ ջանք մը կանանց դաստիարակութիւնը արանց դաստիարակութենէն զատելու:

Ինչ որ ալ ըսենք. լոկ ենթադրութիւն մը պիտի ըլլայ, քանի որ գիրքը յառաջարանէ գուրկ է և հեղինակը իր նպատակը բացատրելու հոգ տարած չէ և յետոյ ֆրանսացիք ալ միայն աղջկանց յատուկ դասագիրքեր հեղինակած են իրենց յատուկ մանկավարժական նկատումներով. ենթադրելով որ Տիկինը ծայրայեղ Յեմիսիսդ մը չէ՝ պէտք է հետեւցնել որ յաճախակի ֆրանսերէն ընթերցուածոց կը պարտի իր գիրքը յատկանշող այս երեւոյթը:

Նոյն իսկ ներքի է պատճ մը ենթադրել թէ այս գիրքը թարգմանութիւնն ըլլայ այն հազարամէկ ֆրանսերէն մանկավարժական կոկիկ դասագիրքերէն մէկուն որոնց երվներանգ բաղմութեան անկարելի է մօտէն հետեւիլ և գիրքին հեղինակը անուշովը ճշդել:

Զոր օրինակ, ինչո՞ւ այս գիրքին մէջ ֆրանսերէն յատուկ անունները նոյնութեամբ կը հայադրուին. այսպէս, Մատի, Մատրէն, Լիւսի, Էօժէնի, Վիդուորին ևն. և քանի որ մեր դպրոցները հինգչարթի օրերու արձակուրդ չունին՝ ինչ պատեհականութիւն կայ ֆրանսացի ուղոց թուէնոց բոյն ինչո՞ւ կը յիշատակուի ֆրանսացի տղոց թուէնոց բոյն քայքայելու վատթար սովորութիւնը:

Եթէ բարոյագիտութեան դասագիրքի մը մէջ ահա նարկութիւն ըլլար՝ Սաքսոն ազգերու սովորոյթներուն, եթէ Մանդեան ծառի, չարաթ օրուան դպրոցական արձակուրդի խօսք ըլլար, քիչ չատ իրաւունք պիտի ունենայինք հետեւցնել թէ գիրքին յօրինողը անգլիական ազգեցութիւն կրած է:

Այս գիրքը գեղազարդելու կոչուած են առաւել կամ նուազ յաջողակութեամբ փորագրուած ողբացեալ Նշան էֆ. Պէրպէրեանի պատկերները: Չենք գիտեր ինչո՞ւ դպրոցական յիշատակներ միտքերնիս կ'իյնան և տկամայ կ'ըսենք. *pauca sed bona*: Մեր խոնարհ կարծեօք, եթէ պատկերները աւելի ընտրանօք զրուէին գիրքը աւելի սիրուն պիտի ըլլար:

Իսկ երջասիրութեան լեզուին գալով՝ կ'ընդունինք թէ ընդհանրապէս ան կը դառուի գեղեցկագիտութեան տեսակէտով. բայց ներկայ գործին նպատակն է՝ մտքի հաճոյքէ աւելի, կեանքի դրական պէտքերուն ծառայել:

Տիկին Փ. Հաղարայտեանի գիրքը կը խոստանայ բացատրել տղոց բարոյական պարտականութիւնները և զանոնք կատարելու համար տղոց պատասխանատուութիւնը սահմանել: Նոյնը կրնան ընել կարողագոյն գրագէտներ լեզուի հմտութեամբ. բայց կէտ մը կայ զոր հոս կուզենք հաստատել, թէ այս գիրքը նիւթին ձեռնահասութեամբ պատրաստուած է, և այս է կարևորը:

Նիւթը լաւ դասաւորուած է և թէպէտ գիրքինցանկը դանց առնուած է, բայց քիչ մը թղթատելով այս բրդոյթիւն կրնանք վերահասու ըլլալ այսպէս.

Ա. — Կեանքը ընտանիքին մէջ:

Բ. — Դպրոցական կեանք.

Գ. — Մարդկային ընկերութիւն.

Դ. — Պարտականութիւն մեր անձին հանդէպ.

Ե. — Պարտականութիւն կենդանեաց նկատմամբ.

Ձ. — Պարտականութիւն առ Աստուած.

Նիւթը լաւ ստորաբաժնուած է և ամէն մէկ հատուածի ընդլայնում հաճելի տպաւորութիւն մը կը թողում մեր վրայ, ինչպէս յանկուցիչ վիպակներով նոյնպէս համոզկեր արամաբանութեամբ որ սկզբունքի վերածուելով իրրեւ վերջարան կը փակէ ամէն հաստուած:

Կայ հոգեբանական հմտութիւն և աղուն անձկութեամբ լեցուն աչքերուն մէջ կարգացուած են նորադարձոյց իմացականութեան պէտքերը և մանկան տաքուկ սիրաւ թրթռացնող թելերը լաւ ուսումնասիրուած են. անշուշտ դասագիրք յօրինողը ո՛վ որ է՝ իմաստասիրութեան դասընթացք մը բոլորած է:

Շատ դժուար է ծնողքէ մը հրամայուած գէշ գործ մը չկատարելուն և ծնողաց հանդէպ անհնազանդ գրտնուելուն տարբերութիւնը տղուն հասկցնել՝ առանց տըղան փորձութեան մէջ ձգելու և իրեն եղած հրամանին իրաւացի կամ սնիրաւ ըլլալու մասին իր կեանքի հեղինակներէն բացատրութիւն պահանջելու:

Շատ դժուար է հասկցնել թէ ի՞նչ տարբերութիւն կայ ստախօսութեան և դաշտնապահութեան մէջտեղ և վտանգ կայ որ աղուն դատողութիւնը խանգարի ու լսած բացատրութիւններէն հետեւցնէ թէ պէտք է վերապահում ընել, կեղծել և սուել:

Այս ու այսպիսի բարոյական հարցերու կնճիւղներ խոհեմութեամբ պարզուած են և կը յուսանք որ այս գիրքը պիտի նպաստէ աղոյ՝ առանց միտքի ճիւղ ընելու, հասկնալ բարին ու չարն և մանուկը առաջնորդել պատուարեր ու պարտաճանաչ մարդ մը ըլլալու:

ԳՆԱՅԱՏԱԿԱՆ

ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆ
ՊԵՏՐՈՍ ԵԱՆՇԵԱՆԻ

ԳՐԵՑ
ՄԵԼՔԻՍԵԴԵԿ ԵՊՍ. ՄՍԻՐԱՏԵԱՆ

Ա.

Կենսագրութեան պայմանները

Երբ քննադատութեան ցուրտ ձեռքը անգամ մը ևս թղթատէ անցեալ կեանքի մը արդէն իսկ փակուած էջերը՝ հոն փոխանակ կենսագրութեան համակրութեան, պէտք է կենսագրեալին առաքինութեան հանդիպի:

Պետրոս Շանչեանի ներդրուից կենսագրութեանը զգալուն մէկ սրտի չափազանցեալ պատմութիւնն է, թէ չէ ճշմարտութեան արձագանքը, Մելքիսեդեկ Արքայանի գրիչէն ելած այս նոր հատորը երախտագիտական պարտուց հատուցումն է, թէ չէ գրական պայմաններու մէջ հեղինակուած գործ մը:

Մեր դատման մէջ չենք կրնար ներդրումիս գրաւոր ջանքի որ մեր ազգային բարուց անբաժան մաս կը կազմէ խորհիւն ու խօսիլը երեւելի արանց վարքին վերայ, և հետեւաբար մեզ նախասիրական եղող մատենադրական սեռի մը սկզբունքը մեզ ամենաուս առելի ծանօթ կենթադրենք:

Մեր երանեալ նախնեաց մատենագրութիւնն ըստ մեծի մասին պատմականն է. ցայսօր շատ մասնաւորաց տան մէջ նոյն գերդաստանին յատուկ ճգազրական տախտակներ ի ցոյց կը դրուին և, ինչպէս յետագայ ցանկէն տրոջ կը տեսնուի, Պետրոս Շանչեանի կենսագրութիւնը՝ արդէն թուով պատկառելի շարք մը կենսագրութիւններէն ետքը կերեւնայ:

Ժամանակից կենսագրութեան

Մխիթար Արքայ 1810, Ս. Ազոնց, Վենետիկ. — Ս. Արք. Ազոնց 1825, Սեթեան, Վենետիկ. — Միրզահան Մանուկ 1852, Ղ. Յովնանեան. Վ. — Անդրէաս Փափաղեան 1859, Յ. Փափաղեան. Կ. Պոլիս. — Թադէոս Արք. Բէկնզ. 1863, Թ. Տէր Յով. Ն. Զուլա. — Յարութիւն Պէղճեան 1864, Ս. Պ. Փափաղեան. Կ. Պոլիս. — Ներսէս Ե. Աշտարակեցի 1876, Ազ. Երիցեանց. Տփղիս. — Ներսէս Ե. Աշտարակեցի 1876, Գարիէլ Պատկան. Զմիւռնիա, Մ. Թաղիադեան 1886. Յ. Մկրեան Տփղիս. — Մ. Մամուրեան 1886, Գարակիւլ Կ. Պոլիս. — Պ. Աղամեան 1888, Կ. Պոլիս. — Արղ. Երկայնարազ. 1889, Գ. Նիկողոս Կ. Պոլիս. — Տիւղեանց գերդաստան 1890, Գ. Մէնէվիշ Վենետիկ. — Ս. Մայ. Ն. Գալֆեան 1892, Գ. Մարգար. Կ. Պոլիս. — Պ. Դուրեան 1894, Տփղիս. — Գ. Արծրունի 1890, Ա. Երիցեանց Տփղիս. — Տօք. Սեւրիչէն 1893, Վ. Թորգոմեան Վիեննա. — Սիմէոն Կաթ. 1895, Գ. Մենեվիշ Վիեննա. — Հնգ. Հայ բժիշկը 1896, Վ. Թորգոմ. Վիեննա. — Յ. Շահխաթուն 1898, Ա. Սեղաք Տրիփլիս. — Գ. Աղաթոն 1898, բարեկամ ունի Վենետիկ. — Փորթուքալ բաշա 1898, Վենետիկ. — Ստեփաննոս Նազարեան՝ Ռաստով, Յովհաննէս Տէր Աբրահամեան. — Պ. Շանչեան 1898, Մ. Մուրատեան Տրիփլիս:

Գարձեալ իբրեւ առանձին յօդուած գրեւոր հանդէսներու և լրագրաց մէջ պարբերաբար երեւցած են այլեւայլ կենսագրութիւններ, ինչպէս.

Տատեան ևն. Բաղմալէպ.

Ֆիդիքա Պօղոս. Աստ. Արեւելեան.

Շանչեան Զրպետ. Բանասէր.

Համբարձ. Իրէքճ. Թանգ. Ժողովրդ.

Տօք. Ռուսինեան. Մասիս.

Աբովեան ևն. Լուսա.
Մ. Էմինեան. Աղբիւր.
Շիշմանեան. Արեւելք.
Պարոնեան. Մանգումէ.
Սեդրոս. ամիրայ. Մաղիկ.
Բէստէն. Հանգէս Ամսօրեայ.

Վերջապէս մասնաւոր յիշատակութեան արժանի է
Արրաճամ Այվազեանի Եւր Հայ Կենսագրութեանը ուր
սպագոյ հետաքննութիւնը առատ տաղած պիտի գրու-
նէ ժամանակակից պատմութեան եթէ մէջ բերուած
դէպքերը ճշգրտին և դասաւորուին :

Անցողակի կերպով յիշենք նաեւ ողբացեալ Պարոն-
եանի Ազգ. Զօջերը որ զաւելտախառն նկարագրերու
պատրուակին տակ կատարեալ կենսագրութիւններն են :

Զանց կ'առնենք յիշել թարգմանութիւններն օտար
կենսագրութեանց որ անշուշտ չահեկանութիւնէ զուրկ
չեն, և կը փակենք այս մեր թուումն մասանցը աւել-
ցնելով որ երբեմն Հւր՝ վերտառութեամբ երեւցած են
Սրբոց կենսագրութիւններն, ինչպէս վարք Տէր Կոմի-
տասի, վարք յիշատակելայ, վարք տօնեղեաց և նոյն
խակ Յայսմաւորքը տեսակ մը կրօնական կենսագրու-
թիւն է :

Զարմանալի չէ ուրեմն որ քիչ մը պահանջկոտ ըլ-
լանք երբ նոր հրատարակութիւն մը դայ ճոխացնել իր
ամեն տեսակներով մշակուած գրական սեւ մը.

Կենսագրութիւնն է հանրային գործունէութիւն ունե-
ցող անձնաւորութեան մը օրինակելի վարուց հաւատա-
րիմ նկարագիրը. և ուստի պէտք է ըլլայ անաչառ, գե-
ղեցիկ և օգտաշատ :

Այս յետ մահու եղած մեծարանքը հանգուցեալն ին-
չով կրնայ փոխանակել. կընդունինք ուրեմն թէ հա-
մակրութիւնէ զատ ուրիշ զգացում մը չի կրնար մղել
հեղինակը ձեռքը գրիչ առնելու. բայց միանգամայն

ձոստովանինք թէ այդ համակրութեան խոշորացոյցին
հետեւն պէտք է մէյմէկ հալայ երեւան իւրաքանչիւր
գաճաճ առաքինութեան :

Արդ Մեղրիսեղեկ Սրբազան բարեազդարար կը
կանխէ ու է անհաճոյ ակնարկութիւն և իր հեղինակու-
թեամբ զրած տողերը անհերքելի կը թողու արտաքին
զիլայտ թիւնով :

Շանչեանի Կենսագրութեան արտաքին ողբերգիքը

- Իջ. 7. Նոր Դար 22 մարտ 1889,
» 10. Արձագանգ 22 մարտ 1889,
» 12. Եւանգուլեան կենսագ. Պ. Շ.
» 18. Հրաւիրագիր Հոգարարձուաց,
» 22. Ծրագիր ուսմանց Պ. Շանչեանի,
» 36. Ուսումն Գրիստոնէթ. Պ. Շանչեանի,
» 45. Եւանգուլեան Նով. Աթոզ. 14 մարտ 1889,
» 61. Թուղթ առ Սինօզն Պ. Շ.
» 74. Մեղու դեկտ. 1871,
» 74. Սիոն ամսաթերթ դեկտ. 1871,
» 78. Խնդրագիր Դարարացոց,
» 87. Ուսումն պարտոց Պ. Շ.
» 94. Պ. Պաօշեանց դամբանական,
» 93. Գ. Իզմիրեանց դամբանական.

Ահա, ինչպէս վերողբեալ ցանկէն կարելի է ստու-
գել, Սրբազանը հոգ է տարեր իր Կենսագրութեան վաւե-
րականութիւն տալ անոր զլխաւոր մասերը քաղելով
պաշտօնագրերէ, լրագիրներէ և կենսագրութիւնէ :

Բաց աստի մեզ կը տրուի նաեւ գեղեցիկ ժամանա-
կագրութիւն մը որոյ համեմատ մենք եւս կրնանք պա-
տահիլ Պ. Շանչեանի կեանքի ամէն հանգրուաններուն
և կրնանք բազմաթիւ անոր գործունէութիւնը անոր
կեանքի տեւողութեան ամէն մէկ հասակին հետ :

Այս է դիտական անաչառ դրութիւնը որ ոչ ինչ կը թողու անստոյգ : ամէն բան կը թուարկէ , ամէն բան կը դասաւորէ , ամէն բան կը ճշդէ : Նոր ժամանակի այս պահանջը լաւ ըմբռնած է Սրբազանը . ասի ո՛հ մըն է որուն պէտք էին հետեւիլ նախնիք և որ սակայն իրենց անծանօթ մնաց :

Ո՛չ Զէնոր Գլակ , ո՛չ Բիւզանդ , ո՛չ Ազաթանգեղոս , ո՛չ Սորենացի , և ո՛չ մէկը նախնի պատմագիրներէն ունի արժանաւոր թուականութիւն , ուստի քննադատը , եթէ Զոյլ մը չէ և աչք ունի տեսնելու , այս ժամանակագրական գեղեցիկ դասաւորման հանդէպ եպիքանքէ ուրիշ խօսքեր ունենալու է չրթանց վրայ :

Եւ որովհետեւ քննադատութիւնը , լաւ սկզբունքներն ամրապնդելով , զրականութեան նոր զարկ մը տալ կոչուած է . ուստի փափաքելի է որ ասկէ ետքը ժամանակագրական դասաւորման ոճը ընդհանրանայ նոյն օրինակ երկասիրութեանց մէջ :

Ժամանակագրական Բնութագիր

Էջ .	7 .	Ծնունդ Պ . Շանշեանի	1819
»	9 .	Ներսէսեան . նախակ . մանկ	1825
»	9 .	Տփղիսի Գիմնազիկն . »	1830
»	9 .	Լազարեան վարժ . »	1833
»	9 .	Բժշկ . և Լեզ . վարժ . »	1837
»	12 .	Իրաւաբակ . վարժ . »	1840
»	9 .	Վիենն . Վենետ . Բարիզ ճմրդ .	1843
»	10 .	Նէապոլ , Հռոմ , Պետր . »	1849
»	10 .	Տփղիս Տեսչութիւնն	1851
»	70 .	Պետ . Մոսկ . ճամբորդելն	1858
»	78 .	Շուշի Տեսչութիւնն	1864
»	85 .	Տփղիս վերադարձ	1865
»	87 .	Մասնաւոր վարժ . քանալն	1879
»	96 .	Վէ , Յիս . մահ Պ . Շանշեանի	1889

Այս ժամանակագրութեան համեմատ կը գտնենք Պ . Շանշեան մեծափառ ծնողաց զաւակ (Վրաց թագ . գանձպ . տղան) որ աւատական դրութեամբ զիւղեր և ճորտեր կը ժառանգէ , բայց ծնողքէն հարստութեան հաւասար կատանայ բարեպաշտութիւն : Մանուկ հասակին Աստուծոյ խօսքը լսել կը վարժուի , և իր մատաղ օրերուն ընկեր են Ս . Գիրքը :

Բ .

ՊԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹԻՒՆ

Պետրոս հաղիւ 6 տարեկան իր հօրը սարուկները զինք իրենց ուսին հստեցուցած Ներսիսեան նորաբաց նախակրթարանը կը տանին , 5 տարի ետքը Տփղիսի գիմնազիոնը կը մտնէ , երեք տարի ետքը Լազարեան վարժարան կը զիմէ երկրորդական կրթութիւն ստանալու , 18 տարեկան իր ընթացքը կաւարտէ և բարձրագոյն ուսումն տանել կը փորձէ , բժշկութիւնը իր ճաշակին անհարմար գտնելով լեզուաբանութեան կը հետեւի :

Իր 21 տարեկան հասակին Պետրոսը ի համալսարանը մտնելով իրաւաբանական ուսումը կաւարտէ և ապա Ս . Գիրքը իրեն ընկեր առած կը ճամբորդէ Վիէննա , Վէննա տիկ կը հասնի Բարիզ ուր Սորպոնի ճեմարանին մէջ կը հետեւի աստուածաբանական և փիլիսոփայական ուսմանց իրրեւ երեք տարի :

Կըլլայ ճիշդ 30 տարեկան և կուզէ քաղաքէ քաղաք ճամբորդելով մարդիկն ու իրերը մօտէն ուսումնասիրել : Կը հասնի Նէապոլիս , Հռոմէն կը դառնայ Պետերբուրգ երեք տարուան փորձառութենէ ետքը :

Կը թարգմանէ Եղիշէն Ռուսերէնի , դարձեալ նոյն լեզուով կը հեղինակէ « Համբեար » և իւր բնիկ լեզուով « Բրիստոնէական ուսումն » . « Ուսումն

պարտուց» . թողունք ինչ ինչ հրատարակութիւններ պարբերական թերթերու մէջ :

Փառք և պատիւ իրեն կոպասեն , ահա պիտի վաճառուին 22 տարուան տաժանքն ու թախառական կեանքի մը զոհողութիւններն , զինուորական նախարար , իշխան Չէրնիշով կը թախանձէ որ իր զաւակներուն դաստիարակութեան հոգն ստանձնէ :

Հաղիւ իր պաշտօնին կը ձեռնարկէ , և ահա նոր հրաւէր մը կընդունի (այս անգամ իրեններէն) իր մանկութեան յաճախած նախակրթարանին տեսուչ ըլլալու հրաւէրը , ի՞նչ ընել պէտք էր , խոնարհի՞ թէ իր գիրքին վրայ մնայ :

Առանց վարանման կընարէ խոնարհիլ , իջնել այն փոքրիկներուն մէջտեղ որ ինչպէս կենսագիրը մեզ կը տեղեկացնէ եբբ խժժիկն էկէդէդէ էին գնում , աւարգական խոսէր էին լոռմ ահո ու դարձնէին — Քեկէն ուսող (Նիկեյեցի հոց ուսող) -- Մոսքոս (յիշ) հոց ուսող . սակայն երբ իր պատկառելի կերպարանքով և վեհ ընթացքով կը սկսի ընկերանալ սնունդ՝ որչափ կը յեղաշրջին գաղափարներն : ձա՛մբռն լըայ նաքաժ ճարգէկէ կռնքնում էին ախաժանոս և սոռոմ էին . ո՛վ որէրէ , Վեր էկէդէցէներ յեղո՛վ պիտի պայծառանան : Տէս էջ 41 :

Ութ արդիւնաշատ տարիներ պէտք կըլլան նախաւորութարանը Պարոյի բարձրութեան հասցնելու . վերադիտող հայրապետը կը հրճուի , լուրջ մարդիկ կը բերկրին և Աստուած ալ կ'որհնէ Շանչեանի ջանքը : Լա՛ւ , ասոնք վարդերն են բայց ո՞ւր է փուշը : — Ահ վարդին փուշը ծղոտին վրայ կը ցցուի և շատ հեռուն երթալու չէ կակծեցուցիչ պարագաներն յիշելու :

Այս բարեկրթութեան տիպարը որ Ռուս , Վրացի , Չէրքէզ , Լէհ , Հայ հաւասարապէս կը սիրէին , ան որ շնորհալի վարամուր համակրութեան միջնորդտ մը կը բոլորէր իր հաստատութեան շուրջը՝ ներսէն թշնամի մը

Ար զանէ անհաշտ և ռիսերիմ յանձին Ս . Ջալալեանի :

Երբ վերադիտող հայրապետը կը վախճանի , Ս . Ջալալեան գործի զլուս կանցնի և կը յաջողի Շանչեանը տեսչութենէ հրաժարեցնել , և այս մանկավարժութեան անձնաւորումը կը հեռանայ իր այնքան սիրած կրթական յարկէն :

Շատ չանցնիր Մաթթէոս Սրբազան Հայրապետ կընտրուի , նոր անօրինութիւններ իրարու կը յաջորդեն . երեք տարի ետքը Պարարազոց խնդրանքը Հայրապետը կը հրաւիրէ զՇանչեան ստանձնել տեսչութիւնը Եղիշեան վարժարանին որ ի Շուշի : Հոն կը հասնի թէ չէ՝ իր ատենաբանութեան շնորհիւ (էջ 102) Մարիամեան անուանով աղջկան առաջին վարժարանը կը հիմնէ :

Ի՞նչ , դպրոց բանալ , կըլլայ միթէ , Ս . Ջալալեան կը լսէ , կը խռովի կը սրտմտի և կորույէ քարուքանդ ընել դպրոցը և իսպառ վտարել կրթական յարկէն այս դպրոցի սիրահարը :

Բայց ի՞նչ կուզէ Ջալալեան , այս մարդուն ի՞նչն է տեսեր : Բողոքական է կաղաղակէ , ումանք հրեշտակ կը կը կարծեն , չատերը հրեշ կը հասկնան , այս նորելուկ քառը վերջապէս մտքեր կը պղտորէ Ջալալեանի ուղածէն աւելի , և կը ստիպէ Շանչեանը անգամ մը ևս պանդըրխտութեան պայտասակը ձեռքն ստնել ու ճամբայ ինչալ :

Հոս ներուի մեզ գիտել տալ թէ անշուշտ Ջալալեան կը սխալի իր ենթադրութեան մէջ , բողոքական ըլլալու համար պէտք է և կը բաւէ Բողոքականաց աղղապետարանին տուժարներուն մէջ փոխադրել իր անունը , մինչդեռ Շանչեանի համար այդպէս բան չկայ , Շանչեանէ առաջ յաւիտեանէն էնաց գրէին Վեջ աշխատութեան է , ինչ որ բիւր անգամ աւելի ազէկ է քան ո և է արձանագրութիւն :

Ուստի վերսկսելով մեր համառօտագրութիւնը կը

գտնենք Շանչեանը անվհատ : Իր կենսագիրը մեզ կը ցուցնէ զինք մասնաւոր վտարանի մը զլուխ մինչեւ որ իր ուխտեալ թշնամիին մեքենայութիւններն իր այս երրորդ ձեռնարկը ամլութեան կը դատապարտէ :

Ո՞վ զիտէ, ի՞նչ անցաւ Շանչեանի սրտէն . սակայն անպատում սիրով մը ներքեց իր թշնամիին . (տես էջ 83, տող 15.) և առանձնացաւ իր վէձիս զիւղը, արձակեց իր ժառանգած ճորտերը, ինքն ալ եղաւ անոնցմէ մէկուն պէս զիւղացի չինական, հացով մածունով անանկով որպէսզի կարենայ աւելի անձնուրացութեամբ անոնց պէտքերը հոգալ, օգնել աղքատներուն, դարմանել հիւանդները առանց սակայն իր աննկուն և աստուածաշղէցիկ նկարագիրը կորսնցնելու :

Երբ գողեր իր դուռը կը բռնաբարեն, անլեհեր անոնց դէմ կեցէ : — Ինչ, յիշե՛ք «*լաթն փող*» (փարս) է . «*հա յիշ փող* : Եւ ապա քիչը շատե՛ք իբրեւ հարցնում է . Ի՞նչ Ինչ Կէսի մարդ է այս, և ցրե՛մ էն . (տես էջ 95, տող 19) :

Ահա այսպէս 24 տարի անշուք գեղի մը անկիւնը զիտուն իմաստասէրին կեանքը միացնելով քրիստոնեայի գործնական կեանքին իր 70 տարեկան հասակին մէջ մեկնեցաւ այս արտասուաց ձորէն ան որ այնքան արցունք ցամքեցուցած էր, և իր վրայ սգացին հաւատարմապէս օտարներ և ազգայինք :

Մանր քննութիւն մը պէտք է մեր այս զիտած պարագաներն երեւան հանելու . երբ մարդ հարեւանցի նայի կը կարծէ թէ Շանչեանի տեսչութեան տարիներն միայն իրեն կը ներկայացունին, ինչ է ստոր պատճառը, թերեւ այն գեղեցիկ կարգադրութիւնն է որով զպրանոցը կանգնեց :

Ամէն պարագայի մէջ սա շխտակ է որ յիտուն տարի ետքն ալ, Շանչեանի Ուսման ծրագրէրը դեռ կը մնայ իր տեսակին մէջ անդուդական մէկ ծրագիր և Ռ. Էֆ-

Պէրպէրեան անգամ՝ որ իր կրթական ծրագրով մեղամէնուս այնքան սիրելի և ծանօթ է, պիտի նախանձի անոր վրայ տեսնելով որ կարելի եղեր է կէտ առ կէտ գործադրել զայն :

Բայց երբ ուշի ուշով գիտուի՝ կը տեսնուի որ տեսչութեան այս սուղ ժամանակամիջոցն է որ կը համառօտէ ևւ իր մէջ կամիովիէ Պ. Շանչեանի մաքուր ևւ անբիծ կեանքը . հոն, Ներսիսեան վարժարանի մէջ կը հռչակէ իր հետեւած վարդապետութիւններն ևւ ինչպէս Մ. Աղարէկեան շատ լաւ կը գրէ (Տես էջ 46 28.) իր վարդապետութիւնը ևւ իր կեանքը իրարու հետ զոյգ կընթանան, սակայն այդ վարդապետութիւնն ինչ է որ հիմէ ոչ Աւետարանի ուսուցած Սէբն ու Ներդաստոյնի :

Եւ հիմա որ քննադատութիւնը հեղ մըն ալ աչքէ կանցնէ անոր կեանքը, երբ կը տեսնէ այս գերդաստանի զաւակը որ խնամեալ ուսումն կառնէ, կը չրջի Եւրոպայի ցանկալի ուստաններն, կը հրաւիրուի վայելել փառք ու ճոխութիւն ևւ սակայն կը խոնարհի վարժապետի անարգութեամբ վիճակին, մինչեւ կը վտարուի զիւղի մը մոռցուած անկիւնը, Աստուծոյ Սուրբ կամքը կորհնէ ու կը մարի . ահ քննադատը թողէք որ սրտանց աղաղակէ . սաի Քրիստոսի ուսուցած Խաչէ կեանքն է :

Գ.

ԴԱՍ

Բայց սա իր ռիսերիմ թշնամին Ս. Զաւալեան իրմէ ինչ կուզէ, ուրկէց գտեր է անոր բողոքական ըլլալը : Մաթէոս Սրբազանն իսկ՝ որ իր Պատրիարքութեան միջոցին, 1842ին, Բողոքականութեան ինչ ըլլալը տեսեր էր, Շանչեանի համար չը համարձակեցաւ այդ օրինակ վճիռ մը արձակել (տես էջ 65, տող 20), այնքան մարդկային նկատումներէ վեր, ու Աստուածաշունչի

ողիով տողորուած գտաւ այդ սիրելի մարդը, իսկ մենք սքանչանալով կը հաստատենք թէ Պ. Շանչեան անուն փոխելու տեղ սիրտը փոխեց, և փոխանակ Հայ եկեղեցիէն Բողոքական եկեղեցին դառնալու, աշխարհէն Աստուծոյ դարձաւ:

Ափսոս որ այն անցեալ տգիտութեան օրերուն մէջ, թշնամին իր հակառկորդը ջախջախելու հզօր փաստ մը ունէր ձեռքին մէջ, քողոթակն է կաղաղակէր և յաղթանակը կը տանէր, և ապահովաբար քողոթակն է, քողոթակն է աջ ու ձախ այնչափ բացաղանչեցին որ բողոքականութեան գոյութեան իրաւունք տուն:

Միթէ խեթիւ չը նայեցան ամեն ողջամիտ գաղափար ունեցողներու վրայ: Միթէ Տէր Գէորգ Արծրունի մը, Կարապետ վարդապետ մը, Թաղեաղեան մը չկասկածեցան, և երբ իր պաշտպանը Քաղաղ վախճանեցաւ՝ միթէ ֆիզիա Պօղոս վարժապետը նոյն զրպարտութեամբ չը տարագրեցին, չէ՞ մի որ Անդրէաս Փափաղեանի կենսագրին լեզուին տակ ալ բան մը կայ որ ենթադրել կուտայ թէ անոր սրտի ցաւով Իզմիրի մէջ մեռնիլը նման բամբասանքի մը վերագրելի է:

Ահա՛ այս պատուական մարդիկ՝ ինչպէս նաեւ Շանչեան, իսկապէս իրենց եկեղեցին պայծառացուցին, մինչդեռ անդին Իսկիւտարի համբաւեալ Չամբրճի պատուելին՝ որ մինչեւ կեանքին վերջին օրը ձրի եկեղեցիին կալուածներուն մէջ բնակեցաւ և առատ թոշակ ընդունեց որ իր պատկանած եկեղեցիին ջատագովականը դրէ, դեռ ի լոյս պիտի բնծայէ իր 12 հատոր եկեղեցական պատմութիւնը: Բայց «Զոհալ» իր մաքին ծընունդները ինք կուլ տուեր է կամովին:

Սակայն հոս մեզի հարց մը կը ներկայանայ. մեզք չէ՞ մեզի մեր եկեղեցին պայծառացնողներն անչքացնել, նա մանաւանդ մեծ յիմարութիւն չէ՞ վարձատրել իմաստակները և կեղեքել իմաստունները: Ըստ մեզ,

Շանչեանի կենսագրութեան մէկ օգուտն ալ այս ու այս օրինակ խորհրդածութիւններ ընել տալն է:

Ստուգիւ, այն տուն ինչպէս նաեւ հիմայ, եղած չարիքին պատասխանատուները կարծուածին չափ բազմաթիւ չեն ըստ առածին թէ, Մէկ Խէնդ մը հարբ մը չէ Նեթէ Բառաստան Խէլայէ չէն Կընդ հաւել:

Դարձեալ երբ նկատենք Պ. Շանչեան իրրու վարժապետ, երկրորդ հարց մը ինքնին կը լուծուի: Կը զանուէն միթէ պատիարակութեան վիժածներ որ իրենց բազմաթիւն ուսուցիչը անարգեն և իրենց մանկութիւնը տաժողին անցեալ զոհարերութիւններն առ ոչինչ գրեն:

Փուշն ու տատասկ կաճին աւերակներու մէջ և նուաստ զգացմունք ամուլ սրտերու խորը իրենց արմատը կարծակին, և ենթադրելով որ կրթութեան մշակն ալ իր երախտիքը ուրացողներ ունենայ, ինչու զանոնք ճշմարիտ աշակերտին հետ չփոխենք, ապերախտ աշակերտ մը չառ չառ Յուդա մըն է:

Ձենք յամատիր կարծել նաեւ թէ ամէն վաժապետ իր արհեստին մարդն է, ո՞ր պատառարոյժ պատրաստ սեղանին բոլորաք չը դեզերիր, ո՞ր հացկատակ աօրթին օգուտ չի քաղեր, եթէ սինլքորին մէկը վարժարանին սրբավայրէն ներս է սպրդեր՝ դուռը բաց ձգողինն է յանցանքը. գիտնանք աղէկը զէչէն զանաղանել:

Թո՛ղ վարժապետը զուրգարայ իր խնամոց յանձնուած աշակերտին վրայ, թո՛ղ իր կեանքին թանկագին ժամերը անոր համար սպառին, անիկայ իր հողեհատոր սանն է, իր մաշած կուրծքին գինն է, իր երկու աչքերուն լոյսն է:

Բայց աշակերտն ալ թող գիտնայ որ դրամ և նուէր չեն բաւական փոխանակելու անոր վաստակն ու առժանք, ուստի թող միշտ մեծարէ իր վարժապետը մինչդեռ կապրի ան, և երբ այս ցաւոց հովիտէն մեկնի՝ դիտնայ անոր յիշատակը անմահ պահել իր սրտին խորը:

Ահա այս ըրին Շանչեանի աղնիւ աշակերտք անոր արշաւը է լաւաց կանգնեցին և իբեց օքսէն Սրբաւանին ցանչաներն անոր կենսագրութեանը պարտաւորելու հոգի (էջ 99 ԳԴ 12.) ուստի այս պատուական գիրքին իրական օգուտներէն մէկն ալ վարժապետին և աշակերտին փոխադարձ պարտականութիւնը ճշգրիտ չէ՞ միթէ :

Հապա ի՞նչ ըսենք այն սիրուն մանրամասնութիւններուն որ չէ թէ միայն գաղափարաց փոխանցման կը ծառայեն , և Շանչեանի կենաց պարագաները իրար կը զօդէն , ալ ալ ու համ կուտան ամբողջ գրութեան :

Կորովալիր բացատրութիւններ , կենդանի պատկերներ , արեւելեան աշխարհարարի շողշողուն գոհարներ որ ընդհանրեալ են անարատ ոսկի թծի մը , մաքուր աշխարհարարի մը մէջ :

«Շանչեան առանց սակարկելու մի գերձակի հազուա՞ստ «էր ապացրել Գերձակն ինչ որ պահանջեց Շանչեան «տուաւ հաճութեամբ . մարդն կանգ առաւ , վրան նայեց «և ասաց—Վարժապետ , ներեցէք շատ ուղիցի , այս մի «քանի ռուբլի աւելի է , յետ առէ՛ք : — Ո՛չ ո՛չ , պա— «տասխանեց Շանչեան , այդ աւելին էլ թող քեզ լինի «այժմ ճշմարիտ խօսելուդ համար :—Գէ՛շ , ինչ ասեմ , «դու Աստուծոյ մարդ ես էլի . . . ամօթ մեզ , փչացած «ենք , սուտ խօսել փելակ է դատել մեղանում » (Տես էջ 78 :

Իր յիշողութեան զանձարանէն այս ու այս օրինակ շատ պատուական մանրամասնութիւններ կը հանէ մեզ Սրբազանը , ուսկից կիմանանք ի՞նչ քաջ լուրդող էր ինչպէս նաև հեծանող մը բառին բովանդակ նշանակութեամբ Պր. Շանչեան (Տես էջ 43) :

Աւելցնենք նաև թէ Շանչեանի հանապազօրեայ ընթերցանութեան գրքերն էին Ոսկերեարան , Օգոստինոս , Հերոնիմոս , Ս. Իգնատիոս , Աթանաս . թէ չեղտած անուններն էին Պղատոն , Սոկրատ , Արեղիոս , Սենեկայ ,

Կիկերոն , Հոմերոս , Ովրատիոս (տես էջ 33) : Թէ այս ընդարձակ մտքին համար Ս. Գիրքը մասնաւոր տեղ մը զբաւած էր , թէ անոր պատուիրանքները իր սրտին տախտակներուն վրայ գրուած էին , ինչու որ Աստուծոյ շնորհ էր այն Շանչեանի համար ինչպէս մեր լեզուին յատուկ եղող այս բառը մեր միտքը լաւ կը բացատրէ :

Երբ անձկացեալ բարեկամ մը , Միքայէլ Նալբանդեան , իր բանտին առաջնութեան խորէն ուղեց իրմէ գիրք մը որ միշտ նոր և միշտ ճշմարիտ ըլլայ՝ Շանչեան իր Ս. Գիրքը անոր խրկեց :

Ահա այս է Շանչեանի կենսագրութիւնը , զրական երկ մը , աղւոր երկ մը , գիրք մը որ կարգաւորվ չեա կշտանար , հեղ մըն ալ կը կարգաս և յետ այս ընթերցանութեան ինքզինքդ շինուած , աւելի աղէկ մարդ կդգաս : Կենսագրեալ և կենսադրող իրարու արժանի են , եանի՞ թէ այսպիսի գիրքեր մեր մէջ բազմանան և ախահ մեր մէջ առողջ բարոյականութիւն մը որ կարծես մենէ տակաւ կը նուազի :

Միայն թէ կենսադրողը բան մը կը լռէ , հապա ի՞նչ եղաւ այսքան գեղեցիկ կեանք մը խորտակողը , այն մարդը որուն ցանամ որոմը այսօր գարոցական ողբացեալ խնդիրին դառն պտուղը հասցուց : Սրբազանը կը կարծէ թէ իր ուսած ներդամութեան համեմատ կը պարտաւորի լռել այս մասը :

Մենք ուրեմն կը ստիպուինք անցեալին սեւ քօղը մէկ կողէն վեր առնել և ցուցնել տեսարան մը որ ըստ մեզ որքան տխուր նոյնքան և աւելի հրահանգիչ մէկ դաս կը պարունակէ իր մէջ :

Այվազդուքիի առաջնորդութեան օրով , 1879 ի տետներն է : մեր երեւակայութիւնը մեզ ետ ետ կը տանի : Ո՞վ է սա հին բաղկաթոռի մը մէջ ընկղմած կղերականը որ Առաջնորդարանի դրան մօտ կը աւանուի . ո՞վ է սա տարածած ծերացած հալ և մաշ եղած խղճալին . ինչո՞ւ աչքերը փոռն են իջեր , ինչո՞ւ են

խաւարեր, ինչո՞ւ անսահման յուսահատութիւն մը իր
ամբողջն դէմքին վրայ կը նկարուի:

Ան չբթունքը կը դողան, կուրծքը հառաչանքով
կուռի, պրկունքը տրտմութեամբ կը կծկուին և թող
չեն տար կցկտուր գանգաւաններն արտաբերել, միայն թէ
երկայն ակն մըն է որ կը թռի սրտին խորերէն:

Եւ ան'ս ան'ս. ինչպէս իր վախտ ցամքած ձեռքերը
դէպի առաջ դատարկին մէջ կերկարէ ու կերկարէ,
առանձ մէկու մը պատահելու: Այն հիմայ ո՛չ խնկարկու-
նեք կան իր շուրջը, ո՛չ ալ ձրի խորհրդատուներ իր
չնորճքը կը մուրան: Թափուր և ամայացեալ ի տես կը
դնէ իր անձը ամէն անոնց, որ իրենց բարձրութեան
պատուանդան կընտրեն իրենցիններուն կրթանքը:

Այս մարդը նոյն ինքն է Ս. Զաւարեան:

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ ԲԵՐԱՅԻ ԳԻՇԵՐՆԵՐԸ

ՇԵՂԻՆԱԿ

ՅԱԿՈԲ Մ. ՇԱՃԵԱՆ

Բերայի Գիշերները վիպագրողը համբաւի թեկնածու
մը չեղաւ երբէք և մեր նպատակն ալ Յէշատկոյ տա-
ճարին մուտքը անոր առջին լայն բանալ չէ բնա-
այսու հանդերձ իսկատիպ վէպեր միայն ուսահայոց մէջ
կը հանդիպինք և տեղական կեանքէ դրող մը մար մէջ
պէտք է ուրիմն հաշտ աչքով դիտուի:

Յակոբ Մ. Հաճեան չէ կարող մրցիլ ո՛չ Ռաֆիի,
ո՛չ Ծերենցի, ո՛չ Ահարոնեանի, ո՛չ Արսլեանի, ո՛չ
Պետեանի, ո՛չ Աղայեանի, ո՛չ Լէօի, ո՛չ Տիկ. Մ. Խա-
տիսեանի, ո՛չ Ծիրվանդատէի, ոչ ալ ուրիշ արեւելեան
աշխարհաբառով գրողներու հետ: Բայց արեւմտեան աշ-
խարհաբարով վիպագրողներուն մէջ պէտք է իր յատուկ
տեղը գրաւէ և ասով զրկանք մը ըրած չենք բլլար ո՛չ
Քասիմի, ո՛չ Լիմոնճեանի, ո՛չ Տիկ. Տիւսարի, ո՛չ Գ.
Զոհրապի, ո՛չ Յ. Հիսարեանի, ո՛չ Ա. Արփիարեանի
և ոչ ալ Մ. Մամուրեանի:

«Բերայի Գիշերներ»ը երեւցած է նախ իրրեւ թեր-
թօն Լոյս հանդէսին մէջ և վերջէն 1885ի ի մի հաստը-
ամփոփուելով հրատարակութեան արուած է:

Տարիներ անցնելէ ետքը կ'արժէ՞ այս վէպին այժ-
մէութիւն տալ և անոր քննութեամբն զրադիլ: Աղէկ-
բանի վրայ խօսելու յարմար ասեմը առաջին պատեհու-
թիւնն է. մանաւանդ կ'ընտրենք ուշ մնալ որպէս զի,
դէշ աղեկ, չի մոռցուած երկասիրութեան հանդիպինք:

«Բերայի Գիշերներ»ը հետեւողութիւն չէ անշուշտ,
բայց չենք զիտեր ինչո՞ւ զայն կարդացողը ֆրանսական
ընթացիկ վէպի մը տպաւորութիւնը կը կրէ:

Գեո. մինչև այսօր Վէլի-էֆէնտի սիրուն զբօսավայր մ'է, ինչպէս կը նկարագրուի հոն. ուղողը Փափաղ-Քէօրիւսիւ կրնայ երթալ տեսնել. Չաքըրի անունը ո՞վ չէ լսած եւ գիտենք որ Գարադաշան վաղեմի չարագործ մըն էր:

Ահա այսպէս տեղի եւ անձանց անունները մեր երկրէն փոխ առնուած են. կրնանք ըսել թէ վէպին իսկութիւնը տեղական կեանքի դէպքերէ հիւսուած է եւ իր երկասիրութեան ամբողջ շէնքը իրեն կը վերաբերի:

Հապա ինչո՞ւ մեր վրայ աղղեցութիւնը դարձեալ օտար կը մնայ եւ ընթերցողին երեւակայութիւնը՝ ծանօթ էն անդին, մտացածին աշխարհներու մէջ կը թափառի:

Ինչու որ մեր մտադրութիւնը արթնցնելու համար ի դօրծ դրած միջոցը յար եւ նման է այն հնարքին որուն կը դիմէն Ֆրանսացուոց սովորական վիպագիրները:

Կիսախորով Մաթիաս բոցերու մէջէն մաղապուր կ'ազատի, էջ 218. Մէրմէր-Գուլէի առջեւ Վաղինակը կէս խեղդուած ծով կը նետեն, չենք գիտեր ինչպէս, ջուրին տակէն ողջ առողջ դուրս կ'ելլէ, էջ 33. Շահ-րիման վագրերու դէմ կը շահատակէ, էջ 279. եւ կատգած ցուլին եղջիւրներէն բռնելով դետին կը տապալէ, եւ ըն:

Կ'ընդունինք որ ասոնք ամէնքն ալ մեզ սրտատրոփ վայրկեաններ անցնել կուտան. բայց ի՞նչ են եթէ ոչ չինձու առասպելներ, սուտ ու փուտ քաներ:

Հաճեան էֆէնտի թող ուրեմն չի սնդէ որ աւելանալու պարագայերէ եւ Զէր-էր-է-Զէրէ գգուչացած է: Իր յառաջադրանին մէջ մեզ կանխելու հոգն իսկ մասնանիշ կ'ընէ այն հրաշալին եւ աւելորդը որ գոյութիւն ունի իր վէպին մէջ:

Եւ ինչո՞ւ անհնարինն ու հրաշալին վտարէ իր դրականութենէն, միթէ իր մշակած սեռին պահանջքը չէ՞ վիպական ըլլալ. այս չէ՞ Ֆրանսացուոց սովորական վի-

պագիրներու նախասիրական հնարքը եւ յաջողելու գաղտնիքը. ալ ով՞ կրնայ զինքը մեղադրել:

Այլ է գիտնալ թէ «Բերայի Գիշերներ»ը վէպերու ո՞ր տեսակին կը վերաբերի. գիտական է, դատական է, կրթական է, պատմական է, բարոյական է:

Եթէ մեզ մնայ ըստ Դէ-Զէրէ կարգը կը դասենք դայն. անոր համար ալ մանուածապատ յօրինուած մը ունի. բայց այս է թերթոնի յարմարագոյն ձևը եւ չիմուհնանք որ նախապէս իրրեւ թերթոն հրատարակուած է:

Լրագրի մէջ երեւցող վիպագիրը աւելի մտադիր է թերթին ընթերցողները հեւ ի հեւ ետեւէն ձգել եւ միշտ անակնկալին յուսով օրուան թիւէն հատ մը գնել տալ, վասնորոյ գրեթէ անկարելի է թէ լրագրին բաժանորդ աւելցնել եւ թէ դատական ծրագրի հետեւի:

Ուզեցինք այս մասին Հաճեան էֆէնտի հնարիմացութիւնը փորձի դնել: Զոր օրինակ. առինք զրքին սկիզբը Հրանդի տարիքին համար նշանակուած 25 թիւը եւ դարձեալ անոր ծնելէն մինչև վէպին թատերաբեմը հասնելու ատենին համար արուած այլ եւ այլ թիւերը զրքին մէջ սողիէն անդիէն հաւաքեցինք որպէս զի գումարը սկզբնական թիւին հետ բաղդատենք նորէն 25 եւ աւ. տարուան շրջանը վէպին մէջ իրեն հետ բողբոցինք որպէս զի տեսնենք թէ եղանակներուն կարգը չիթմորէ: Կը խոստովանինք որ անուաններու, տեղերու, ժամանակներիւ լարիւրինդոսին մէջէն պատուով դուրս է ելեր:

Միւս կատակցութիւններն ալ այսպէս կը ճշգուհին: Ծնորճաւորենք ուրեմն հեղինակը որ՝ օրը օրին գրելով հանդերձ, վէպին թիւը չէ կորսնցուցեր:

Գպրութիւնը մեր մէջ այնքան հասունցած չէ որ դրական դպրոցներ իրարմէ զանազանուին. հեղինակը իրարաճէտ է, բնապաճէտ է, անկապաճէտ է, ո՞չ մին է եւ ոչ միւսը. բայց քանի որ հեղինակէ աւելի թարգմանիչ

աւելինք, մեզ կ'օգտէ որ Հաճեա՛ն Էֆէնտի իր վէպին հարին է, մենք քիչով գո՛հ կ'ըլլա՛նք:

Յայտնի է թէ վէպերու մէջ տիրող կիրքն է Սէրը, յեղյեղուած ըմբռնութիւնը կայ գոր վէպին հերոսը իր պաշտօնի զիջումներն պիտի չստանէ, — «Ո՛հ, էլ չեմ տեսնուիր»։ Այս անխուսափելի հարկին առջեւ մեր վիպագիրն ալ պիտի խոնարհէր։

Եւ որո՞նք կը բաղդաւորին պայմանեալ այդ հեշտ
ղերը ներկայացնելու: Անոնք որ երկրորդական անձինք
պէտք էին մնալ՝ Վաղինակ և Շահրման որ կարծես
ապաղրանքի վրայ՝ մին Իզմիրէն միւսը Հնդկաստանէն,
կը վարձուին «Բերայի Գիշերներ» ու մէջ սիրահարի դեր
կատարելու:

Վէպին գլխաւոր գերակատարն է Գարագաշեան, զերցուր Գարագաշեանը, Վէպ չի մնար: Եկու տես որ, ինչպէս օրէնք է, «եւ իր մէջ չանձնաւորեր, հեղինակը գլապած է ամոր սրտի այս քաղցր պէտքը:

Ուրեմն խիստ մեծ ճարպիկություն պետք եղած է՝ վէպին դերակատարները երկու հառաքարապէս չահագործողիւ խումբերու քոկեկով հանդերձ, ամբողջին միութիւնը անեղծ պահելու համար :

Սիրային տուամբ ընդհանրապէս ամէն վէպի ընդլայնման հասարակաց տեղիքն է, ուստի եթէ Օր. Մավլինայի և Շաշիբմանայ ու Օր. Օլինկայի և Վազինակայ ատնչութեանց նկարագրութեանն վէպը մերկացնենք, կը մնայ բուն վէպը կամ անոր հոգին:

Զարմանալի բան, այդ յապառուժը կը բաւէ հեղինակին բուն ստեղծած դէմքերը դուրս ցալսեցնելու. ոմանք վայրադ, ոմանք նողկալի, բայց միշտ աւելի որոշ եւ աւրի մօտ իրականութեան:

Այսպէս մութ կռիւ Քեօմիւրճի Սօգազին անկիւնը
սպասող Պէլայը Գառապարը, Մալթըզ Թէյէզգայի զինե-

առն լկաի կիները . ասոնք աչքով տեսնուած և օրի-
նակուած են :

Լեզունին անգամ կեղծել կը փորձէ հեղինակը, քայքայանոց քիչ մը համեմուալ և կորովի բացատրութիւնները չի կրնար մէջ բերել, որովհետեւ աշխարհաբարը կեցած և որոշ սահմանի մը մէջ առնուած չէ և կը վախնայ անոց խակ ոճերը գործածելու. ապա թէ ոչ հեղինակին ուղածին չափ և աւելի իր ստեղծած գէմքերը պիտի ատէինք:

Արդեօք Հաճեան էջէնտի չի՞ հաւատար սիրոյ
գոյութեան որ վերացականը անոր բաժին կը հանէ՜,
իսկ զբականը ատելութեան կը պահէ : Այս մասին իր
զբական գաւառանքը չենք գիտեր . բայց բան մը որ լաւ
գիտենք՝ ան է թէ «սիրոյ աստիճաններէն զատ չեն
պարտաւորուած լինելու » : Գաւառանքի հոգեւոր կ'որոշուի :

Արդ, զրբին սկիզբը Գարագաշան և Մալվինա, զէմ առ զէմ են եկեր: Սովորական վէպ մը գլուխ գործոցիմը բարձրացնելու ի՞նչ անղուգական պատահաթիւն. պէտք էր Մալվինայի սէրը Գարագաշան անղգամը դարձի բերէր: Գրբին հեղինակը այնքան զայրոյթ է զգացեր չարին զէմ որ ուզեր է դօնէ խօսքով անոր գլուխը Զաթմախի և այն թափով գրբին ծայրն է հասեր:

Զարգացանքով ինչ չի թուի մեր ըսածը՝ տեսնելու
բան է՝ Օննիկի քառմանի դէմքը ուրուագծելու համար
չլքձինի, ի՛նչ ուժով հարուածներ կուտայ: Այդ մարդա-
խոշոշ գազանը իր հայրը թունաւորելէ ետքը ա՛յնքան
սեւ կեանք մը կը վարէ եւ արդարութեան ձեւքէն պահ
մը ա՛յնքան ճարտարութեամբ կը պրծի որ իրաւամբ
Վարդաշահն մականունը կը ստանայ:

Գալու՛ իր հօրաքրոջ որդւոյն՝ Հրանդի, պէտք է
 փոստովանիլ որ վաշտէ մարդու տափակ գերը կը կա-
 տարէ, իրեն համար զգացած համակրութիւնն իսկ կը ծագի
 Օհնիկի համար մեր զգացած հակակրութենէն :

Անա քննադատութեան վախճանին հետ վէպին ալ վախճանը կը հասնի : Արդարութեան վրէժխնդիր ձեռքը կը ծանրանայ Գարադաշանի վրայ . և որպէս զի հակապատկերը կատարեալ ըլլայ՝ Հրանդ իր ջոջ բարեարներուն հետ ոսկիի և ադամանդի երկիրը՝ Հնդկաստան կը մեկնի ուր երջանիկ կեանք մը պիտի վարէ այլ ևս :

Ուրեմն, ինչպէս ամէն սովորական վէպերու մէջ կը պատահի, հոս ալ չարը կը պատժուի, բարին կը վարձատրուի, որով «Բերայի Գիշերներ»ուն հանդոյցը ինքնին կը լուծուի, և մեզի կը մնայ այս յաջող ելքը ծափահարել :

Միայն թէ, քանիոր մեր պատահած ուշադրաւ դէմքը Գարադաշանն է, մեր խնայր՝ կարծեօք վէպն ալ յարմարապէս Գարադաշան պէտք էր վերտառել :

Վասն զի, ինչո՞ւ «Բերայի Գիշերներ»ը ընդհանուր անուան տակ հեղինակը միայն այդ թաղին մօտ խառնարը կը պատկերացնէ : Ինչո՞ւ Բերայի բարձրագոյն դասերու վրայ մեզ բան մը չըսեր, չի ցուցներ անոնց վարքն ու բարքը, ինք որ այնքան մօտէն կրնար զանոնք ուսումնասիրել :

Ինչո՞ւ իր վէպին մէջ դէթ Բերայի միջնակարգ ընտանիքները ի հանդէս չեն գար, միթէ անոնց գիշերները նուա՞ղ հետաքրքրաշարժ են քան քսակահառներու, խաղամոլներու և մէկ իրիկուան յաւերժահառներու գիշերները :

Անշուշտ Բերայիներուն ամէքն ալ մէյմէկ Պէլալը Գասպար, Կայթանօ, Ֆնտուգօներ չեն որ կապելաներու խորը պլպլացող կանթեղներու առջեւ իրենց Բերայի գիշերները լուսցնեն : Թերեւս Հաճեան էֆ. իր սկիպտիկ ժպիտին ներքեւ յուստիս համողումներ կը սքօղէ և Բերայի փանջն ու փծադրանք մէկ ջուրով կը լուայ, ո՞վ գիտէ :

Ինչ որ ալ ըլլայ իրողութիւնը, վէպի այս կամ այն անունը կրելէն չէ որ իր արժանիքը պիտի աւելնայ կամ նուազի, և մենք կը մտալթենք որ Հեյնէ, Կոբստալ, Կոպէ, Նեբլա, Փախարտան Մայրը, Բերայի Գիշերներ՝ կոկիկ վէպերը զրելէն ետք, ըսա իւր խոստման նորանոր երկասիրութիւններ արտագրէ :

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

ԱՌԱՋԱՆՈՐԴ ԱՌՈՂՋԱՊԱՆՈՒԹԵԱՆ

Գ Ի Ն Ո Վ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Աշխատասիրեաց

ՏԲԴ. ՄԱՆՈՒԷԼ Բ. Յ. ԻԹԻԻՃԵԱՆ

Ա.

ԼԵՋՈՒ ԵՒ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

Լեզուաբանին մենաշնորհը չէ իր ձեռնհասութենէն վեր նվիրելու վրայ ճառել, բայց իրաւամբ կը սպասուի որ գիտնականն ու արհեստաւորը ճոխացնեն այն լեզուն որ իրենց մասնագիտութեան յատուկ է :

Միթէ երաժիշտը պարտաւոր չէ՞ ծանօթացնել մեզ ներդաշնակութեան հրաշալիքներուն, միթէ նկարիչը մեզ Գեղեցկագիտութեան հմտացնել չը՞ պարտիր, չէ՞ մի որ փաստաբանը միայն կրնայ պարզել իրաւաբանութեան կնճիռներն և նա մանաւանդ բժիշկին վերապահուած չէ՞ խօսեցնել խորհրդաւոր Սփինքան առողջապահութեան :

Սակայն մեր մէջ, բազդին խորդ գաւկին, հայկաւրանին ձակտին են գրեր կարծես հնարել անդանդաղ գիտնականին պակասած բառերը և արհեստաւորին հարկ եղած բացատրութիւնները . եթէ կ'ուզէ քիչ մը աչք մանել, պէտք է թանձր հատորներ թարգմանել և իր ծախքով հրատարակել :

Ինչո՞ւ է արդեօք այս տարապարհակը, բժիշկ և

նկարիչ, փաստաբան և երաժիշտ միթէ չնորհ մը պարտիզ կը զիջանին անասնուած գրադէալին: Քանի որ լեզուն ընդհանրութեան սեփականութիւնն է՝ ժողովուրդին իւրաքանչիւր դասակարգ թող հաստատարալէս սատարէ անոր զարգացման:

Վիճակադրութիւնը ցոյց կուտայ թէ գիտութեան և արուեստից վրայ զրոյներէ սակաւք կը վերարերին գիտնականներու կաճառին, իսկ եթէ արհեստաւորներէ հաս մը կարելի է ցոյց տալ՝ իրաւ որ մենք չենք գիտեր:

Մեր զրութեան ընթացքը այնպէս կը բերէ որ մասնաւորապէս խօսինք բժիշկներուն վրայ: Հրատա-րակուած գիրքերու համեմատական բազմաթիւնէն երեւան կուգայ թէ Հիւրդրատի արհեստին վրայ զրոյ-ներէ տասնին հազիւ մէկը վիճակու բժիշկ է, ինչպէս կարելի է ստուգել յետագայ ցանկէն:

ՅԱՐԴ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԱԾ ԲԺՇԿԱԿԱՆ ԳԻՐԲԵՐ

1793—Բժշկական. Յովհ. Գալանթար.	Ն. Նախջեւ.
1806—Բժշկական Նիւթ. Յովհ. Օղուլուխ	Վենետիկ
1816—Հիւսնդութեանց. առջեւ առնելու կերպը	Վենետիկ
1822—Փորձառակ. Բժշկ. Բէստէն	Վենետիկ
1831—Քօլէրաի գէմ. Ք. Ազնաւոր,	Վենետիկ
1832—Ջերմանց միտիթ. Միս. Հերայի,	Վենետիկ
1833—Առողջապահական Ս. Սամար.	Վենետիկ
1838—Փորձառ. Բժշկ. Բէստէն.	Օրթագեղ
1843—Բժշկ. առձեռն, Յ. Արդան,	Տպղիս
1844—Մանկատաժութ. Տոք. Սէրվիչէն	Պոլիս
1850—Արուեստ երկայ. Տոք. Փոփովիչ	Պոլիս
1850—Առողջ. կանոն, Ս. Սմար,	Վենետիկ
1850—Առողջապահական կանոն ***	Վիէննա
1861—Առողջապահութիւն Ա. Կոճիկ,	Պոլիս
1863—Գարնան ծաղիկ Արմ. Հայկունի	Պոլիս

1863—Կիլիկեա. (հանդէս) Տքթ. Իւթիւճեան	Պոլիս
1863—Տան բժիշկ, Կրպ. Քօշարեանց.	Տպղիս
1864—Առողջապահութիւն, Տքթ. Իւթիւճեան	Պոլիս
1870—Ամուս. Առողջ. Թարգմ. Գ. Ներչապ.	Պոլիս
1870—Առողջապահութիւն Զամպազճեան	Պոլիս
1871—Գարնան ծաղիկ, Արմ. Հայկունի	Պոլիս
1871—Գերեզ. Երիտաս. » »	»
1872—Գաղանթք ամուսնութեան * * *	»
1872—Առաջ. Ընտանեկ. Գ. Պաղտասարեան	»
1873—Բնիկ. Պատմ. առն և կնոջ, Գ. Գրասէր	Պոլիս
1873—Աշնան անրեւներ, Գ. Պաղտասարեան	Պոլիս
1874—Լապտեր ծնող. »	»
1874—Ասպար կենաց, Ա. տպ. »	»
1875—Ասպար կենաց, Բ. » »	»
1875—Ամուսն. առողջ. թարգ. Գ. Ներչապ.	Պոլիս
1876—Առողջապահ. Ս. Էթմէքճեան	»
1876—Գաղանթք կանոն, Յովհ. Արք.	»
1878—Առողջապահ. Գ. Ճերրահեան	Արմաշ
1879—Ուս. Առողջապահ. Գ. Բարուխեան	Տպղիս
1879—Առողջապահ. Տքթ. Սէրվիչէն,	Պոլիս
1780—Ուսումն. Առողջապ. Ա. Արամեան	Տպղիս
1880—Տաժումն մանկանց, Տքթ. Փէշտիմալճեան	Պոլիս
1880—Օնանու մեղքը, Ե. Մուրատեան,	»
1880—Տան բժիշկը, Ե. Մուրատեան	Պոլիս
1881—Տնա. բժիշկ. Մարմն. Ն. Սիմէօնեան,	Տպղիս
1882—Առողջ. Մանկակ. Գ. Բարուխ.	Տպղիս
1882—Առողջապահ. Ս. Յակոբեան	Պոլիս
1882—Մատեն. Ժողովրդ. Տքթ. Իւթիւճեան	»
1884—Պատմ. արդ. պատուաստի Տքթ. Փշտմ.	»
1885—Ուղ. կանոն և օրիորդաց, Մ. Կ. Նաղիկ.	»
1886—Հիւսնդ. Բարեկմ. Ս. Յակոբեան	Պոլիս
1886—Տաժումն Մնկց. Տքթ. Փէշտիմալճեան	Պոլիս
1886—Իմաստ. Ամուս. թագ. Տքթ. Գաղմաճեան	Պոլիս

1886—Օնանու մեղքը, Ե. Մուրատեան	Պոլիս
1886—Առողջ. երիտ. Մ. Կ. Նաղիկեան	Պոլիս
1886—Արդի ուղ. Առաջ. և Բժշ. Գ. Բաբուխ.	Տաղլիս
1886—Գիտլք, Բժշկական, Տքթ. Նաւասարդ.	Տաղլիս
1886—Ամուս. առողջք թրգ. Գ. Ներշապուհ	Պոլիս
1887—Բարեկամ ամանեցուն, Յ. Կիրակոսեան	Պոլիս
1887—Մանկանց բժիշկը, Տքթ. Մինէճեան	Պոլիս
1887—Ինքնապաշտմն. Բ. Պողաճեան	Պոլիս
1888—Երկար ապրլ. միջոց Դ. Կէղիւրեան	Պոլիս
1888—Ծխախոտ և շէս. Մ. Շահն	Տաղլիս
1886—Բարակ ցաւ, Գ. Բաբուխեան	Տաղլիս
1889—Ոգեկից ըմպլ. շէս. Մ. Շահն.	»
1890—Ծաղկահատութիւն, Մ. Մարգարիտ	Մոսկուա
1891—Միկրոնները, Ս. Բալազեան	Տաղլիս
1892—Բժշկ. և բժշկ. բառ, Տքթ. Տիգր.	»
1892—Դիեցումն, Ա. Բ. Թարգ.	Պոլիս
1893—Առողջաբանութիւն Դ. Մալաթեան	»
1893—Կինն իբրեւ ամուսին, Մ. Կ. Նաղիկ.	»
1893—Քուրբայի դէմ, Վ. Զարգարեան	»
1893—Զուարճիլ. բժշկ. Տքթ. Քոլոլեան	»
1894—Ափրոթիտեան հիւ. Թիւթիւնճեան	»
1894—Սիֆիլիս և դարմ. * * *	Նոր Նախջեւան
1894—Մայրը. Մ. Կ. Նաղիկեան	Պոլիս
1895—Մարդը և իր ցեղը. Մ. Կ. Նաղիկեան	»
1896—Մայրիկին առաջ. Գ. Պաղտասարեան	»
1897—Մանրէաբանթ. տքթ. Տաղաւարեան	»
1897—Առողջ. Վարժար. Տքթ. Լ. Տիգրան.	Մոսկուա
1898—Խորհրդատու, Կ. Նաղիկեան	Պոլիս
1898—Առողջաբն. Տքթ. Տաղաւարեան	»
1898—Դիմութիւն, Տքթ. Իսթիւճեան	»
1898—Առողջապահութիւն Տէտէեան	Զմիւռնիա
1898—» » »	Երուսաղէմ

Եւ թէպէտ «Նոր դպրոցի» հետեւող բժիշկներէ եր-

կար չարք մը ունեցած ենք ի վաղուց անախ, որոնց մընչեւ հիմա մեզ անձանօթ մնացածներուն մէկ մասը գովելի նախանձախնդրութեամբ Տքթ. Թորոման կը կենսագրէ, սակայն պէտք է խոստովանինք թէ Բէս-տէններ դժբաղդարար մեր մէջ լէզէոններ չեն կազմար։ Վերոյիշեալ գիրքերու մէջ մասը կրկին տպագրուած են, մէկ մասն ալ անշուշտ մեր ուշադրութենէն վրիպած է, ուստի հարկւր վեց տարուան միջոցին (1793—1899) հազիւ ութսուն կտոր բժշկական գիրք ունեցեր ենք, որոնց ութը տասներորդը արհեստին օտար եղողներու կողմէ հրատարակուել է։

Այո՛, դար մըն է զլորեր յորմէ յետէ այս մեծաւ ժառամբ կտոր բրդուճ գիրքերը հրատարակ են նետուել և ախտոս որ անոնց մէկ քանին միայն գիտական երկատիրութիւններ են, իսկ մնացածին է՛ն անշահները վստահ կղիք, արհեստին օտար եղողներուն զրիչէն եւ լաճները չեն։

Անոնք որ դուրսէն մասնակցութիւն կ'ունենան, իրենց կէտ նպատակի դրած են հետզհետէ ուշ մնացող ամուսնութիւններու պատճառած չարիքը կանխել, ուստի թէեւ գիտական յարգ իսկ չունենան, անոնց գոյութիւնը ասով կ'արդարանայ։

«Գարնան Ծաղիկներ»ու և «Աշնան Տերեւներ»ու տակ դիտէ՛ք քանի՛ քանի՛ «Գերեզմանք երիտասարդաց»ներ կը ծածկուին. գիտէ՛ք քանի՛ պատանեակներ կենաց հեշտանքի աղբիւրը ինքնայորդոր կը ցամքեցնեն և մինչեւ Տեղեմաք հեռունները թափառելու չէ տեսնելու համար թէ Կալիփսէ յաւերժանարտին քարայրներուն մէջ այսօր ալ շատ երիտասարդներ կը մոլորին։

Միթէ այս հրատարակութիւններ Օնանու Մեղքին՝ անչափահասներու մէջ ճարակուելուն ապացոյցը չեն, և չափահասներու մէջ ափրոթիտեան ախտերուն վարակման ողբալի ընդարձակութիւնը չեն վիճակադրեր։

Ինչ հարկ ինքնապաշտպանութեան այդքան միջոցներ վարդապետել եթէ անձկութեամբ ունենդրող չկայ, ինչո՞ւ նոյն գիրքերն երկրորդ, երրորդ տպադրութեան հասցնել եթէ այդ գիրքերը չեն ծախուիր և ակնարկուած մոլութիւններն ու ակտեր մեր մէջ գոյութիւն չունին:

Թող արհեստով բժիշկ չըլլայ գրողը, միթէ այդ գիրքեր ներկայ սերունդը սեռական վատթարացումէ չեն զգուշացներ. թող այդ Առողջարանութիւններն թարգմանութիւն ըլլան, միթէ ժողովուրդը ֆիզիքական ազնուացման չեն առաջնորդեր. ուստի քննադատութիւնը ակնածանքով կը ստորադէ նազիկեաններու անունը և իրաւունք ունենալ կը կարծէ բժիշկներու գիրքերը խտալու դատելու:

Բ.

ԳԻՏՈՒՆՆԵՐ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Պանծանօք կը հռչակենք թէ՛ մերիններէն շատեր Կ. Պոլսոյ այս գեղեցիկ ոստանին կարողագոյն բժիշկներէն կը համարուին. բայց նոյնքան իրաւամբ կրնանք պարծենալ թէ անոնք իրենց շահը կը վնասեն իրենց պաշտօնին խղճի մտօք կիրաւման մէջ, թէ անոնց փառքն է գիտութեան ընդհանրացումը և թէ չեն վախճար իրենց ուսմանքէն հասարակաց բաժին հանելու:

Այո՛, իրենց պաշտօնին ուղիղ հասկացողութեամբ ըլլածիշկներէ ոմանք իրենց գիտութիւնը ժողովուրդին մօտ կը բերեն, երբեմն դուրսնալի ձեւի մը տակ՝ ինչպէս Տքթ. Քօլօլեան, երբեմն լուրջ կերպով՝ ինչպէս Տքթ. Փոլոս-վիշ, երբեմն զուտ գիտական՝ ինչպէս Տքթ. Լ. Տիգրանեան, Տքթ. Փէշտիմալճեան և Րէստէն:

Ուրեմն ինչո՞ւ մեր հաւանութեանը քուէն հմտալից երկասիրութիւններու վերադաշնելով հանդերձ, Տօք-

թէօրներէ ոմանց ինքնակող Առողջապահութիւններուն, անամջ և փքոյուռոյց ճամարտակութիւններն մասնաշնիչ չընենք:

Ինչ է անոնց պարունակութիւնը: «Մեր մամիկներուն օրէն մնացած հոցի լափային» բացասութիւնը, որուն ծայրը անպատճառ պէտք է փակցուի Տօքթօաներու յախտնական յանկերգը. «առանց մամանակ անցնելու պէտք է բժիշկին գիմիլ»:

Մարդ կ'զգայ թէ այսօրինակ տղեր գրելու կարող բժիշկ մը՝ ամօթի տարտամ մնացորդ է մը զսպում, իր տանը թիւը, հիւանդ ընդունելու օրն ու մամը նշանակելու քաշուեր է. ապա թէ ոչ իր գձուձ առողջարանութիւնը չէնքով չնորձքով ծանուցում մը կը դառնար:

Հաւատա՞նք Տօքթէօրներուն, եփմէրուէին զարը անցած է այլեւ, Յովհաննէս բժիշկ, Ամիր Տէօվէթ, Մխիթար Հերացի միայն խափած հնախոյզին քով վարկ ունին, և «Զիւմանց միթմարութիւն»ը, «Անդխտաց Անպէտ»ը իրբեւ անցեալ մատենագրութեան մը յետին նըմօջն են արդեօք: Բայց ո՛ր են բժշկարաններն իրենց նրբութիւններով և բազմաճիւ մասնագիտութիւններով:

Բժշկարան մը կարգալը զմարդ բժիշկ չընե՛ր, ոչ ա՛լ քանի մը գեղերու անուն գոց ընել գեղօրէից զօրութեան վրայ մեղ գաղափար կուտայ: Մենք ալ գիտենք թէ հիմա երկրորդական կրթութիւն ստանալէ վերջ դեռ վեց եօթը տարի բժշկական համալսարան յաճախելու և երեք չորս տարի վարպետի ձեռքի տակ հիւանդանոցի մէջ ծառայելու է որ մարդ բժիշկի կարգ անցնի:

Մենք ալ գիտենք որ հիմա բժշկութեան նախաշաւիղ գիտութիւնները՝ անդամաղնուցութիւն, զեղօրէից գիտութիւն, ևն. բուն բժշկութիւնը մենէ խիստ հեռուները կը տանին, թէ Ասիլէպիոսի տաճարին մուտքը այսօր աւելի դժուար է բռնարարել քան Գաղիանոսի մասանակ:

Արդարացում մը չէ մէջ բերել թէ արտաքին բը-
ժշկութիւնը իր ալեւայլ բաժանումներով և ներքին
բժշկութիւնը իր սարօք անհպելի կը մնան սովորական
մանկանացուայ. թէ հիմա մասնագիտութիւն զարծած
են մանկաբարձութիւն, յիմարաբուժութիւն, ակնարու-
ժութիւն, ջլախտաբուժութիւն, ականջաբուժութիւն,
ծննդական անդամոյց դարմանում, և այլն:

Եւ բացայայտ ճշմարտութիւն է թէ այլ և այլ բը-
ժշկական դրութիւններ բոստ տեղւոյն և պարագային,
փորձ բժիշկներու կողմէ ի դորձ կը դրուին, և զատարկ
խօսքեր չեն ելնկտարաբուժութիւն, հակաբուժութիւն,
նմանաբուժութիւն, ջրաբուժութիւն, մարծում, ևն:

Բայց ահա ճիշդ այդ նկատումներով կապասենք որ
յարդոյ Տօքթէօրներ վերոյիշեալ գիտութեանց մէջ մեր
ունեցած սովը կշտացնել փութան, և եթէ նախնեաց
գրքերուն չեն հաւնիր՝ իրենք հրատարակեն հաւնելիք
գրքեր: Թող չառարկեն թէ գիրք կարգալը մարդ բժիշկ
չընէր, առանց գիրք կարգալու չէ որ իրենք բժշկ են եղեր:

Մեր Մատենադարանները խափուր են խկապէս
բժշկական արժանիք ունեցող գիրքերէ: Չունինք բժշ-
կութեան նախաշաւիզ գիտութեանց գիրք. չունինք ար-
տաքին բժշկութեան գիրք, չունինք ներքին բժշկութեան
գիրք, չունինք բժշկական մասնագիտութեանց գիրք,
չունինք բժշկութեան այլ և այլ դրութիւններն աւան-
դող գիրք, չունինք բժշկական բառարան. արդ, բժիշկ-
ները իրենց ո՞ր օրին կ'սպասեն, ինչո՞ւ չեն հեղինակեր,
ինչո՞ւ զէթ օտար լեզուներէ չեն խարդմաներ:

Եւ թէպէտ՝ ինչպէս յիշեցինք, մէկ քանի խկապէս
գիտական գիրքեր ունինք, բայց յետ քննութեան կը
հաստատուի որ անոնք կամ թերի են կամ ատեննին ան-
յուշած և կամ հաղարաւոր հատորներու կը կարօտին
ամբողջութիւն մը կազմելու համար:

Չոր օրինակ, Տօքթ. Լ. Տիգրանեանի բառգիրքը

պատուական դորձ մըն է, բայց աղնիւ հեղինակը ախալ
տոճմասիրութեամբ՝ արդէն կեցած բառերը կը խեղա-
թիւրէ որպէս զի օտարն հայայնէ այն աստիճան՝ մին-
չեւ հարկ կըլլայ այս բժշկական բառարանին ալ բանալի
բառարան մը չինել:

Մեր խոնարհ կարծեօք բժշկական բառերը՝ առաջին
անգամ գործածուած լեզուով արձանագրելէ յետոյ, նա-
խածանօթ բառէն հնութեան կարգաւ պէտք է պարտիկ,
յոյն, լատին, արաբ հոմանիշներուն անցնիլ և ապա մեր
լեզուին հասնիլ:

Դարձեալ Տօքթ. Փէշտամպեանի «Պատմութիւն մարդ-
կային պատուաստին», թէեւ անչուշտ արժէքաւոր դորձ
մըն է, բայց բժշկութեան օժանդակ գրքերու կարդէն
կը գտնուի և հաղարաւոր լրացուցիչ մասնագիտական
հատորներու սպասելով՝ մեկուսացեալ կը մնայ:

Արհեստին մարդիկը թերեւս միաբանին մեր թուած
լաւ գիրքերէն հատ մը ցոյց տալու և իր անդուքական
դորձ յիշատակելու զԲէստէն որ իր ատենի ներքին բը-
ժշկութեան բովանդակութիւնն էր, բայց 1822էն ի վեր
գիտակը եղած են և առանց բժիշկ բլլալու մենք ան-
գամ կրնանք յիշել «Բօտ»ը, «անդիրբիրն»ը, «Ֆէնասէ-
թին»ը ևլն. որ այդ գրքին մէջ կը պակսին:

Չը կարծուի թէ մենք Բէստէնը անարգող մըն ենք,
և կ'ընդունինք որ մէթոտիք կիրպով մեզ կ'աւանդէ
ախտանունները, ախտերուն ինչ բլլալը, անոնց բաժա-
նումը, անոնց նշանները, անոնց պատճառները, անոնց
տարրերը թիւնները, անոնց գուշակութիւնը, անոնց
զարմանը, անոնց կանխարգել միջոցները:

Գիտենք որ Բէստէն գրաւոր կրկին հատոր առա-
ջին անգամ 1822ին և երկրորդ անգամ 1832ին Վենետիկ
հրատարակուեցաւ և հեղինակը՝ իր խօսքէն իսկ զա-
տելով, հարկ սեպից ընդարձակ և աշխարհարար բը-
ժշկարան մը հրատարակել՝ որուն միայն վեց հատորն

ըր (1833-1839) Միջագիւղ Արապեան տպարանէն հրատարակուեցան և մնացեալ 8 հատորներուն ձեռագիրը ժառանգորդներուն քով կը մնայ, և չենք գիտեր թէ ինչո՞ւ զլայցան Երուսաղիմայ Միտրանութեան յանձնել որպէս զի հրատարակուին :

Գալով արտաքին բժշկութեան՝ երկու տող գրութիւն անգամ չուենք և հիմա որ նոր գիտերու, ազանեխականներու, թմբեցուցիչներու, Բէժնիթկէնեան ճառագայթի շնորհիւ արտաքին բժշկութիւնը բոլորովին յեղաշրջած՝ անակնկալ հրաշալիքներ կը կատարէ, պիտի սպասենք որ Միսիթարեանները նոր զոհողութեան ի գին ելեն նոր նոր հատորներ հրատարակեն :

Պիտի չգտնուի՞ն ճշմարիտ վառասիրութիւն ունեցող բժիշկներ որ շահամոլութենէ փրկուած քանի մը վայրկեան նուիրեն զիրենք հարստացնող արհեստը գիրի առնելու, ինչու որ այս ալ իրենց պաշտօնին մէկ պահանջն է :

Բայց իրրեւ դեղագիր մրտաուած կտոր մը թուղթի փոխարէն 100 կամ 200 զրշ. գրպանելն աւելի հեշտ է քան տարիներով ուղեղ մաշեցնել ստուար հատոր մը 10 կամ 20 զրշ. ի ծախելու հաւանականութեամբ, վկայ թող ըլլայ Տ. քթ. Փէշամալճեանի Պատմ. Մարդկ. Պատուաստին, որ 10 դահեկանի կը վաճառուի և գնորդ չի գտներ :

Ախ սա բժշկութիւնը, ինչ տարօրինակ կերպով բժիշկը փորձութեան մէջ ձգող արհեստ մըն է, շիտակը խօսելու չի դար. եթէ բժիշկը խոստովանի հիւանդին անբուժելի ըլլալը՝ դուռը դուրսէն կը դուրսնայ և Տ. քթ. թէօրը առանց կուտի կը ճամբեն. բայց հիւանդին վիճակը որչափ անյուսալի ըլլայ, Տ. քթ. թէօրը որչափ անհեթեթ խոստումներ ընէ, այնչափ և աւելի կարմրուկ ոսկիներ իր ձեռքին մէջ կը լեցնեն :

Վասն զի, լսէք կ'ազաւեմ, ո՞ր հիւանդի տէր իր

սիրելիին ծանրութեամբ ոսկի չի կշռեր անոր կեանքը մահուանէ փրկելու համար, եթէ մօռնի՝ բժիշկին պատահանն է. «Աստուած չէ որ հոգի տայ» խակ եթէ պատահամբ ապրի, ամենէն թերահաւատն ալ Տ. քթ. թէօրը մինչև և և թիւներօրդ երկինք կը բարձրացնէ :

Ուստի ո՞ր բժիշկ չի փորձուիր զիրք հրատարակելը մատենագրին թողուլ և ինք ոսկեղէն հունձքին ետեւէն վազել. վասն որոյ երբ կը տեսնենք զՏ. քթ. Իսթիճեան որ 1863էն սկսեալ 36 տարիներէ ի վեր անյուր և օրինակելի յարատեւութեամբ կ'ուզէ մեր մէջ իր արհեստը սամկացնել, և եթէ ոչ գիտակամ զէթ ժողովրդական բժշկութիւն մը ստեղծել ի մեզ, մենք ալ կը ձայնակցինք Արեւելքի, Բաղձավէպի, Բիւրակնի և Հանրագիտակի զՏ. քթ. Իսթիճեան գնահատելու և իր գործերը զրուստելու :

Գ.

ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆ ԻՅԹԻՃԵԱՆԻ

«Կեանքը մեղ տրուած է իրրեւ աւանդ, զայն ամէն «կերպով խնամելու և պահպանելու պարտաւոր ենք : «Համոզուինք որ՝ փոխանակ հիւանդանալով բժիշկի զի-«մեւու, պէտք է առողջապահիկ օրինաց համեմատ աղ-«բիւ և բժիշկի կարօտ չըլլալ : Յատճ էջ 3.»

Որու գրիչէ ելեր են այս մարգարտաւոր սողերը, ո՞վ կուզէ հաւանիլ թէ զանոնք գրողը արհեստիւ բժիշկ է : Բայց Տ. քթ. Իսթիճեանի Առողջապահութեան Յատաշարանին մէկ մասն է զոր կ'արտատպենք :

Ընթերցողներէ ոմանց շրթունքներուն վրայ թերահաւատութեան թեթեւ ժպիտ մը կը նկարուի, այնպէս չէ՞. «Կայ մի, ձեռքերին հիւանդ տուէք որ հաւու պէս փետտեն» կ'ըսեն նեղսրտելով :

Բայց անչաճանդիր բժիշկներ ալ, փառք Աստուծոյ դեռ չառ կան. և ներեցէք մեզ սնդիկ որ Տօք. Իւթիւճեան անոնց կարգէն է և իր խօսքն ու գործքը զոյգ կ'ընթանան: Տեսէ՛ք. իր զինովութեան դէմ գրած տետրակով մէկ ձեռքը ժողովուրդին վէրքին վրայ կը դնէ, իսկ միւս ձեռքով այս Առողջապահութենէն դուրսնալիք հասոյթը Ազք»տախտմի մը (կէտիկ բաշայի) կ'առատաձեռնէ:

Ուրեմն ինչո՞ւ դարմանանք որ անկեղծ յայտարարութիւն մը զիտցեր է գետեղել իր յառաջաբանին մէջ: Այո՛, բժիշկի «կարօտ մի ըլլաք», և վստահ ըլլանք թէ ինքը հիւանդէ կուշտ և առողջի կարօտ է, ինքը տեղակալ գնդապետի, բժիշկ կայսերական սպառառնց և կիւմիւշ Սուլի արքունի հիւանդանոցին, տէր և հրատարակիչն է Արճաթ առողջապահական լրագրոյ:

Շատ փառքի ալ ցանկացող է իր նախորդ փառաւոր և շահարկեր տխուրներուն վրայ կրնայ աւելցնել անդամ Գազզիոյ, Անգլիոյ, Ռուսիոյ, Իտալիոյ, Ապա-նիոյ, Պելճիզայի, Ամերիկայի, Պրազիլիոյ, Առողջապահական ընկերութեանց:

Ինքը բոտին բովանդակ նշանակութեամբ արհեստին սիրահար մըն է, և հիմա իր վարձատրութիւնը կը սեպէ զայն ընդհանրացնել: Անա 1863էն սկսեալ այս Յճ տարի է որ միշտ նոյն նպատակին հասնէն կը վազէ մերթ բժշկական հանդէսով, մերթ ժողովրդական մատենա-դարանով և ստէպ առողջապահական հատորիկներով, որոնց վերջինը է անշուշտ զինովութեանը վրայ գրածը, ինչպէս կարելի է ստուգել յետագայ ցանկէն:

ԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՌՈՒԹԻՒՆ

ՏՕՔ. Մ. Բ. Յ. ԻԹԻԻՃԵԱՆԻ

1863. Կիլիկիա (Հանդէս)	Կ. Պոլիս.
1864. Պարտիք	Բարիդ.
1864. Առողջաբանութիւն	Կ. Պոլիս.
1870. Մատենադարան ժողով	Կ. Պոլիս.
1874. Առողջաբանութիւն	Կ. Պոլիս.
1883. Մատենադարան ժողով	Գ. Պոլիս.
1898. Գինովութիւն	Կ. Պոլիս.
1899. Ատամունք	Կ. Պոլիս.

Մեր խօսքը մասնաւորեալ իր զինովութեան գէժ գրած տետրակին վրայ: Իրաւ, այս մոլութիւնը բարե-րազդարար մեր ժողովրդեան մէջ այնքան տարածուած է, և արեւմտեան երկիրներու մէջ կատարած աւերմունքին պէս աւքովի չարաչուք ազդեցութիւնը հոս չի տես-նուիր. դեռ ոչ մէկ փողոցի անկուն ցիւսերու մէջ տա-պըլակող զինով կիներ կը գտնուին:

Սակայն հա՛րկ է աւելցնել թէ մինչև Ակոսիի համա-րաւեալ մեծ կարասին բոլորաթիք բազմոյններու երթալու չէ Բաղոսի խնկարկուններու հանգիպելու և դեռ չառ չընեն որդարեալ Ռշտունի թատերաբեմին վրայէն իր յաւիտենական քրքիջներով հանդիսատեսներու դէմքին ժպիտ և սրտին ուրախութիւն կը բերէր և թատրոնը կը գոռացնէր աղաղակելով:

Կրամբամբուն յայն օդին է,
Որ ամեննորս ծանօթ է,
Որուն յարգը չը գիտնալը,

Գինեմուլաց պատիւ չէ ,
կրամ բիւմ բամ բուլին ,
կրամ բամ բուլին :

Ուսուցիչ , թերեւս քիչ մը հասարակութիւնը կը ձաղկէր երբ իւր աշխարհի կը հռչակէր որ « կրամ բիւմ - բամբուլ »-ին ամենուն ծանօթ է : Ի՞նչ պիտի ըսէր եթէ պատկած տեղէն ելլէր և տեսներ որ ալ հիմա այնչափ ընդհանրացած է մինչև յայտնի ճակատ կը մղուի բմիչկին և գինեպանին մէջտեղ :

Տօք . Ինչ թիւ ճեման իր տեսքակին մէջ կը գրէ (Եթէ կարող ըլլայի , սրճանոց գինեատուն գոցել կուտայի . տես էջ 7 տող 12) . իսկ գինեպանը կը դիմադարձէ՝ ինչպէս կարելի է Պատրիարքարանի անկիւնը նշանաւ քի սրճա - րանին հանդէպ գինեատան սեղանին վերտառութեանէն հաստատել :

Ամէն զաւերուն դարմանը հոս է ,
Մեր բժշկապետը միայն Բաքու է :

Ուստի դարմանադի չէ որ Տօք . Իւթիւճեման իւր չանթերը արձակէ գինեմուլութեան դէմ «Գինեմուլիւնը մայր է ամէն մուլութեանց տես . էջ 15 տող 2.» բայց Տօք . Իւթիւճեման վիճակադրութիւնը ձեռքը մեղի կը մօտենայ :

«Իւսամիւթ անուն օղիամուլ կինէն 834 սերունդ «ծնած է , որոնցմէ 709ը բանտերու մշտնջենաւոր յա - «ճախորդներ եղած են : Այս թւոյն մէջէն 106ը ապօրի - «նաւոր ծնունդ , 142ը աղքատախնամ ընկերութեանց «արձանագրեալ , 181ը պոռնիկ , 72ը ոճրագործ , 7ը «մարդասպան եղած են , ըստ Տօք . Բիշմանի տես էջ 29» :

Յայտնի է թէ ասոնք ընկերական կարգի բարոյա - կան վեպներն են միայն , բայց առողջութեան վրայ ի՞նչ

ազդեցութիւն ունի գինեմուլութիւնը . «Գինեմուլը չարաչար մտցնող հիւանդութիւններ են .

1. Լեարգի ,
2. Երկամուրի ,
3. Սրտի ,
4. Թոյի ,
5. Ուղեղի ,

այսինքն այն ամէն գործարաններն և ևսկից կ'անցնի օդին . տես էջ . 24 .

Եթէ թոքախտը տես էջ . 28 . գինեմուլեան կը հե - տուի արգիւօք այս մուլութեան դարմանը կա՛յ , ո՛չ , կը պատասխանէ Տօք . Իւթիւճեման , խմողը դարձեալ պէտք է խմէ տես էջ 42 տող 20 .»

Ուստի իր յոյսը կը դնէ դատարարութեան վրայ ինչու սր (սանձելը կարեւոր է բայց կանխարգելը գերա - զանց տես էջ 34 .) և կ'առաջարկէ դպրոցին մէջ աչա - կերտ մը 12 տարեկան եղածին պէս պատուոյն վրայ ուխ - տել տալ , յիշանա ու է ոգելից ըմպելիք բերանը չառ - նելու տես էջ 45 .»

Պալով այս տեսքակին լեզուին՝ հեղինակը բանա - տիրական ճաշակ մ'ալ ունեցեր է իր ոճը մոզովրդեան լեզուի ընթացքէն շատ վեր չը բռնելու , միանգամայն երբեմն գողտրիկ մանրամէլաներով կը համեմէ իր չարա - դրութիւնը , և կարծես հայր մըն է որ իր դաւկրները կը յորդորէ , տես Նոյի պատմութիւնը էջ 17 . տող 17 .

Ուրեմն ինչո՞ւ իր խօսքերուն չանսանք և գինե - հատութեան կաղամկերպութիւններ չունենանք . մեր ան - մահական , պաղպաջուն ջութերուն յանցանքն ինչ է , թող դարման անուշիկ հովերը մեզ դանկն թեւատարած հովանաւոր ծառերուն տակ , և փոխանակ ներսակ ջու - րի՝ խմենք «ձրրճըր»-ին ջութը , «Թաշ Տէլէն» , «Էլմալը» ,

«կէօղ Թէփէ», «Բաերշ Տաղը», «Յընաըք Սուեու», «Բէշէլի», «Բարաքուլաք» :

Այն ատեն առողջապահութեան կաղաւթիչ դասերով նոր սերունդը բարեկազմ և շնորհալի վերկենյաղում մը պիտի ունենայ, և պիտի հասկցուի թէ շահամոլութիւնը ամէն բժիշկի համար չէ, և երգիծաբանն ալ սրախօսութիւնը իրեն պիտի պահէ և պիտի չը կրնայ ըսել «Դուն դրամէն լուր տուր Տօքթէօր, ... խնդիրը դրամին բոլորտիքը կը դառնայ» :

Եւ բանասիրութիւնն ալ բժշկական դասակարգին պարտական եղած յարգանքը մատուցած ըլլալ պիտի կարծէ Տօք. Իւթիւճեանի պէս մարդասէր բժիշկի մը անունը՝ Բեաթիպեաններու անուն քով, հասարակաց երախտադիտութեան տումարին մէջ արձանադրելով :

ԳՆԱՀԱՏԱԿԱՆ

ՄԿՐՏՈՒԹԵԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ

ԳՐԵՑ՝ ՂԵՒՈՆԴ ՎԱՐԴ. ԴՈՒՐԵԱՆ

Նիւթապաշտ սկեպտիկը ինչպէս նաև երկիւղած քրիստոնեան հաւասարապէս ունին իրենց վերացման մասերը, իրենց բնազանցական հակամիտութիւնները՝ որ զիրենք առօրեայ կեանքի գոհնիկ զրազումներէն յաւիչտակելով, կ'առնեն կը տանին կրօնական բարձրագոյն զաղափարներու :

Եւ ո՞վ է որ ուրանայ մարդոց սովորական եղող այս հոգեբանական վիճակը, կա՞յ միթէ աշխարհիս վայելքէն յափրացեալ մեծատուն մը, կամ օրուան տաժանքէն ընկճուած բախտազուրկ մը որ իր մեկուսացման լուին մասերուն մէջ չսիրէ երազել յաւիտենական կեանքի իրողութիւնները :

Ինքնալստա՜ իմաստասէրն ալ կ'անդրադառնայ իր անձին սահմանափակ կարողութեան վրայ և անգիտակից և անտեղիտալի մղում մը իրեն փնտռել կուտայ ստուգութիւն մը՝ որով առաջնորդուի, յոյս մը՝ որով մխիթարուի, ճշմարտութիւն մը՝ որուն կռիւնի և զօրանայ :

Թող ոմանք այս երեւոյթը միսթիքական զառանցանք սեպեն, թող ուրիշներ զայն համարին յուսահատութեան ցնորքը. մենք պատճառ ունինք հաւատալու որ մեր զոյալթեան կրկին կաղմուածքին բնական տրամադրութիւնն է այս և թէ մարդ՝ իր մարմինին կարօտութիւնները հողալէ ետքը, իր հոգեոյն պէտքերն ալ լրացնել կստիպուի :

Ուստի ամէն մարդ՝ որ իր կարգին հասարակաց այս հարկը անխափր կը վճարէ, կ'ուզէ գիտնալ թէ ի՞նչ կայ գերեզմանէն անդին, ի՞նչ է հոգւոյ անմահութիւն, ի՞նչ է երկինք, ի՞նչ է դժոխք, ի՞նչ է չարը, ի՞նչ է բարին, եւն. եւն. :

Ահա ասոր համար ոմանք խորհուրդ կուտան այս կարգի հարցերը լուծել Նախախնամութեան մեր մէջ դրած բնական լոյսով. անոնք իմաստասէրներ են որոնց համարձակ ընթացքը մեզ չի դաշխակեցներ, անոնք իրենց պարտականութիւնը կը կատարեն: Երբեք չենք վրդովիր երբ արիւնքներ կը փորձեն ստանձնել մեր խիղճը կառավարելու հոգը. անոնք կրօնաւորներ են որ իրենց պարտքը կը կատարեն:

Ով որ իր ազէկ գիտյածէն անմասն կը թողու իր նմանները՝ աններկի գրկանք մը կը գործէ, ո՞վ որ իր ազէկ գիտյածը հրապարակողին չնորհակալ չըլլար՝ անքաւելի ապերախութիւն մը կ'ընէ. բայց ո՞վ մեզ կը մեղադրէ եթէ մեր երախտագիտութեան պարտքը վէճարկնէս վերջ, իմաստասէրին և կրօնաւորին մէջտեղ ընադրութիւն մը բնենք. կամ ո՞վ մեզ կ'արգիլէ երկուքն ալ մերժել, եթէ ուղիղ բանին հակառակ վարուին:

Բարեբախդարար հաղուադէպ չէ միեւնոյն անձին մէջ իմաստասէրն ու կրօնաւորը միացեալ տեսնել և կ'ուրախանանք երբ լայնախոհ և հմուտ եկեղեցական մը հաւատալիքներուն սահմանը գծելով, իր խնամոց վըստանում ժողովուրդին հոգեւոր պարտուց կատարումը գիւրացնէ:

Հարկաւ աշնիւ ընթերցողը կուանց թէ Գեր. Տ. Ղեւոնդ վարդ. Գուրեանի Մկրտութեան Խորհուրդ մատակարար երկաթիտութեան կ'ակնարկենք, որուն վրայ կ'արմէ խօսիլ մէկէ աւելի նկատումներով:

Գործը մտայն քննողները պիտի ստուգեն որ լաւ դասաւորում է ուսումնասիրութեան նիւթը, այսպէս.

Ա. — Նախաքրիստոնէական մկրտութեան պատմութիւնը:

Բ. — Քրիստոնէական մկրտութեան պատմութիւնը:

Գ. — Քրիստոնէական մկրտութեան վարդապետութիւնը:

Դ. — Յաւելում:

Ա. Հիւսիսային ազգերու կանուխ ժամանակներէ սկսեալ հեթանոսական մկրտութեան արարողութիւնը հետաքննական է. չահեկան է իր հազորդած անգեղութիւնները Հրէից կողմէ նորահաւատ կամ եկամուտ մը մկրտելու արարողութեան մասին և կը կարծենք թէ ուղիղ են իր անտութիւնները Յովհաննու Մկրտչի մկրտութեան նկատմամբ:

Բ. Այս երկրորդ մասը կարդացողները կրնան ստուգել որ հեղինակը աստուածորանական ճոխ հմտութեան պաշար մը ունի և արմաշական մը ըլլալը կը հետեւցնեն: Կոկիկ կերպով կը ներկայացնէ Մկրտութեան Խորհուրդին հաստատութեան ժամանակը, բանաձեւը, եւթական, պաշտօնը, նիւթը, եղանակը, կանոնները:

Գ. Այս մասը որ գործին էական և յատկանշող հատուածը կը կազմէ և որ կը խօսի հոգեւորապէս վերստին ծննդեան, Աստուծոյ որդեգրութեան, մեղաց քաւութեան, եկեղեցւոյ անդամակցութեան, միւլթեան ընդ Քրիստոսի, հեղման Ս. Հոգւոյ, շնորհաց և փրկութեան վրայ, կը գրեւորէ որ միմիայն Ս. Գրոց հեղինակութեան կոթնած է:

Դ. Այս յաւելումը սրտաբախ միտքաբան մըն է որուն հեղինակը ըլլալ կը թուի նոյն իսկ գիրքին երկուսիրտը, որ չափաւորութեան տիպար մը կրնայ նրկատուիլ իր հանած եզրակացութիւններով:

Արդարեւ շատ փափկանկատութիւն պէտք է եկեղեցականի մը իր եկեղեցւոյն հոգեւոր շինութեան աշխատած միջոցին ալ դաւանանքէ քրիստոնէից հասցէին:

վիրաւորիչ ակնարկութիւն մը չընելու համար և բարեկիրթ ու քաղաքավար կրօնաւորի մը համար չատ դըժուար է այս, քանի որ նոյն աղբիւրէն՝ Ս. Գիրքէն, այնքան տարբեր հաւատալիքներ կազմուած են այսօր։

Այս գիրքին մէջ յայտնուած իրողութիւնները որչափ տարբեր են նախորդ դարու սկզբան աններող բանականողներու անհաշտ գաղափարներէն, այլ եկեղեցիներու կրօնական դաւանանքին վրայ երբէք յարձակում չկայ և զրուած է ինչ որ պէտք է իր ժողովուրդին անհրաժեշտ հրահանգութեան։

Իր յաջողութեան գաղտնիքն այս մասին կարծես սահմողումն է, թէ ո՛ւր որ Աստուած կը խօսի՝ մարդիկ ի հարկէ կը լռեն, ուստի «ամէն դարու քրիստոնէական եկեղեցւոյ վիճաբանութեան նիւթ մատակարարող միակողմանի և կողմնակալ տեսութիւններէ զգուշացած է՝ (տես Յառաջարան)»։

Եւ կրնա՞ր այլապէս վարուիլ քանի որ «Հայ Առաքելական Ս. Եկեղեցին իր գոյութեան սկզբնաւորութենէն ջայսօր մկրտութեան Խորհուրդին կարեւորութիւնը չեղած է, հիմնելով իր մէն մի տեսութիւնները Ս. Գրքոյ և Առաքելոց աւանդածին վրայ (տես Յառաջարան)»։

Այսպէս «բարեպաշտ ծնողներէ մկրտութեան բերուած մանուկները՝ որոնք Աստուծոյ երկիւղովը պիտի դաստիարակուին, ետքը կ'ըլլան եկեղեցւոյ ճշմարիտ անդամները, իսկ հակառակ պարագային անոնց մկրտութիւնը նշանակութիւն չունի և չատ անգամ սրբապղծութիւն կը համարուի» (տես էջ 31)։

Եւ թէպէտ հազիւ երբեմն կոչում կ'ընէ մեր երջանակալիչատակ նախնեաց հեղինակութեան, բայց երբ պատահարաւ դանոնք յիշէ՝ կը գիտենք որ իր մէջ բերած հատուածները ըստ ամենայնի կը համաձայնին Ս. Գրքոյ ողորմ (այսպէս տե՛ս էջ 41)։

«Ինչպէս մկրտեալ անձէն, նոյնպէս մկրտող պաշ-

տօնեայէն կը պահանջուի ջերմեանդ հաւատք» — «նա թէ եւ ոչ հոգին Սուրբ մկրտիցի ընդ մկրտեալսն, ոչ մկրտութիւն կատարեալ ասի, այլ լուացումն ջրոյ» (Ս. Եղիշէ, 344 էջ)։

Ըսինք արդէն թէ Գեր. հեղինակը այլ եկեղեցեաց հասցէին անհաճոյ ակնարկութիւն չընէ և կ'ուզենք ցոյց տալ թէ լ'նչ մէթոտ կը գործածէ երբ իր եկեղեցին այլ քրիստոնէական եկեղեցիներէ զանազանող վարդապետութեանց վրայ է խնդիրը։

Այս փշալից ու յատկանշական խնդիրներէն մին է սրսկմամբ մկրտութիւնը և չափահասից մկրտութիւնը, երկուքին վրայ ալ խօսած է ընդհանուր կերպով և միայն իրենը հաստատելով ու այլոցը սահմանելով այսպէս։

«Ոմանք ընդունած են թէ մանուկները մկրտելու սովորութիւնը առաքելական կանոններէ կը բղխի. ուսքիչներ յամառ կերպով սնդած են հակառակը՝ հիմնուելով Քրիստոսի խօսքին վրայ թէ «որ հաւատայ և մկրտուի, Եկեղեցի» (տես էջ 32). ուր խօսքը մկրտական ըզրականաց վրայ է։

Դարձեալ «հոսումէական Եկեղեցին մկրտութիւնը ոչ ընկզմամբ կը կատարէ, այլ սրսկմամբ, ինչպէս կ'ընէին երբեմն քրիստոնեայք երբ հիւանդ ըլլար մկրտելին, Հոսումէական եկեղեցիին մէջ ԺԳրդ դարուն մտած է այդպիսի սովորութիւն մը ինչպէս կը վկայէ Թովմաս Աղուի նապին (տես էջ 51). հոս ալ խօսքը կաթողիկոսաց վրայ է։

Եւ երբ իրար հակառող բանաձեւերու կ'անդադառնայ՝ ոչ ոք կը արամի պաշտպանողական բացատրութեանց վրայ, որ անոխակալ ողբով և գոհացուցիչ կերպով կատարուած են. այսպէս «Հայ եկեղեցւոյ բանաձեւը հետեւեալն է — (այս անուն) ծառայս Աստուծոյ եկեալ յերախայութիւնէ ի մկրտութիւն, մկրտի յանուն Հօր և Որդւոյ և հոգւոյն Սրբոյ»։

«Սակայն Հոսումէական եկեղեցին այդ ձեւն ըրած է

թէ լեզուները ոճ ոճի, բան առ բան կը զուգադիպին, չէ՞ մի որ մատենագիրն զարձաւածները պահպանելէ աւելի անոր իմաստին հաւատարիմ մնալու և անոր Գաղափարները ճիշդ պատկերացնելու է:

Յետոյ, ինչ կը նշանակէ Լաֆոնդէնի պէս ֆրանսաբանութիւններով լեզուն իսկապիպ հեղինակ մը թարգմանելու պահուն աթել զգայելիքն և շփոթելիքն և զարգացման որոշարարներն լեզուն իսկապիպ մերոյ ունեցէն և ըստ բոլորեալն ըստիւր մարտնչեաց մերոյ ունեցէն դարձնել:

Առաջիկ է թարգմանելիքնիս, թէ չէ ատիկ կը փրնտունք Ոսկեդարու մէջ ունեցած հմտութիւննիս փայլեցնելու. եթէ առակ է, այն ալ զբարար, աւելի չիտակ կ'ըլլայ երկարի, Միտիթար Գոչի, և այլնի արուեստին համեմատ գրել:

Մեզի չիյնար քստորդ դարու ժամանակամիջոց մը սահմանել այս թարգմանութեան, ինչպէս կ'ընեն ոմանք. բայց կ'ընդունինք որ կենդանի լեզուի մը տաք ոճերը կարծեցեալ Ոսկեդարու ցուրտ կաղապարին մէջ թափելու փորձին տակից ալ պակաս ասեն չէր բաւեր:

Կատակեցեալ ոմանք թող պնդեն ուրեմն որ 1872ին այս առակները իրր թարգմանութեան պարտականութիւն սրտագրուած և արցակով աշակերտներուն հաղարձուած են: Նոյ գործին մէջ այդ բարեկիշատակ արցակին հետքը չկայ արդեօք. եթէ տարապարտուց մեզի զէմ բարձրացած քրթմնջիւններէն դատենք, կըրնանք հետեւցնել թէ Լաֆոնդէնի թարգմանութեան մէջ նշմարուող սխալներուն հայր ըլլալու իրաւունքը անցած օրերու համբակ մը կը պահանջէ:

Բաներեք տարին քիչ բան չէ. և որովհետեւ ենթադրութեանց սահմանը առաձգական է, ճիշդ մը կ'ընենք որ մար երեւակացութիւնը այդ թուականէն ալ անդին չի մղէ մեզ. բայց հաւանական չէ՞ որ, զոնէ Լիսէի հանդրուանէն ապին, այս թարգմանութիւնը ճամբան ուրիշ կայաններու ալ հանդիպած ըլլայ:

Կրնայ ըլլալ, ինչո՞ւ չէ. օրինակի համար, գիտենք հաւատարմութէ 1886ի «Ճաշակ Ոսկեդէն Գպրութեան»-ի մէջ Գարազաշեան Էփենտի Լաֆոնդէնի առակները մերթ յանդաւոր և մերթ արձակ չատ անգամ կը տաղաչափէր:

Տե՛ս Աղուէս և Գօշ Էջ 168.— Կին կաթնալաճառ 169.— Գայլ ծպտեալ 172.— Աքաղաղ և մարգարիտ 173.— Զորիք 174.— Շինականք տիանց Դանուբայ 177.— Հողագործ և որդիք իւր 483.— Գորտ 187.— Գայլ և շուն 188.— Տես. Ճաշակ Ոսկեդէն Գպրութեան տարի 1886էն 1889:

Վերջապէս այսքան նախախորձ երկունքէ ետքը համբերատար թարգմանիչին ձեռքերուն մէջ ողորկուելով, կոկուելով, 1894ին հուսկ ուրեմն լոյս կը տեսնէ աշխատակից աշակերտին ցանկացած հատորը:

Շատ հետաքրքրաւոր բան է այս հոգեբանական վիճակին մէջ քալլ առ քալլ թարգմանիչին հետեւիլ, «Ճաշակ Ոսկեդէն Գպրութեան»-ի մը քով բերել Լաֆոնդէնի զբարար թարգմանութիւնը և կէտ առ կէտ բազմաթիւ:

Ճաշակ Ոսկեդէն Գպրութեանը Գորտի առակին մէջ կը գնէ.

«Հէք անատունն չքտի այնչափ այանու մինչև պարպառի» էջ 187.

Լաֆոնդէնի նոր թարգմանութեանը, նոյն առակին մէջ կը գնէ.

«Մողէն ապուշ այանու այնչափ մինչև պայթել» էջ 11.

Հարկաւ վերջէն եկած թարգմանութիւնը զերտազանցապէս ուղիղ համարուածն է: Ինչո՞ւ արդեօք. զարմանք, ութը տարի վերջը գորտը միթէ «բէրթէն» ըլլալ: Կը խորշինք գիտողութիւն ընելէ. խօսքը յաւէտ կը թողունք Բաղդիրքին:

«Մողէս կամ մօղիգ, իղի կամ եղի, զայ գրի և

մողես, զիւռն քառասուն, ոճ կարճիկ կամ կոկորդիլոս-
փոքրիկ, խայտադէտ և բազմազունի փոքր և մեծ տես-
և քարաթօշ, կովագետ, տիտուն, տաճկերէն քէլէր,
քէրթէնքէլէր, քէրթէնքէլէ : » Տես Բառգիրք Հայ-
կաղեան :

Արդ՝ pécore որ երբեմն անասուն և այժմ մողես
թարգմանուած է, կուգայ լատին pecus, pecoris բառէն
որ կը նշանակէ animal, bête. Լաֆոնդէն ինքն իսկ կը
սահմանէ այս բառին իմաստը իր Ե. գիրք Ա. առակին
մէջ, որ յայտնապէս կը գրէ .

Tel est ce chétif animal, etc.

Գարձեալ՝ Լաֆոնդէն հարկ չի թողուր մեզի ըսելու
թէ chétif կուգայ, captivus, captivum լատին բառէն որ
երբեմն արմատին համանման captif իմաստը տալէն վերջ,
այսօր vif, méprisable, imprudent etc. կը նշանակէ, ին-
չու որ Լաֆոնդէն իր Թ. գիրք Ա. առակին մէջ կը գրէ .

Mainte imprudente pécore.

Այս երկու սահմանուած բառերը իրարու մօտեցնե-
լով, ըստ Լաֆոնդէնի չափ չափ կ'ունենանք imprudent
animal. ո՛չ այլ ինչ : Արդէն բոլոր գիրքին մէջ ամենը
երեք անգամ chétif, երկու անգամ pécore գործածուած
են, ետքէն եկած դործածութիւնները Գորաի առակին
կ'ակնարկեն և chétif ու pécore բառերուն իմաստը կը
ճշդեն :

Նոյն ինքն Գորազաշ էֆէնտի միթէ իր այս նոր
թարգմանութեան մէջ չի՞ գրեր «նէք անասնոց, իմա-
դօրաոց» . էջ 177. ըսել է ինքն է որ չիմանար եւ իր
պատուէրին անգամ միտ չի գրեր և անոր համար է այս-
բաներու ընտրութեան մէջ վարանումը, որ կը դիտուի
սոյն առակին բոլոր ընթացքին մէջ :

Օ Ր Ի Ն Ա Կ

ձաշ. Ոսկ. Դպր. կը գէլէ	Իսկ Լաֆ. Թարգմ.
bœuf	արջառ. եղ
crever	պարպաշիլ պայթիլ
assez	հերիք բաւ
page	փուշխպան թիկնապահ
pécore	անասուն մողես
envieuse	նախանձարեկ նախանձ բերեալ
n'y suis-je pas?	ո՛չ եղէ հասու ո՛չ հասի նմա.

Եթէ մեզ մնար, 23 տարուան մէջ 23 անգամ բառ
փոխփոխելու տեղ, դո՛նէ անգամ մը ընագիրը ծայրէ-
ծայր աչքէ անցնելու եւ հոն տիրող համաձայնութիւնը
օրինակ առնելու էր .

Օ Ր Ի Ն Ա Կ

Ա. Դիրք	Ա. Առակը կը յիշեցնէ	Ե. Դիրք	Թ. Առակը
Ա. » Դ. »	» »	Ե. » Ա. »	
Ա. » Ի. »	» »	Թ. » Թ. »	
Բ. » Ա. »	» »	Դ. » ԺԵ. »	
Գ. » Ը. »	» »	Ե. » Ը. »	
Դ. » ԺԲ. »	» »	ԺԲ. » Դ. »	
Դ. » ԺԴ. »	» »	Ժ. » Զ. »	
Դ. » ԺԵ. »	» »	Ժ. » Ե. »	
Ե. » Ե. »	» »	ԺԲ. » Ե. »	
Ժ. » Ա. »	» »	Ժ. » ԺԴ. »	

Մանաւանդ աւելորդ աշխատութիւն մը չէր ըլլար
Լաֆոնդէնը ծանօթագրողներուն միտ դնել, որով սխալ
թարգմանութեանց մէջ չէր իյնար, ինչպէս ետքէն պիտի
տեսնուի : Այս ծանօթագրողները հազուադիւրս չեն եւ
Լաֆոնդէնի առակներու ամէն հրատարակութեանց մէջ
խրթին մասերը էջերուն տակ բացատրուած են այլ և այլ
անձերու կողմէ, զոր օրինակ Chamfort, Ch. Nodier,
Guillon, Gêruzez, Batteux, De Wailly, Walckaer, A.
Gazier :

Դիտողութիւններ ամէն մէկ կրկին թարգմանուած առակներու նկատմամբ կրնանք ընել, և, Ազուէս և Զէշ, Գայլ Զպէտ, և հալըն առակները եղբարանքէ ազատ չեն, բայց ընթերցողները ձանձրացնելու վախը, և, նախա-
գործին ու վերջնական թարգմանութեան մէջ ընարու-
թիւն մը ընելու համար դժուարութիւն չի հանելու փա-
փաքը մեզ առ այժմ ետ կը կեցնեն:

Fig.

ԹԱԲԳԱՄԱՆՈՒԹԵԱՆ ՈՃԸ

Բերկրանք կ'ազդէ մնդի տեսնել թէ բազմաբղիւն
վաստակաւորը՝ կարգ մը դասադրքեր յօրինելէ ետքը,
որք բազդաստարար հասութարեր հրատարակութիւններ
կրնան նկատուիլ, այս անգամ կը ձեռնարկէ գրաւար
թարգմանութիւններու շարքը ճօխադնել, Արամեան ըն-
կերութեան ծախքով հրատարակուած իր այս նոր գործով:

Եւ քանի որ թարգմանութեան մը առջեւ կը զգուշուինք, թարգմանութեան պայմաններուն համեմատ բան մը սպասելու իրաւունք ունինք։ Այս գիրքին 439 երեւին վրայ յանկարծ Gille «Գիլ» բառին կը հանդիպինք, որո՞ւն մտքէն կանոնէր որ էջ 297ին մէջ «Ժիլ» թարգմանուելէն ետքը մէյ մըն ալ «Գիլ» տառադարձուած ըլլար։ Hercule, էջ 330, Հերակլէս թարգմանուած է, դարձեալ որո՞ւն մտքէն կանոնէր որ այս բառը, էջ 182, Վահագն անունին տակ պիտի ծագի, և ինչու Mongol երբեմն Մոնկոլ էջ 201, երբեմն Մողոլ 377, պիտի թարգմանուի։ Դեռ ասանկ քանի՞ քանիներ։

Աւելի զոտարճալին կայ, malvoisie կը թարգմանէ
Ֆալ-սալէ-էն էջ 65, Laridon կը թարգմանէ Ղարիդոն էջ
279, philosophie կը թարգմանէ փիլիսոփայ էջ 311. և
գոնէ խեղճ Լաֆոնդէնին անունն ալ Ղափոնդէնիոս չի
տառադարձեր. ի՞նչ զրկանք, ո՞չ, որչափ պիտի ուրա-
խանար Եղիստեան դաշտերուն մէջ փնդերահռչակ առա-
կախօքը։ Այս զարտազարտ թիւաներուն համար պէտք չէ
արտնջալ, կ'երևայ թէ ոսկեզարդ Դժ լայն-թիւերն Է
այսպէս կը պահանջէ, որովհետև Նիկողոս և Նիկողայոս
ունինք՝ անոնք մէկրի թողելու և Nicolas էջ 73, Նի-
քոյա թարգմանելու է։

Բայց ինչո՞ւ գանգատինք, բառերու միօրինակու-
թիւնը խզելն ալ արուեստ մըն է որ ամենուն չէ արուեր-
անա, galant խորախորհուրդ, էջ 25, galant կոչնաաէր, էջ
30, galant իզամոլ էջ 40, galant նենգամէտ, էջ 58,
galant չարաճճի էջ 92, galant սորա էջ 94, galant աղ-
նիւ, էջ 106, galant նենգաւոր, էջ 112:

Լաֆոնդէն իր բառերը շատ զգուշութեամբ կը գործածէ և անգամ մը իր բառը գտնելէն վերջ շատ դիւրաւ զայն չի փոխեր: Galant բառին գործածութիւնը մինչեւ վեցերորդ դիւրքը կ'երթայ և Դ. գիրք. Ե. առակին մէջ Լաֆոնդէն հակառակէն կը սահմանէ անոր իմաստը:

Jamais un "lourdaut," quoiqu'il fasse.—Ne saurait passer pour "galant".—Եւ իրազէկնիւրուն այս յայտնի է որ Պողգապիոն թողէն եւ Mme de la Sablièreի տունը քաշուէն վերջ Լաֆոնդէն՝ բարեպաշտիկ կեանք մը կը վարէ եւ ոչ galantի վրայ կը խօսի ոչ ալ galanterieի :

Այլ է տարբեր բառեր միեւնոյն բառով թարգմանելու անպատեհութիւնը. maître սեպուհ, էջ 24. marquis սեպուհ, էջ 11. sire սեպուհ, էջ 12. capitaine սեպուհ, 78. ասոնք ամենքն ալ «էպոն» կը նշանակեն եղբր. արդեօք արտասանութեան ձեւէն պէտք է ղանադանել: Կերեայ թէ բառական ճշգրտութիւնը նշանակութիւն չունի:

Թարգմանութեան մէջ. օրինակ, Ա. Գիրք Ի. առակ
Les écaillés pour les plaideurs. Թ. գիրք Թ. առակ
Tenez la cour vous donne à chacun une écaille. Այս
écaille բառը մերթ խնդի կ'ըլլայ մերթ պատեան, և այլն:

Էջ 22 Գիրք առակաց կը գտնենք, և չենք գիտեր
թէ այդ առակաց գիրքը La Fontaine-ի՞ առակաց գիրքն
է թէ ուրիշ գիրք մըն է. բ'աւելին դառնալու է հասկը-
նալու համար որ La Rochefoucauld-ի Maximes ներու
գիրք կը հասկնայ: Ըսել է՝ fable, proverbe, maxime,
parabole, apologue իրարմէ բնաւ տարբերութիւն չունին
և հայերէնի մէջ համանիշ բառ չի մնաց: Կը խորհինք թէ
maxime առաջ կրնայ թարգմանուիլ չափ առելի յարմա-
րութեամբ կամ թերեւս ուրիշ բառ մը դրուիլ: Évêque
քուրմ, էջ 72, բառերու ճշգրտութեան ըսելիք չի կայ.
ասկից վերջ հարկաւ երախտագէտ մնալու ենք իրեն, որ
machine ronde, էջ 28, յաշխարհի աստ կը թարգմանէ,
Սակեղարու հոգիին անգամ հաւատարիմ կը գտնուի.
այն աստեւ աշխարհի կ'որոտ թեան կը հաւատային միթէ.
Իրաւ, էջ 182, machine ronde գլխաւէ մեքենայ թարգ-
մանելով հակասութեան մէջ կ'իյնայ, բայց ինչ փոյթ:

ՅԻ,

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԵԱՆ ՍԽԱՆՆԵՐ

Սակայն ինչ ըսենք թարգմանութեան անհեթեթ
սխալներու որ Լաֆոնթէնի այս բառ — բառ թարգմանու-
թեան մէջ կը վխտան. զոր օրինակ.

Pendant tout le «sabbat» qu'il fit avec la dame.

«Զողջոյն շաբաթ» զոր անցոյց ընդ կնոջն այնիկ,
էջ 40. — բացատր. (faire le sabbat, c'est faire grand
tapage. A Gazier. Les fables de la Fontaine, VIII édition.)

«Foin» du loup et de sa race, Խոր գայլոյ և սոսմի
նորա, էջ 121. — բացատր. (Foin interj. qui exprime le
dégoût, le mépris, Dic. Larousse.)

Un équipage cavalier fait les trois quarts de leur
vaillance.

Զօրական մի ի հեծելոց զերիս չորրորդս գլխաւթեան
նոցա արժէ. էջ 159. բացատր. — (Équipage cavalier un grand
train de maison comme celui des grands seigneurs. A
Gazier.)

Un loup qui commençait d'avoir petite part aux
brebis de son voisinage, բացատր. Գայլ մի որ այն ինչ սկսեալ
էր ունել մասն ի մերձակայ խաչինս հօտին, էջ 75. բացատր.
(Qui ne pouvait presque plus en manger tant les chiens
faisaient bonne garde. A. Gazier.)

Quel esprit ne bat la campagne? Ո՞ր խիզախէ ոչ
ի ճակատ, էջ 210. — բացատր. (Locution proverbiale pour
dire être fou. A. Gazier.)

Et sur «l'état» du charbonnier il fut couché tout
le dernier. Յ'ածխագործի ուրուք յեղիւն ընկողմնեցաւ նա
հօսկ յետոյ, էջ 176. բացատր. (Phrase obscure dont voici
le sens. Il fut couché, c. à. d. inscrit le dernier sur la
liste. A. Gazier.)

Այնպիսի ձախող թարգմանութիւններու ալ կը հա-
նդիւնք որ մեզ տարակոյսի մէջ կը ձգեն թարգմանիչին
Ֆրանսերէն լեզուի հմտութեան մասին, օրինակ.

L'épouvante est au nid plus forte que jamais.

Արտոյան զայ յերեկոյն ի բոյն առոյց քան զառա-
ջին. էջ 154.

Քիչ մը ֆրանսերէն գիտցողը մեզի անմիջապէս իրա-
ւունք պիտի տայ, ուստի մնացեալ սխալներով չենք
խնդիր մեր յօդուածը և կ'անցնինք դրաբարին.

ՅԻ.

ՈՍԿԵԳԱՐՈՒ ԳՐԱԲԱՐ

Շատ ճարպիկ ըլլալու է մարդ մեզի ընդունել տա-
լու համար որ՝ ժամացոյց, գրաւաճառ և աստեղ նման

6 — 6

Տիկին արիս յաւուր		միում միում		յառաջուն,
Փոխի յայլ կոյս, առնու		գովել ըզ'իսկուրս.		

Մենք՝ աւելի յարմարութեամբ, 4—4ի պիտի սղէինք.

4 — 4

Տիկին արիս		յաւուր միում		յառաջուն,
Փոխի յայլկոյս,		առնու գովել		ըզ'իսկուրս.

Նաև գիտենք որ տրոշութեան և առողջանութեան նշանները պէտք է զուգադիպին, ապա թէ ոչ առանց յանգի քմածին արուեստ մը կը դառնայ տաղաչափութիւնը, որուն չափը եթէ քովը չի գրուի ըստ հաճոյս կը կարդացուի, և եթէ գրուի՝ տարօրինակ իմաստներու կը հասցնէ մեզ, զոր օրինակ, ինչ կը նշանակէ.

4 — 4 Հան ի գաւակ | իշոյն գորդին (էջ 72)

Արդեօք «գորդին իշոյն» ըսել կ'ուզէ թէ «հան գորդին ի գաւակ իշոյն». ամէն պարագայի մէջ չենք կրնար ինքզինքնիս զսպել և խեղկատակի մը սխալ տրոհութեան իբրև նմոյշ «Տղա՛ս, մարդ եղիր, հօրդ պէս, էշ մ'ըլլար»ը «հօրդ պէս էշ մ'ըլլար» կարգալը չը միշել:

Ամբողջ գիրք մը տաղաչափելու հրահանգութիւնը վերջ ի վերջոյ ներդաշնակութեան կ'առաջնորդէ թարգմանիչը, եւ անգագալարար յանգի պէս ըստ մը երեւան կուգայ տողերուն ծայրը, տես էջ 172.

Ի հայելւոջ աղբերմից, — Զանձն տեսեալ եղջերու մի, Գովէ զգեղ եղջեր իւրոյ, — Այլ ոչ կարէր առանց վշտի.

Միայն թէ քանի որ ուխտ ըրած էր տողերուն ծայրը յանգ չի բերել, յանգը տողերուն մէջտեղն ինկեր է, այսպէս, — հեռանայ նա, — հան հրաման. — եղաւ

զրաւ. — թասէր էր. — սնդէ թէ. — ոճ ճոռոմ. — յոյն յերկրի. — զի ի զարթնուլ. — եթէ է. — նորօրինակ ներդաշնակութիւն որ անշուշտ ներկի չէ նոյն իսկ իր հասկցած տաղաչափութեան մէջ: Մանաւանդ, պէտք է խոստովանիլ թէ բանաստեղծական համարձակութեան անսահման տեղ տրուած է, և թուղթ չենք կրնար դարձնել առանց հանգիպելու. է՛ստ. — զ'ի գայ. — ապ'յետ. — թու'իմն. — տեսանէ՛նդ. — թ'է միայն. — նստ 'ի քեզ. — ւոյն, — ապ'առին, ի նման ձեւերու:

Տաղաչափութիւն մը որ յանդ չունի, որուն ոտքերը մինչեւ վեց կը տարուին, որուն առաջին հատածները աղատ կը թողուին, որուն մէջ առողջանութեան չեղտերուն հոգ չի տարուիր, ուր 4—4 հատածը աւելի յարմարութեամբ 6—6ի և 6—6 հատածը յարմարապէս 4—4ի կարելի է փոխել, տաղաչափութիւն մը ուր անսահման թուով բանաստեղծական համարձակութիւններ կը դիտուին, մեզի մնայ արձակէ աւելի արձակ կը կոչենք, տող տող տակէ տակ շարնէն է աւելին:

ՊԵՐՋԱՆԱՆ

Գարազս չենան էֆէնտիի գրարարը պարզ չէ, այլ շատ մը գրարարատարազ ֆրանսաբանութենէ, շատ մը սխալ թարգմանութենէ, մաս մը իրաւոյնէ գրարարէն փոխ առնուած ոճերէ, մաս մը ամէն դարերէ առնուած խրթին բառերէ, մաս մը նորահար բառերէ և ներդաշնակութենէ զուրկ տաղաչափութենէ կազմուած խառնուրդ մըն է դժբաղդարար:

Միայն սա չենք հասկնար որ աշխարհարարին յանդանքը ինչ է, ինչո՞ւ մէկդի կը ձգուի ձկուն դիւրաթեք լեզու մը, որուն մէջ կարելի է պատրուակի մը տակ ծածկել օտար լեզուէ փոխ առնուած ոճեր, եւ անկեղծարար հռչակել թէ կենդանի լեզուներու իրաւունքն է

քիչ չատ բոլորտիքնին գտնուած լեզուներով սնանիչ զարգանալ. ինչո՞ւ կ'արհամարուի ճապուկ լեզու մը որուն բառացանկը սահմանափակ է և ուր թարգմանիչ և հեղինակ նորարանութիւններ ընելու իրաւունք ունին :

Բայց այս ամենէն ետքը, միթէ մենք Գարազաշէֆէնտի հակառակ կը գտնուինք, չէ՞ մի որ *La critique est facile et l'art est difficile*. միթէ Լաֆոնդէն ֆրանսաքանութեան ամէն խրթնութիւններ իր մէջ չի՞ պարունակէր. հնարանութիւն, նորագիւտ ոճ, ինքնահնարառ, լատիներէն առած, գաւառաբարբառ :

Միթէ մենք չենք գիտեր որ բառերու քմածին չէնք եթէ անգամ մը աւրուի, անոնց խուսափուկ ձեւերուն հետ անոնց կեանքն ալ կը ցնղի :

Գարազաշէֆէնտի Ոսկեդարու ժամանակակից ո՞ր խեցրեկ լեզուին պիտի դարձնէ սա բիքարտական գաւառաբարբառը :

Biaux chères loups n'écoutez mie,
Mère tenche et chen fieux qui crie.

էջ 124, «Սիրուն տէր գայլ, մի ինչ անսար մօր որ սաստէ մանկան իւրում» թարգմանութիւնը անշուշտ պատրանք մըն է. բայց վերջապէս որու գրիչէ ալ ելլար, լաւագոյն բան մը չէր կրնար ըլլալ այս :

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ

ԿԵԱՆՔԻ ԳՈՐԾԱԾՈՒԹԻՒՆԸ

Հեղինակ՝ ՍԸՐ ՀՈՆ ԼԵՊՈԳ
Թարգմ. անգլիերէն բնագրէն Գ. ՈՍԿԵԱՆ

Ա.

Ճ. ԼԵՊՈԳԻ ԻՄԱՍՏԱՍԵՐՈՒԹԻՒՆԸ

Գրական ճաշակի աղնուացման անհերքելի ապացոյցն է լուրջ երկասիրութիւններու հրատարակութիւնը, և խոհական անձեր ուրախութեամբ կը հաստատեն թէ ընթերցող հասարակութեան մօտ կ'աճի «հոգեկան եւ մտային կարողութեանց զարգացման և մարմնային խնամքին ու պահպանութեան, այսինքն կեանքի երջանկութեան վսեմ նպատակին նուիրուած գիրքերու խնդրանքը : Տես յառաջարան «Կեանքի Գործածութեան» :

Գ. Լ.Ֆ. Ոսկեան գեղեցիկ մտածումը ունեցած է ուրեմն անգլիերէն բնագրէն թարգմանելու Կեանքի Գործածութիւնը և իր գրական վաստակոյ այս երախտալիքը կը յուսանք որ մականակէսն ըլլայ նոյնքան օգտակար շարք մը իմաստասիրական գրուածքներու որոնց պակասը զգալի է մեր մէջ : Գիրքին հեղինակը զիտուններու աշխարհին մէջ ծանօթ է նախ իրրե բնագնիւն իր հրատարակած Ստրին կենդանեաց մէջ զարգացման բնախօսութիւն, միջասնեռու ծագումը ու կերպարանափոխութիւնը, կենդանիներու բնագլը ու զգայարանք, նախապատմական մարդը, և այլն գործերով որոնցմով ջերմ պաշտպան կը հանդիսանայ Տարլինեան վարդապետութեանց :

Յետոյ ժամանակակից իմաստասիրութեան մէջ իրեն

անուն մը կը չինէ իրրեւ բնագանցագէտ հետզհետէ հրատարակելով Ապրելու երջանկութիւնը, Կեանքի վայելքները, Կեանքի գործածութիւնը և այլն և այլն գործերով որոնցմով կը հաստատէ Ս. Գրոց հոգեբանական տեսութիւնները մարդու սկիզբին ու վախճանին նկատմամբ:

Այս երեւոյթը ուշագրաւ սլարագոյ մըն է և կ'արժէ որ վեր առնուի սա կէտը թէ այսպէս կը հաշտուին արտաքին գիտութեան հաստատած ճշմարտութիւնները Սրբազան հեղինակներէ ընդունուած արտուածայայտ ճշմարտութեանց հետ: Այսպէս Սրբ Ճոն Լըպոգ կ'ընդունի թէ բնութիւնը իր արտադրութեանց մէջ ոստումով չյառաջանար. (Natura non facit saltus), Ուստի իրարմէ անջատ կենդանական սեւ կամ տեսակ ստեղծած չէ ինչպէս կը հաստատէ Սուրբ Գիւրք (տես ԾՆՆԳ. Ա. 24—25) և անշունչ նիւթէն մինչև գործարանաւոր մարմինը և անբան անասունէն մինչև բանաւոր մարդը, օղակաւորում մը կայ:

Կամ աւելի բացայայտ խօսելով՝ բանապաշտական տեսութեանց (rationalisme) համեմատ, տեսակները տակաւ կը դարձանան և անասուններու մէջ ապրելու բիրտ պէտքը կեանքի սպաքարով (lutte pour la vie) և բնական ընտրողականութեամբ (selection naturelle) և յաջորդական փոխակերպութիւններու (transformation progressive) շնորհիւ բնութեան մէջ ամէն ինչ կը բարեշրջի (évolution) անասնիկէն մինչև մարդ: Բայց անգամ մը որ կարգը մարդուն կուգայ՝ բնութեան գերակայ իմացական զօրութիւնը իր սլատրաստած արարչագործութեան ծրագրին մէջ անոր կատարելագործման դատ սլանմաներ սահմանած է և առանց նախախնամող էակին գերբնական միջամտութեան՝ մարդ կ'ալլասուի, կը յոռւելի և կը յիճանայ:

Զէ՛ մի որ մարդ «Անհուն և յաւիտենական զօրութեան մը առջեւն է ուսկից կը ըզլի ամէն բան. էջ 119» Ուստի մարդուն կամքին կարողութիւնը այնպէս է, որ Գիերադոյն

կամքին հետ համեմատելի գտնուած տեսն, ամէն ինչ որ լրջօրէն և հաստատապէս առաջադրէ լլլալ՝ կ'լլայ ստուգիւ: (էջ 4) Արդ. կատարեալ լլլանք ինչպէս որ մեր երկնաւոր Հայրը կատարեալ է. (169): Այսպէս երբեմն բնութիւնը (physique) զննող հեղինակը իր բեղմնաւոր կեանքին ծայրացեալ տարիքին մէջ անձնատուր կ'ըլլայ բնազանցութեան (métaphysique) և Սրբ Ճոն Լըպոգի իմաստասիրութիւնը առարկայական ուղղութեան (objectif) կ'անցնի ենթակայական (subjectif) ուղղութեան կամ լաւ ևս ըսելով մէկով միւսը կը լրացնէ:

Լորտ Պէյզըն մարդուն կարեւորութիւն չէր տար եւ կ'ըսէր թէ միմիայն բնութիւնը պէտք է հետազօտել (տես Instauration magna և Novum organum): Իր ըմբռնման համեմատ, բնութիւնը զննելով կարելի է, թէ՛ բնութիւնը թէ՛ անոր մէջ տիրող օրէնքը, թէ՛ մարդն ու անոր մտաւոր և բարոյական կեանքը միանգամայն բացատրել: Իրեն պէս վարդապետեցին բնութիւնը զննող այլևայլ դրութեանէ տարբեր տարբեր իմաստասէրներ:

Տէքարդ, ինք, լոկ մտքին կարեւորութիւն կուտար և անոր հեղինակութեան վրայ հիմնեց իր իմաստասիրութիւնը (Տես Discours sur la méthode և Méditations métaphysiques), այնպէս որ միայն մարդուն իմացական կարողութեամբ կը յաւակնէր բացատրել, ինչպէս հոգեկան ախարհը ու ներքին Նա, նոյնպէս նիւթական աշխարհը և արտաքին բնութիւնը: Իրեն պէս վարդապետեց այլևայլ դրութեանէ բնագանցագէտ իմաստասէրներ:

Առաջիններուն հակամիտութիւնն էր գէպ ի զգայնական իմաստասիրութիւն (sensualisme), այսինքն միայն մարմնին զգայարաններուն տուած վկայութեան հաւատք ընծայել: Երկրորդներուն միտումն էր գաղափարապաշտ իմաստասիրութիւն (idéalisme), այսինքն ոգիի իմացական կարողութիւններու հեղինակութիւնն ընդունիլ եւ գաղափարներու կարեւորութիւն տալ: Կրնայ ըսուիլ թէ

Պղատանէ և Արիստոտելէ ի վեր փիլիսոփայութիւնը կը տարուբերի այս երկու գրութիւններուն մէջտեղ :

Սըր Ճոն Լըպոգի իմաստասիրութեան առաւելութիւնն այն է որ միակողմանի նկատողութիւններով չի նախապաշարուիր եւ համոզուած է թէ զգայարանքները առանձին գործելով կրնան խարուիլ և արտաքին աշխարհի վկայութիւնը անարժէք թողուլ : Նոյնպէս վստահ է թէ մտաւոր կարողութիւնները առանձին գործելով կրնան վրիպիլ և հոգիին տուած նախազադափարները հակակշիռ կը կարօտին : Ուստի Սըր Ճոն Լըպոգ երկուքն ալ հաւասարապէս կը գործածէ , մէկուն միջոցաւ միւսը ուղղելու և աւարկայէն ու ենթակայէն վեր՝ ածրաւ նրբամարտութեան աղբիւրին կը հասնի :

Արդարեւ եթէ անգլիացի հեղինակը լաւագոյն բան մը կ'ընէ , այն է խոնարհեցնել մարդկային իմաստասիրութիւնը աստուածային իմաստասիրութեան առջեւ և ամէն ողջամիտ խորհողի զօրավիգ՝ Ս . Գրոց հեղինակութեան կօշուռն ընել և ներշնչեալ Մաքսեանի մարդարտաշար տողերով կեանքի գործածութեան պայմանները ճշդել : Որովհետեւ «Աստուծոյ խօսքը , պարտաւորութեան սահմաններուն մէջ , երկինքին երեսին պէս պարզ է , լուսինին պէս պայծառ է , արեւին ազդեցութեան պէս առողջարար է : Ամէն բան Աստուած տեսեղծած է , ամէն բան Աստուած կը կառավարէ , ամէն բան Աստուած կը տեսնէ և ամէն բան կը պարզէ անոնց որ զինքը կը սիրեն և իրեն կը հնազանդին : (Տես էջ 160) » :

Բ ,

ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ՔՆՆԱԳԱՏՈՒԹԻՒՆ

Ուրիմն կը մնայ գիտնալ թէ Սըր Ճոն Լըպոգ ինչ գիրք բռնած է հնգալմասեանի արարչագործութեան պատմութեան հանդէպ իր հրատարակած Նախապատմական

Մարդը և այլ գործերուն մէջ , Հոն իրրեւ ճշմարիտ գիտուն կը բացատրէ թէ արարչագործութեան միջոցին Աստուած ինչ եղանակաւ գործեց և մինչեւ այսօր ինչ եղանակաւ կը գործէ : Եւ իր Յիսուս քրիստոսեան մեջ և այլ հրատարակութիւններով բարձրագոյն քննադատութեան (Higher criticism) ի արահետէն կ'ընթանայ՝ ուստի կը հնազանդի աստուածային հրամանին որ կը պատուիրէ «Քննել զգրեանս . Յովն . Ե . 39» :

Այսպէս Ս . Գրոց մէջ պարզուած իրողութիւնները բնութեան մէջ գոյութիւն ունեցող օրէնքներուն կը պատշաճեցնէ և իր արդիական (moderniste) ձգտումը՝ գիտնական անաստուածութեան սկիզբիկ առարկութիւնները ջրելով , անկրօնութեան դէմ հզօր պատուար մը կը կանդնեցնէ : Եթէ ոչ ինչո՞ւ յայտարարէ թէ «Աստուածաբանութեան կրօնքը զաղանիք մէն է տակաւին , նոյնիսկ բոլոր գիտուններուն համար : Տես էջ 160» . թէ «Ս . Գիրքը մէջին մեկնութիւններով չի վարանեցներ մեզի , մանաւանդ թէ մեր մտածումները այնպիսի նկատումներէ հեռու կը դարձնէ . Տես էջ 162» :

Ուստի քրիստոնէական ու է դաւանանք Սըր Ճոն Լըպոգի հետ կը կրկնէ սառզգափառ յայտարարութիւնը թէ «Հաստատ գիտենք որ ո՛չ մահ և ո՛չ կեանք և ոչ հրեշտակներ և ոչ մէկ բան կրնան մեզի զատել Աստուծոյ սէրէն որ Քրիստոս Յիսուս մեր Տիրոջմով է . Տես էջ 173» :

Գ ,

ԳԻՐԻՔԻՆ ՈՒՐՈՒՍԱԳԻԹԵՐ

Մանաւանդ որչա՞փ շնորհապարտ ենք իրեն որ կեանքի իրական պէտքերուն վրայ կը դարձնէ մեր ուշադրութիւնը . Սըր Ճոն Լըպոգ օգտակար վախճանի մը կը ծառայեցնէ իր իմաստասիրութիւնը , յայտարարելով թէ՝

Ա . Կեանքի մէջ ամենէն կարեւոր բանն է ապրիլ . տես էջ 1 .

Գ. Փափկանկատութեան մասին սքանչելի կերպով կը ճառէ 17.

Դ. Դրամին գործածութիւնը մեզ կը սորվեցնէ իր-
րեւ զրական անդլիացի. տես էջ 28.

Դ. Վայելուչ զբօսանքներով կը խրատէ կազգութեւ
սպառուած ուժերը, տես էջ 41.

Ե. Մարմնոյն առողջութեան հոգ ամենելու յորդ'ր
կը կարգայ, տես էջ 49.

Չ. Դաստիարակութեան պէտքը կը շեշտէ. էջ 61, 65.

Է. Ընթերցանութեամբ միտքը զարգացնելու համար
ընտրանօք կարգաւ կը պատուիրէ. տես էջ 84:

Ը. Ընկերացին պարտականութիւններու մտադիր ըլ-
լալու հարկը կը բացատրէ. տես էջ 89.

Թ. Աշխատութեան գինով՝ կեանքը ծախու առնե-
լու պայմանը մեզ կը յիշեցնէ. տես էջ 105.

Ժ. Հաւատք, էջ 117. Յոյս, էջ 124. Սէր, էջ 130.
կեանքի պատկառումը կը նկատէ:

ԺԱ. Նկարագրի տոկոսութեան պայմանները կը
թուէ, տես էջ 137.

ԺԲ. Հոգեոյ և մտքի խաղաղութեան աւետաւորն
կ'ըլլայ, տես էջ 149.

ԺԳ. Կրօնքը ամենօրեայ կեանքի կանոն մը, յաջո-
ղութեան մէջ՝ պաշտպանութիւն, առեւտրական գծախո-
տութեան մէջ՝ զօրութիւն, ընտանեկան տառապանքի
մէջ՝ նեցուկ, հոգեկան տրամաւորութեան մէջ՝ մխիթարութիւն
ըլլալը կ'իմացնէ. տես էջ 160:

Ահա այս է Կեանքի գործածութեան գծուարին խընդ-
րոյն ուրուագիծը, բայց նիւթին ընդհանուր ծրագիրը
ընդլայնած միջոցին է որ մ'ենոյն նիւթը հեզինակ մը
ուրիշ հեզինակէ տարբեր կերպով կը պարզէ և իւրա-
քանչիւր զրոյի առանձնայատուկ ձիրքը երևան կ'ելլէ:
Արը ճոն Լըպոզ իր բանահիւսութիւնը Մուսայից անդի-
մադրելի հրապոյրով կ'օժտէ և բանաստեղծներու սքան-

չելի հատուածներ կը կէտկիտեն իր գիրքը: Հոն ի հան-
դէս կուզան Սաատի, Կէօթէ, Բեդրարգա, Հոմերոս,
Տանթէ, Բօթ, Լոնկֆէլլօ, Թէնիսսըն Միլթըն, Վիքթոր
Հիւկօ, Պայրըն, Ալֆրէտ Թիւսէ, Գոուրըր, Սաութէյ,
Գոլրիճ, Շէյքսպիր և թարմութեան հաճոյքը կուտան
ընթերցողին:

Երբէք ժրջան մեղուն իր փեթակին մէջ աւելի
խնամով չէ հաւաքած անուշահոտ ծաղիկներու հոյզը,
որքան այս ամիսոյ ծերունին ճաշակով և փափ-
կութեամբ իր գործին մէջ կը հաւաքէ այլ և այլ ազդերու
գեղեցիկ դպրութեան հրաշալիքը: Նաև ողջամիտ իմաս-
տասէր մըն է Արը ճոն Լըպոզ որ կ'ընդունի թէ մարդ-
կային իմաստութիւնը իրարու յաջորդող սերունդներու
կեանքի փորձառութեան ժառանգութիւնն է և ինք հե-
տամուտ կ'ըլլայ այդ յոգնալատատակ դարելու բանաձևած
ճշմարտութիւնները զտելու, մարդկութեան հասունցու-
ցած իրողութիւնները դասաւորելու և մարդուն վերա-
դարձնելու:

Մեծացարդ թարգմանիչին չբջահայեաց հոգատա-
րութիւնը գիրքին վերջը (տես էջ 175) կցած է կեն-
սագրական հմտալից ցանկ մը որ մեր այս տեսու-
թիւնը կը հաստատէ: Կոմիտէիոս, Արիստոտէլ, Պուտոս,
Մարկոս Աւրելիոս, Ֆրանցիսկո, Սոկրատ, Ֆիլաթէ, Սե-
նեկա, Սթուարթ Միլ, Պագոն, Սթենսըր, Պլատոն,
Շորլէնհաուէր, ձեռք ձեռքի կուտան իմաստութիւնը
սահմանելու որուն «սկիզբը Աստուծոյ վախն է, տես էջ 142».

Պ.

ՃՈՆ ԼԵՊՈԴ ԵՍԱՅԱՆԸ

Արդ ի՞նչ է Արը ճոն Լըպոզի դիտաւորութիւնը. ըստ
իր ըմբռնման չէ՞ մի որ իմաստասիրութիւնը մարդկային
միտքին այն ճիղն է որով կ'ուզէ հասկնալ թէ ի՞նչ օրէնք-

հերոսի մարդ ինքզինքին և իրմէ դուրս ընական և բարոյական իրողութիւններուն վերահասու կ'ըլլայ և թէ այդ նկատմամբ ստացած գիտութիւնը ստոյգ է թէ ոչ : Գիրքին հեղինակը կը թուի հաստատել թէ այդ կարգի հետազոտութիւններ մտքին գործունէութիւնը կը զարգացնեն առանց գործնական վախճանի մը յանգելու : Նոյն խօսքը երբեմն կրնան մեզ բնազանցական ուժայէտ հարցերու կամ հայեցողական աննպատակ կեանքի առաջնորդել , այնպէս որ մէյմէկ երազատես դարձած , մէկ անհեթեթ դրութիւնէ մը միւսը կը թափափինք վայրապար :

Շորէնհաուէր իր բնազանցութեան մատակրապատ տխրութիւններուն մէջ մեզ կը խորատուգէ , Պիւլսնէր իր նիւթի և ուժի բիրտ վարդապետութեան ալքերուն խորը կը զլորէ մեր աստապող ոգին , Շէլլինկ ողբական համայնաատուածութեան աննպատակ լարիւրինթոսին մէջ կը մոլորեցնէ զմեզ , Սրինոզա նիւթական համայնաատուածութեան անհէր րատիզմին մէջ անսուազ կը կորսնցնէ իրեն ունկնդիրները , Դէմոկրիտէս՝ մարդոց զառանցանքին իբր գարման , մեր վրայ լալէն ուրիշ միջոց չի գտներ , Հեբակդիտէս նոյն պատճառաւ մեր վրայ կը խնդայ , Ստոյիկեանները կեանքի օրինաւոր վայելքներէն ալ չենք գիտեր ինչու , ինքզինքնին կը զրկեն , Եպիկուրեանները , ընդհակառակը , կերարք և ուրախ լեր կը քարոզեն առանց խորհելու թէ ազգասը ինչ ընէ , Պիւթագորոս իրեն հետեւորդները կը վարձատրէ հոգեփոխութեամբ , զանոնք մէկ անասունին փորէն միւսը հրամցնելով , Կնոստիկեանները կը պարծին հեթանոսական փրկութեան վերաբերեալ իրենց քրիստոնէութեան հետ խմբել կարծելով , Փիլոն խորհրդաւոր կերպով կ'ուզէ հաշտեցնել Յունաց զիցաբանութիւնը Հրէից սրբազան Գրոց հետ , իսկ չգիտեք որ «Բանը մարմին եղաւ և մեր մէջ բնակեցաւ , տես Յովհ. Ա. 14» , Կոմբուկիոս նախահարց ոգիները պաշտելու կ'առաջնորդէ Զինացիները , Սաքիամունի Նիրուա-

նայի անէպոման ծանրաթախիծ վախճանին կը հասցնէ մեզ :

Սըր Ճոն Լըպոգ մեզ մեր բարերար Արարչին սիրոյ բազուկներուն մէջ կը հանգչեցնէ : Ուրեմն մեզ ինչ պէտք վերացական խնդիրներով ժամավաճառ ըլլալ , ինչ փոյթ (sensualisme) զգայական , (spiritualisme) ողբական , (scepticisme) սկեպտական , (idéalisme) գաղափարապաշտ , (matérialisme) նիւթապաշտ , (panthéisme) համայնաատուածական , (électisme) բնարդական , (évolutionisme) բարեշրջական : Ո՛հ , Սըր Ճոն Լըպոգ իրեն յատուկ իմաստասիրական դպրոց մը չի ջառագողկեր , իսկ աստուածայայտ ճշմարտութեանց ներքողը կ'ընէ : Մենք ևս կը ձայնակցինք մեծայարգ թարգմանչին և կը հաստատենք թէ «Սըր Ճոն Լըպոգի այս գիրքը ճշմարտ գոհար մըն է , խնամով դունագեղ զարդարուած Ս. Գիրքէն քաղուած սքանչելի հատուածներով , հին և նոր ժամանակներու և ազգերու իմաստուններու ընտիր խորհրդածութիւններով , արուեստից , գիտութեանց և դպրութեանց մեծամեծ աշխատաւորներուն վեհ և գմայլելի օրինակներով , վեհանձնութեան և մարդասիրութեան ազնիւ տիպարներով , ինչպէս նաև առողջապահական հմտալից և օգտակար պատասխաններով , տես Յառ. Կեանքի գործածութիւնը» :

Ե.

ՎԵՐՋԱՐԱՆ

Որչափ կը յիշենք , անդիլիերէնէ թարգմանուած զիրքերը , ինչպէս Սամուէլ Սմայլսի Ինքնօգնութիւնը , Ուիլեմ Թէյլըրի Մարդ ըլլալու միջոցը , Ճոն Սդուարդ Պլաքի դաստիարակութիւն անձին , Տիմոթեայ Դիդամի Լնկերային համականին ևայլն , իրենց երկրորդ տպագրութեան հասած են : Կը փափաքինք և կը մաղթենք որ երկրորդ և աւելի տպագրութիւններ ունայ Զարդարեան :

գրատան այս օգտաշատ և խնամեալ հրատարակութիւնն ալ: Մանաւանդ որ գիներու ինչ անհամեմատ ամանութիւն, մինչդեռ ֆէլիքս Ալքան իր հրատարակած ժամանակագիրը իմաստասէրներու գործերու շարքին մէջ այս գիրքին ֆրանսերէն թարգմանութեան 2 ֆր. 50. գին կը նշանակէ, այսինքն մեր գրամով մօտաւորապէս 12 դրուշ, Ջարդարեան էֆ. ներք միայն 7 դրուշի ամէն քսակներու գիւրամատչելի գին մը կ'որոշեն անոր հայ թարգմանութեան և երբ նկատենք որ վէպեր մեր մէջ թանկ գինով փնտռողներ ունին, թէ թափառական Հրեայ 100 դրուշ, Գաղանիք Փարիզու 100 դրուշ, Մայտա 108 դրուշ, Հազար և մէկ Գիշերներ 216 դրուշ, Մոնթէ Գրիսթօ 216 դրուշ, Թշուառներ 432 դրուշի կը ծախուին՝ տարակոյս չունինք որ 7 դրուշի համեմատ գինով չուտ պիտի սպասի այսքան պատուական գիրք մը և իր նոյնքան պատուական թարգմանութիւնը:

Իսոյց արդար կ'ըլլայ, առանց մեծայարգ թարգմանիչին մեր երախտադիտական հարկը վճարելու, փակել մեր այս դոյզն գրախօսականը, քանի որ Գ. էֆ. Ոսկեանի կը պարտինք սահուն ոճով թարգմանութիւնը այս պատուական գիրքին: Թարգմանութիւն մը ձեռնհասօրէն դնաւ հատելու, առաջին պայմանն է զայն բաղդատել բնագիրին և թարգմանիչին փառապոսակը հիւսելու կը բաւէ նախապիտ օրինակը նոյնութեամբ իր բնիկ լեզուին վերածել:

Արդ, ոչնչորաւ պարագան սա է որ Պոլսոյ մէջ միայն մէկ գրավաճառ կը զբաղի Անգլիերէն գիրքերու առեւտրով Բերայի մէջ, որուն քով անհարկն եղաւ այս պատուական գիրքին Անգլիերէն օրինակը գտնել. մինչդեռ առ հասարակ Գերմանացի, Հայ, Յոյն ևն. ևն. գրավաճառներ կը զբաղին ֆրանսերէն գիրքերու վաճառումով: Այնպէս որ Նշան Պապիկեան գրատունէն դնելով Ֆրանսերէն թարգմանութիւնը՝ կրցանք զազափար մը կաղմել մօտաւորապէս Հայ թարգմանութեան ազնուութեան մասին որուն համար կը փութանք մեր ջերմագին շնորհաւորութիւնները մատուցանել հրապարակաւ մեծայարգ թարգմանիչին:

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ

Հոգեփոխեալ Հեղինակ Թ. ԿՕԹԻԷ

Թարգմանեց Յուլիշ Վահան Աղա

Ա.

ՅԻՃԱՆՍՈՒՄԱՆ ՎԷՊԵՐՈՒ ԴԵՐԸ ՄԵՐ ՄԷՋ

Տո՛մային զպրութիւնը տեղական կեանքի պատկերացումն է անշուշտ. բայց պէտք է ընդունիլ որ օտար մատենագրութիւնը կրնայ բնիկ գրականութիւնը ուղղել և զարգացնել:

Գպրութեան հիմունքը ամէն երկրի համար նոյնը չեն միթէ. ո՞ր ազգի մատենագրութիւն անցած է աննախնութեայ մի ճամբէ. ամէնքն ալ քիչ շատ իրարու հետեւած, իրար օրինակած են:

Ախորժելով պիտի տեսնէինք մեր հեղինակներուն բաղմանալը. սակայն անհաշտ աչքով չենք գիտեր թարգմանութիւններու առատութիւնը, մանաւանդ եթէ ընտանօք կատարուած ըլլան:

Լաւ թարգմանութիւն մը մեր ճաշակը կը կրթէ, մեր գաղափարները կը ճոխացնէ, մեր տեսութեան սահմանը կ'ընդարձակէ. ալ ինչ է պէտք արհեստին մշակներուն:

Ախո՛ս որ փոխանակ հեղինակները իրենց նախագիր լեզուէն ի Հայ փոխելու՝ անոնց Ֆրանսերէն թարգմանութեան կը գիմենք: Գերմաներէն, Անգլիերէն, Իտալերէն. ևլն. չկան մեզ համար. Ֆրանսերէնով կը ներշնչուինք, Ֆրանսերէնով կը համակուինք և մեր գրականութեան մէջ Ֆրանսերէնի ոգին կը տիրէ:

Եթէ մեր խօսքը մասնաւորներ վէպերու վրայ, այս ազդեցութիւնը աւելի շեշտուած կը տեսնենք. կէօթէ,

Միլիո Բէլիքօ, և ին. Ֆրանսերէնի վրայէ թարգմանուած են, և զրական զործունէութեան ոչ մէկ կեդրոն այս ազդեցութենէն կրցած է խոյս առլ :

Ասոր համար վենետիկեան Մխիթարեանք՝ Իտալիոյ մէջ գտնուելով հանդերձ, փոխանակ Իտալերէնէ վէպ մը թարգմանելու, Անգլիերէն վէպերու Ֆրանսերէն թարգմանութիւնը գտեր և Աղբար Թովմասը ու Ռոպէնսոնը Ֆրանսերէնէ մեր լեզուին փոխեր են :

Ասոր համար վիէննական Մխիթարեանք Աւստրիոյ մէջ գտնուելով հանդերձ, փոխանակ Գերմաներէն վէպեր թարգմանելու, Ֆրանսերէն մանկական մատենադարանի մը շարքն առեր և Վարդուհի Եղեւնաբերդեան, Լուչովիլիոս և ին. զոգարիկ՝ վիպակներն Ֆրանսերէնէ մեր լեզուին փոխեր են :

Աւելորդ է ըսել թէ ոչ ոք կը մեղադրենք և թէ Մխիթարեանց համար անկեղծ երախտադիտութենէ ուրիշ զգացում չենք տածեր : Այս մտքի հակումը հոգեբանական համաման վիճակի մը կը վերագրուի :

Չէ՞ մի որ մենք ալ արեւելքի մէջ ապրելով հանդերձ, Արար և Պարսիկ հեղինակներն Ֆրանսերէն լեզուի միջնորդութեամբ մեր լեզուին կը փոխենք : Հազար եւ անկ զիշերները կարգացողը իրաւունք կուտայ մեր այս համոզման :

Ուրեմն Ֆրանսերէն վէպերն միջնորդի դեր կատարած են և ինչպէս պիտի տեսնենք, վիպական սեռին գեղեցկադիտական, բարոյական, ընկերական, իմաստասիրական շրջան մը բոլորել տալէ ետք, այսօր թերթնի ձեւին տակ անբարոյացուցիչ վիճակի մը մէջ են ձգած դայն :

Տեղեւաբ, Պոդ եւ Վերգինե զուտ զրական վէպեր են. Ձկնորսին հիւղակը, Սքիսպերիի Նաւաբեկեալները՝ բարոյական, Թախտակաւ Հրեայ, Գաղսնիք Հաւատաւնութեան՝ ընկերական վիճակ մը նկարագրող. Թշուառները,

Դասապարտեալի մը վերջին վայրկեանները՝ իմաստասիրական վէպեր են յաւէտ և ամէնքն ալ իրենց չանկուհութիւնն ունին :

Բացառութիւն մ'է անշուշտ Ճէրիտէի Շարգիլի թի՛ք բմիշիլ քե՛ խոսովանահայ թերթնը որ լրագրին տիրոջը և թարգմանողին հաւասարացէս պատիւ կը բերէ, քանի որ ազնուացուցիչ հանգամանք մը ունի. սակայն թերթններու մեծագոյն մասը չեն նմանիր Թէօֆիլ Կօթիէի վէպին որուն վրայ Մասիա և Բիւղանդիոն փոխ ընդ փոխ կարծիք յայտնեցին :

Ծաղիկի անօրէնը Բիւզանդիոնի մէջ ցոյց տուաւ թէ այս վէպը քննադատողին լեզուն թարգմանութեան լեզուէն շատ տարբեր չէր և թէ թերեւ վէպին յոռի կողմը տրիշ անդ փնտռելու էր :

Այո՛, Հոգեկոխեալը լիտի Տօքթօրի մը ձախող հրաշագործութեանց արտաուց պատմութիւնն է. դայն շարադրողին և նոյնը ի Հայ փոխողին մէջտեղ յաղդատութիւն մը կ'ընենք և չենք վարանիր մեր բոլոր համակրութիւնը նուիրել թարգմանողին :

Հեղինակին Թէօֆիլ Կօթիէ մը բլլալը ինչ կշիւ ունի իր գիրքին ուսումնասիրութեան մէջ. արդար քննադատութիւնը արժանիքի հանդէպ միայն կը կատի :

Եթէ հեղինակը մենէ զարգացեալ միջավայրի կը վերադրի, իրաւամբ կը սրահանջենք աւելին և իրեն ընտելենք խնայեր : Կախարդական առասպելներ զօլելու կարող որ դայ՝ մեր Վեց Հազարեակը ինչ է եղեր :

Տօք. Շէրպոնոյ կախարդութիւնով Օդատիի հողին Լապլինաքիի մարմնոյն մէջ կը փոխադրէ, խեղճին ճաւաղողը դոյզ մը չնորհալի եղջիւրներով զարդարելու յայտնի դիտաւորութեամբ :

Կը հասկնաք անշուշտ, այնպէս չէ՞, թէ հաճոյակատար Տօքթօրը այս հոգեկոխութիւնով ինչ ամուսնական վրիպանք կ'ուղէ ձեռք բերել : : : ո՛հ, մնաս բարով առաջատար անբծութիւն :

Բայց առաքելն Տիկին Լապինսքի կը գուշակէ իր էրկան մարմնոյն մէջ ծպտեալ վառչոտը եւ սրտմտութեամբ դուռը անոր երեսին կը գոցէ։ Աղէկ ալ կ'ընէ, ապա թէ ոչ, ո՞վ գիտէ ինչեր պիտի տեսնէինք Տօքթօրին ձեռք գտնուած մտքին լուսովը։

Մի՛ գայթակղիք, եթէ Տօքթօրը իր անյաշող ձեռնածութիւնները շարունակէ, այս անգամ եւերաւ վերադարձ մը փորձելու համար է։ Լապինսքի կը դառնայ իր նախկին մարմնոյն. իսկ Օդասով՝ հոգեփոխութեան կէսին՝ կծիկը կը դնէ և անճրկած Տօքթօրը կը ստիպուի անոր պարապ թողած մարմնոյն մէջ պահուելու իր օձիքը արդարութեան ձեռքը չի տալու համար։

Գոնէ նոր բնադանցական տեսութիւն մը պարզէր, գոնէ հաւանական բացատրութիւն մը տար մեր խորհրդաւոր կազմուածքին և մագնիսական առընչութեանց վրայ. բայց իրենց իրենց, մեղմորէի չափով անգամ մը յիշուած են, և եթէ քանի մը հնդիկ պրահմաններու անուն կը յիշէ, այն ալ զարդի համար է։

Բայց ձեր ուղածէն աւելի պիտի գտնէք զիւթութիւն, մոգական գաւազան, բուրմունք, հրաշք, գուշակութիւն, հմայք, վհուկութիւն, մենէ աղէկներ, հոգեթուրներ, որոնցմով կ'ունենանք այս ցնդի վնդի վէպին բովանդակութիւնը։

Այս անճաշակ գրութեամբն է որ հեղինակը պիտի անմահանայ. եթէ երբէք զիջումն ընենք, շատ շատ պիտի ընդունինք որ պառաւական եւ լյալիչ գաղափարներու ուսին Ֆրանսերէն ռճերու ոսկեթել պատմութեան է ձգեր։

Հաւատացէ՛ք, այս վէպը թէօֆիլ Կոթիէի հանճարին վիժած մէկ ծնունդն է. և եթէ ոտանաւոր ու արծակ շատ ուրիշ երկասիրութիւններ չունենար՝ Ֆրանսացոց ժամանակակից հեղինակներու կարգը չէր դասուեր։

Թերթօններու դժպտահ հաղեցութիւնը հակաիշուող

շատ ու շատ հրատարակութիւններ կան ի Ֆրանսա, իսկ մեր մէջ գծրազգարար քիչ են հիմա բարոյացուցիչ վէպեր։

Ֆրանսական վէպին դերը ըստ կարելւոյն գծեցինք և մեր գրականութեան ու բարուց վրայ թերթօններու ունեցած ազդեցութիւնը ցոյց տուինք. փափաքելի է որսնն որ ասկից ետքը վէպերու, մանաւանդ թերթօններու թարգմանութիւնը զգուշաւոր ընտրութեամբ կատարուի, ինչու որ ամէն ատենէ աւելի հիմա առաքինութեան և բարի վարուց պէտք ունինք։

Ք.

ԱՆԱԿՆԱՍԻ ԶՈՒԳԱՆՇԻՌ ՄԸ

Մեր մէջ արմատացեալ մոլութիւններէն մէկն ալ Ֆրանսայի հեղինակները անխտիր գովաբանելը չէ՞ միթէ. ինչ տարօրինակ բան, անունէ մը նախապաշարուիլ. որովհետեւ հեղինակ մը Ֆրանսացի է, անոր դրած գէշը՝ աղէկ կ'ըլլայ։

Ներուի մեզ մեր ընթերցողները թիւր կարծիքներու սովորական ճամբէն դուրս հանել և անգամ մը գէթ բանալարել իրենց հետ։ Եթէ Հոգեփոխեալ անուն վէպին վրայէն թէօֆիլ Կոթիէի անունը քերթէինք, ո՞վ պիտի զիջանէր իր անունը անոր տեղ դնել, մեր ո՞ր հեղինակը։

Գեղեցկադիտական ինչ սկզբունքի հետեւած է արդեօք սա թէօֆիլ Կոթիէն որ մենք չենք գիտեր։ Վէպին նիւթը առն է. թո՛ղ երթայ Գանգէսի ափանց կապալատները առն է. թո՛ղ երթայ Գանգէսի ափանց կապալատներուն հասկցնէ հոգեփոխութիւնը, գրածը չէնք չնորհք մը չունի, բացէ ի բաց Տօքթօրի մը անխոստովանելի շահատակութիւնն է։ Վերջապէս, չէ թէ միայն ակօղոս է, հապա միասակար ալ է. ժողովուրդին միայք անպաշտութեամբ լեցնելէ ուրիշ նպատակի չը ծառայեր։

Ա՛հ, Ֆրանսացիք խելքը ուրիշին չեն տար, մարդու չեն հաւնիր, հեղինակները որ ըսես՝ միշտ պատրաստ է իրենց չրթունքին վրայ. ի՞նչ ըսեր՝ աս կախարդականը լղրճուկ վէպը կարդացեր են:

Մեր մամիկներուն ականջը խօսի, երբ դեռ սղտիկ տղայ էինք, ձմեռուան երկայն գիշերները ասանկ ցնդի վնդի մատաղներ քիչ ենք մտիկ ըրեր. Ֆրանսացիք ի՞նչ են ըսեր՝ այս տղայական անշա՛ն վէպը կարդացեր են:

Ասկայն ինչո՞ւ չը կարդան. դեռ քանի մը ամիս չը կայ այդ ինքնակոչ լուսաւորեալները հարցուկ կոյսի մը առթիւ՝ Բարիդ իրար անցուցին, լրագրութիւնը երկար յօդուածներ նուիրեց անոր, գիտնոց կաճառներուն մէջ անոր մասին հետաքրքրաշարժ հարցումներ եղան:

Մէյ մըն ալ օրին մէկը ի՞նչ լսենք աղէկ. — մեծ ու սղտիկ զո՛ն են դայեր լուսնոտ աղջկան մը խարկանքին որ գիրենք մատերուն ծայրին վրայ առեր խաղցուցեր է. է՛ շխտակը գէշ կատակ չէ այս:

Բայց ամէն բանի հաւատալ եւ բնաւ բանի մը չը հաւատալ մէկ ճամբայ կ'ենէ. եւ Լիւդևի գաւալմեհրուն հոգեկան վիճակն է ծփանք. այնպէս որ մարդ կը տաքակուսի որոշելու թէ արդեօք իրենք են աղքատած իրենց հեղինակներէ՝ թէ հեղինակներն արձագանգն են իրենց զգացման:

Ինչ որ ալ ըլլայ իրողութիւնը, Ֆրանսացւոց մտքի վերայիշեալ երևոյթին մէջ պատասխանատուութեան մեծ բաժին մը ունին հեղինակները, քանի որ ժողովրդոց միտքը ուղղել կամ անոնց դատարարակութիւնը խանգարել իրենցմէ կախումն ունի:

Ի միջի այլոց Թէօֆիլ Կոթիէ կրնայ պարծիլ որ իր աննման հոգեփոխաւով մշակած է իր միամբտ հայրենակիցներուն նախապաշարումը, եւ ամէն պարագայի մէջ առատպիւններ շահագործելու յանցանքն ունի:

Իրաւ, մինչեւ այսօր մեր մէջ սովորութիւն էր Ֆրանսացի հեղինակները մինչեւ եօթներորդ երկինք բարձրացնել, բայց ա՛հ՝ մենք, աւանդութեան հակառակ, խորհուրդ տուինք մեծ մեծ անուններէ չը խաբուիլ, անհատական համոզումն ունենալ:

Ի՛նչ ալ կրնայինք ընել, երբ կը բազմատէինք Հոգեփոխաւին հեղինակը՝ վէպը թարգմանող Վաշան աղայի հետ. ո՛ւր է հեղինակը, ո՛ւր է անոր համակրելի թարգմանիչը. անոնց մէջտեղ լեռներ ու ձորեր կան:

Մինչդեռ բարեկեցիկն Կոթիէ իր մէկ գրչէ հանած վէպը կը վաճառէ հրատարակչի մը եւ խիղճ՝ չըներ իր շինած համարը ստակի հետ փոխելու, իր թարգմանիչը լրագրի ցրուիչ մըն է որ ինքզինքին համբաւ կը չինէ՝ անոր վէպն ի հայ փոխելու համար ժամանակ եւ թերեւս գրամ վառնելով:

Կայր բազդը որչա՛փ անիրաւ է երբեմն՝ որոշելու մարդոց վիճակը. ա՛հ՝ հեղինակի կոշումն ունեցող մէկը կապեր կաշկանդեր է ցրուիչի դմագակ պաշտօնին: Եթէ գործելէ զլուծը վեր առնէ, չխտակը մեծ բան. ո՛ւր կը մնայ օտար լեզու սովորիլ եւ թարգմանել:

Բաժանորդներու թերթերը տեղաւորել հազիւ կը լմնցնէ, ա՛հ՝ օրը իրիկուն կ'ըլլայ. գիշերը կամաց կամաց իր մութ թեւերը ամէն կողմ կը տարածէ եւ մեր Վաշան աղան ալ Լանկայ կը դառնայ իր բունիկը, իրեններուն կեանք եւ ուրախութիւն տանելու:

Բարեբաղդաբար զինք չըջապատողները ամուլ սրտեր չեն եւ գիտեն յարգել իր խոկման ժամերը. ուստի զինք կը թողուն երբեմն իր մատենադարանին մէջ որ՝ վստահ կրնաք ըլլալ, իր սրտին պէս ճոխ է:

Հոն պէտք է տեսնել այս գրամուրը, ինչպէս իր գիրքերուն ծոցը կը թաղուի, ինչպէ՛ս իր հաղուադիւտ հատորներուն վրայ ծռած՝ կը կարդայ ու կը կարդայ:

մինչև որ աչքերը կարմրին և գիշերուան մութը սկսի ձեղքուիլ :

Այն ատեն արմուկները ծունգերուն կը կռմնցնէր գլուխը ձեռքերուն մէջ առած՝ կը մաքաւի կոխող քունին դէմ, բայց չուշանար ընկճուելու և կը սկսի միայնիլ, և այն ատեն ո՞վ գիտէ երազներու աշխարհին մէջ ո՞ր նախասիրական հեղինակին հետ գաղափար կը փոխանակէ :

Ըսէք ինծի, նախորդ օրուան ցրտի՛ն է այդ, միթէ ճշմարիտ գրագէտի մը կեանքը ասկից շատ կը տարբերի :

Եթէ երբէք հոգեփոխութիւնը հրաշք մը ունի մագ համար, այն ալ հոս է որ տեղի կ'ունենայ : Կամքի զօրաւոր գաւազանը կը շարժի, օրուան ցրտիչը երկեղին հեղինակի մարմին կը զգենու և կ'երկնէ :

Այս անուշ պատրանքը այնքան մօտ է իրականութեան որ՝ արդէն մեզ տուած է ցրիւ յօդուածներ լրագրաց մէջ, Թրոյսթօրե, Ջադացպանիս Աղջիկը և Հոգեփոխակալին թարգմանութիւնը :

Որքան անարգանք է իրեն խնայել և կարծեցնել թէ չի կրնար փորձի տակալ, ինք բաւական կորով ունի, եւ եթէ քննադատութիւնը իր խարաղանի աններող հարուածները չուայլէ, ապահով եղէք որ վստահ է թէ քալողը պիտի վազէ և Վահան աղա հետեւակելու տեղ առաջնորդող հանճար մը պիտի ըլլայ :

Եւ ստուգիւ, ի՞նչ կը նշանակէ իր խելագատակը ճաթեցնել՝ ուրիշի մտքին գաւազնը իրեններուն ծանօթացընելու համար, ո՞վ զայն որդեգիր կ'ընդունի, եթէ կրնայ ինք ծնիլ հարազատներ. հեղինակներ, հեղինակներ, ի՞նչ շահ կայ հետեւակելէ :

Մանաւանդ թարգմանութիւն մը հազիւ երբեմն ընադիրին կը հաւատարի, քիչ անգամ զայն կը գերազանցէ, ստէպ անկէ վար կը մնայ : Եթեմանանից թարգ-

մանութիւնը չըլլար, այն անգամ թերութենէ զերծ չէ՛րստ բանասիրաց :

Չենք դիտել տար որ թարգմանութեան լաւագոյն ընադիր մը կարելի էր ընտրել : Կարծենք այս ընտրութիւնը Արեւիկեան Մամլոյ պատուարման տնօրինութեան կողմէ պէտք էր կատարուել, քանի որ այդ հանդէսին մէջ նախապէս երեցած է Հոգեփոխակալը :

Բայց եթէ Վահան աղա մեզ հաւատայ, այնչափ հեռուն չերթար օտարէն մտացածին նիւթեր մուրալու. մէյ մը իր չորս բոլորը կը նայի՝ տեսնելու թէ առտին կեանքի մէջ շահեկան գրուագներ ո՞րքան իրեն կը սրսկսին :

Թարգմանութիւնը գինք լոճաղատեր է բաւգիրքի դիմելու և ստիպուել է գրաբարէն ոճեր գործածելու, այնպէս որ իր ինքնութիւնը կորսնցուցիր է առանց ունէ ծանօթ աշխարհաբար գրութեան հետեւելու և իրաւամբ դիտել կը արուի որ ոչ Պէրպլերանի, ոչ Մամուրեանի, և ոչ ուրիշ մէկու մը հետեւեր է լեզուի մէջ :

Անշուշտ լեզուի մէջ անոր ասոր չհետեւիլը յանցանք մը չէ, ինչու որ լեզուն չէ թէ գիրքերու հեղինակները՝ հապա ժողովարդը ինք կը չինէ ասկաւ, այնպէս որ եթէ Վահան աղա ինք երկներ, նիւթը իրը պիտի ըլլար և ժողովուրդին լեզուն պիտի խօսէր բոլորն այնքան մօտ կ'ապրի և իր հրատարակութիւնը աւելի խելատիպ պիտի ըլլար :

Այո՛, երբու ասոյ հեղինակութիւն մեզ համար աւելի կարծէ քան երբու հարիւր կտոր թարգմանութիւն, եւ երբ կը տեսնենք որ այնչափ խնամ է տարեր կոկիկ թարգմանութիւն մը մեզ ընծայելու, սրտանց կը մաղթենք որ ձեռներկցու թեան ողին զինք առաջնորդէ ինքնապիւտ նիւթերու :

Այն ատեն մօր անակնկալ զուգակիւ բանի մը կը ծառայէ, և մերկներուն յարգը գիտնալու համար արդարացի պատճառ և իրաւունք կունենանք :

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ

ՌԻՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ Ս. ՏԻՒՍԱԲԻ

Գրեց Ա. ԱԼՊՈՅԱՃԵԱՆ

Ա.

ԳՐԱՌԹԵԱՆ ՈՃՐ

Այս չափական Ուսումնասիրութիւնը, որ առանձին հաս-
տորով լոյս ածաւ Վենետիկի Միփթարեանց տպարանէն,
հայերէն նորագոյն հրատարակութիւններէն մին է և և
կ'արժէ դայն Գրախօսականի մը նիւթ ընել:

Համակրելի ուսումնասիրողին գրական հրապարակ
ելլելէն չառ առաջ՝ ձեռնհաս գրիչներ արգէն խոցնոյ նիւթ
քրտծ էին Ս. Տիւսաբի գրական արժանիքը. ուստի այս
Ուսումնասիրութիւնը չէ աննախընթաց:

Բայց հաճոյալի անակնկալ մըն է տեսնել նոր գրող-
ներու խանդավառ ակումբին տարիքով թերեւս կրտսե-
րագոյնը որ մատենագրութեան մէջ իր մուտքը հանգի-
սաւոր կերպով կը կատարէ և և լուրջ Ուսումնասիրութիւն
մը կ'արտագրէ իրր իր երկոց երախայրիք:

Անշուշտ չի պիտի խնայենք Ալպոյաճեանի երբ
առիթը ներկայանայ, ինչու որ անողոք քննադատութեան
համար ոչ հիմն կայ ոչ նոր, այլ կան Գեղեցիկ Գպրու-
թեան անյեղլի, յախանական պայմանները որոնց պահ-
պանումը կը խնդրէ գրականութեան ընդհանուր շահը:

Ինչ պիտի ըսեն սակայն անոնք որ հիմն արժանիք մը
ունենալէ աւելի հիմն զրուխ մը ունին, երբ տեսնեն թէ
անա նոր գրողներ արժանաւորապէս կը տիրանան այն

գրական ժառանգութեան զոր 19րդ դարը իրենց կը
թողու:

Գրադատութիւնը այս պարագան ախորժելով կ'ար-
ձանագրէ և առաջ կ'անցնի քննել ներկայ Ուսումնասի-
րութեան լեզուն, ոճը և մանաւանդ նիւթը որ գրագէտ
կն ջ մը անցեալ գործունէութիւնը մեզ պատկերացնել
կը խոստանայ:

Գրող մը կրնայ իր բառացանկը ընդարձակելու խիզճ
ընել, քանի որ ճշմարիտ է թէ նորագիւտ և թարմ գա-
ղափարներ կը յայտնուին գրական դարբնոցէն նոր ելած
բառերով: Ալպոյաճեան կը խորշի նորարանութիւններէ
և յաւելաւ պահպանողական է իր լեզուն. բայց չենք կրնար
ըսել թէ այս զգուշաւորութիւնը կը վնասէ իր գործին,
ինչու որ յետանաւոր բառերու անպէտ ճոխութեամբ չի
խճողեր իր սիրուն հատորիկը:

Նսեւ այնքան խոհականութիւն ցոյց կուտայ քերա-
կանական օրէնքներու կիրառութեան մէջ որ յայտնի
կ'ըլլայ թէ մեր կրթական բարձրագոյն հաստատութեանց
միջոյն կը պարտի լեզուի մէջ ունեցած հմտութիւնը: Հա-
պա որչա՛փ ղինքը հնորճաւորելու ենք իր կոկիկ աշխար-
հարարին համար, ինչու որ կը գրէ ինչպէս կը խօսի՝
որով իր ոճը կենդանի լեզուի շեշտն ու երանգը կը
ստանայ:

Ասանք գործին տարրական մասին վայլուն կողմերն
են, իր գրական երկինքին կապոյտը՝ որուն վրայէն սա-
կայն վայրկեան մը մտի մտի ամպեր կը սահին կ'եր-
թան: Վրիպակներու անխուսափելի ցանկը՝ որ էջ 79—80
կը գրաւէ, քննադատութեան իրաւացի արտունջներուն
տեղի պիտի տար եթէ չգիտնայինք որ տպարանի հեռա-
ւորութիւնը անկարելի կը դարձնէ փոփոխումն վրայ ան-
ձամբ հակելու ապերախտ գործը:

Բ.

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՐԿԱՅԷ

Բայց երբ կարգը կուգայ նոյն իսկ այս Ուսումնասիրութեան առարկային, որ գործին էական մասն է, գրադատութիւնը կը հաստատէ թէ ուսումնասիրողը այնչափ իրականութեան կը մօտենայ որչափ քննադատէ Ս. Տիւսարի գրութեան լեզուն, և այնչափ իրականութենէ կը հեռանայ որչափ քննադատէ վիպագրող տիկնոջ դադարները:

Աշխրհ. Հայ Լեզուի (1880), — Մայսայի (1883) — Սյուսնոյշի — (1884), — Արաֆսիայի (1887) մէջ՝ ինչպէս որ ուսումնասիրողը կը յայտարարէ, կ'ընդունինք թէ «լեզուն չափէն աւելի գրարարի մօտ կ'ընթէ» (տես էջ 23 տող 5): Բայց երբ կը յայտարարէ թէ «ուսած է հայերէն խիստ չափաւոր կերպով» տես էջ 22 տող 7, լաւ չենք բմբռներ թէ ի՞նչ կը հասկնայ իր այս խօսքերով:

Արդեօք Ս. Տիւսարի գրադարաբանն լեզուին կ'ակնարկէ եւ կ'ուզէ հասկնել թէ անոր ներդաշնակութեան գաղտնիքը ողբացեալ Պէշիկթաշեան տարիներ առաջ իր հետ գերեզման տարեր էր, թէ չէ կ'իմանայ այն լեզուի պատահական անհարթութիւնները որ խնամով պէտք է փնտռուին դանդաղութեամբ:

Եւ քանի որ համակրելի ուսումնասիրողը իր գիրքին մէջ զիտողութեանց սահմանէն անդին չ'անցնիր, չօգտփելի փաստերով իր բաժը չի հաստատեր՝ գրադատութեան կը մնայ նոյն իսկ ինք իր բացած քննութեամբ շատանալ:

Արդ, ուսումնասիրութեան էջ 66, 75ի մէջ պարտաւորաբար հատընտիր քաղուածքէն դատելով՝ Ս. Տիւսարի լեզուն ենթադրել տուածին չափ հայերէնը խիստ չափաւոր կերպով ուսած անձի մը լեզուն երեւոյթը չունի:

Մեր հետաքրքրութիւնը մեզ կը մղէ բանաւոր հիմմը գտնել Ալպոյաճեանի զրոյցին և քննադատեալ հեղինակին երկասիրութիւնները մազէ անցնելով կը հանգիւղինք Մայսայի մէջ արուեստաւորեալ հոն ուր արդի հեղինակներէն մին պիտի գրէր արուեստիւնը. Սյուսնոյշի մէջ կը գտնենք նախկին անքակտելի հոն ուր հաւանականաբար պէտք էր գրուի նախկին անոյն անցուց. Արաֆսիայի մէջ կը գտնենք օրերը կը սողան հոն ուր կարծենք թէ պէտք էր բլլալ. օրերը կը սանիւն:

Ասոնք մասամբ իրաւունք տալ կը թուին Ալպոյաճեանի, եթէ իրօք այս կարգի անհարթութիւններու կ'ակնարկէ: Սակայն ո՞վ գիտէ, թերեւս գրադարներու ճարտարութեան ապացոյցն են անոնք: Անգամ մը Աւետիս Էֆէնտի Սուրենեան իր մէկ յօդուածին մէջ գրած էր — Ճշմարտութիւնը ուղիպիս զիտութիւնն է. արդ, մեր յարկիւր բարեկամին բազմէն՝ նիւթապաշտ գրադարի մը հանգիւղած էր որ փորձերու սրբազրութեան հակառակ՝ կը յամառէր չարել. — Ճշմարտութիւնը ուղիպիս զիտութիւնն է:

Այո՛, գրաշարը կը պնդէր որ ինք իրաւունք ունի, թէ հոն ուղեղ պէտք է դնել: Ի՞նչ քաջեց յօդուածագիրը մինչև որ իր ծանօթ փաստաբանութեամբ համոզեց մեր փիլիսոփայ գրաշարը թէ ինչիրը իմաստասիրական հարցի մը վրայ չէ՝ այլ ձեռագիրը նոյնութեամբ չարելու վրայ:

Գրողը շատ անգամ իր գիրէն կը դատեն. արդ, կուսիլի չէ՞ նայրը բնել Ս. Տիւսարի համար: Արաֆսիայի օրինակները վաւերացնելու համար գիրքին սկիզբը կընքուած կը գտնենք Ս. Տիւսարի ձեռագիր ստորագրութիւնը: Գիրը բանուկ եւ նշանակալից է և շատ ալ չի նմանիր հայերէնը խիստ չափաւոր կերպով ուսած կնոջ մը գիրին. ընթերցողք հետեւեալ արատապուժէն ինքնին կրնան դատել:

Այսինքն, Միւսայ

Գրողը շատ աւելի անգամներ իր գրութիւնէն կը դատեն. խօսեցնենք աղնիւ փիկներ իր անձին պաշտպանութեանը համար և արդարութեան գործ մը կատարած կ'ըլլանք: Այն տտեն թերեւ հաստատուի թէ ինչ որ այս օրուան բաւական զարգացիալ աշխարհարարին քով լեզուի զգալի թերութիւն մը կը սեպուի՝ Ս. Տիւսարի վէպերու հրատարակութեան թուականը ի նկատի առնելով, ընդհանրապէս լեզուի համեմատական յառաջդիմութիւն մըն է:

Ս. Տիւսար աշխարհարարի ջերմ կուսակից մըն էր և իր Աշխ. հայ Լեզուի ծրագրին մէջ կը գրէր «Գրարարը» թէ եւ կանոնաւոր և հարուստ լեզու, սակայն «մեծ դժուարութիւններ կը յարուցանէ աշխարհիկ լեզուէն «բոլորովին տարբերելով» (Տե՛ս էջ 8. Աշխ. հայ լեզուն 1880):

«Սակայն աշխարհարարը՝ կանոնի մը վրայ հիմնուած «չըլլալով, կը ծփայ: Իրաւ է որ ամենայն լեզու սոյն «անկարգ վիճակէն պէտք է անցնի, շատ մը փոփոխութիւններ կրէ մինչեւ որ հաստատուի և որոշ կնքադրանք «մը զգենու: Մեր գրարարը ազարակեցաւ և այն մայր «լեզուէն յառաջ եկաւ աշխարհարարը որն որ իր չըմանը «հազիւ սկսած է և զայն պիտի շարունակէ ըստ պո- «հանջմանց բնութեան օրինաց» (Տե՛ս էջ 7 Աշխ. հայ լեզուն 1880):

Լեզուի մասին իր վարդապետած ողջամիտ սկզբունքը ո՞վ իրեն աւանդեց, ո՞վ իրեն ուսոյց դուռնիկէ աշխարհարարի ապագան. իր կանխառաջութիւնը այսօր կուտարուած իրողութիւն մըն է: Ուստի փոխանակ հետեւողներէն թէ խիստ ջախսաւոր կերպով ուսած էր լեզուն, նոյնչափ իրաւամբ կրնանք հետեւցնել թէ զայն խորապէս ուսած էր:

Արդ, Ս. Տիւսար կը գրէ թէ չստեր «փորձեցին «անկանոն աշխարհարարը նոր կանոններու վրայ հաս- «տատու և կանոնադրութիւն մը ի լոյս ընծայեցին Ուղղա- «խօսութիւն անուանեալ որ ընդունելութիւն չի գտաւ: «Թէ երիտասարդ ոմանք յետոյ ջանացին ուղղախօսական «գրութիւնը իր աճիւններէն վերականգնացնել» (Տե՛ս էջ 10 Աշխ. հայ լեզուն 1880):

Կը տեսնենք թէ նոյն միջոցին գրագէտներ մարմաջ մը կը զգային աշխարհարարի նոր գրութիւն մը հնարելու և Ս. Տիւսարի գրութեանց մէջ պատահած միօրինակ ձեւերն ենթադրել կուտան թէ գրութիւն մըն ալ ինք հնարեց և քննադատուած թերութիւններու իր ամէն երկասիրութեանց մէջ միօրինակ կրկնուելէն յայտնի կ'ըլլայ թէ այդ զիրքերը միեւնոյն հեղինակին զրիչէն ելած են:

Աւագածեան կրնայ հաւատալ ոմանց ձրի ենթադրութեան թէ Ս. Տիւսար իր վէպերը «նախ փրանսերէն շարադրեց և յետոյ անոնք ուրիշներու ձեռքով հայերէնի վերածուեցան» (էջ 26 տող 3): Ըսել է թարգմանողները համաձայնեցան իրարմէ տարբեր ժամանակներու մէջ տարբեր պարագաներու տակ միեւնոյն սխալը գործել. այսպիսի առարկութիւն մը միթէ ընդունելի՞ է:

Մայսայի (1883) նախատիպ փրանսերէնը որուն գո- «յութիւնը վարանումով կը յիշատակէ» (տես էջ 77 տող 13) ուսումնասիրողը, Տիկին Տիւսար զրեց մաքի գոհացում տալու իր փրանսացի ամուսնոյն որուն ականջին վեպ բառը այնքան ակործ կը հնչեր, քանի որ ինք, ամուսինը վէպերու, գրուագ մը բոլորած էր: Բայց անկից առաջ տոանց փրանսերէնի միջնորդութեան գրած էր արդէն Աշխ. Հայ լեզուն (1880) և անկէ ետքը, իր ամուսինը «այդ նախադաշարմանց թշնամին զինք ազատ թողուց» (տես էջ 17 տող 5) որ գրէ Սիրանոյշը (1884ին) և Արաքսիան (1887ին) իր տոնակից կիներու մօքի լուսաւորութեանը համար:

Պ.

Ո՛Վ. Է՝ Ս. ՏՐԻՍՍԱՆ

Արդ կը մնայ լուծել աւելի կարեւոր հարց մը: Ս. Տրիսսար ֆէմինիստ մըն էր բառին բովանդակ նշանակութեամբ, ինչպէս իր ուսումնասիրողը Ալպոյաճեան կը կարծէ, թէ չէ պարզապէս կին գրող մըն էր ինչպէս երեւոյթները ցոյց կուտան:

Մեր 19րդ դարու արեւմտեան հայերէնով գրող ծանօթ գրագիրուհիներ հետեւեալներն են: Ե. Կ. Տ. Հայկունի, որ 1863ին միջոց մը Կիւստ անուն լրագիրը հրատարակեց, յետոյ Սրբունի Տրիսսար, Չապէլ Ասատուր (Սիպիլ), Եւտէրպէ, Եւփիմէ Օտեան, Ե. Աւետիսեան, Մաքրունի Չալլեան (Ֆիմի), Վ. Գալճեան, Ն. Եսայեան, Ե. Նազաչեան, Փ. Գէորգեան:

Ասոնց ամէնքն ալ փափաքեցան ազդիւնց գաստիարակութիւնը զարգացնել, վարժունիներ պատրաստել, նախապաշարմանց դէմ մաքառիլ, բայց ոչ մէկուն միտքէն անցաւ «կնոջ աննական երեւոյթով կեանքի ասպարէզին վրայ երեւումը» (տես էջ 10 տող 8) և ներուի մեղ աւելցնել որ տաքատի տեղ միշտ չըլազգեստը ընտրեցին և կինը մեր մէջ իր հրապոյրներէն երբէք բան մը չի կորսնցուց, նոյնիսկ Ս. Տրիսսար:

Տարիքն ու հետաքննութիւնը հասունցուցած են արդեօք ուսումնասիրողին զրական համադումը կին գրողի մը մասին որուն «անձը ճանչնալէ» աւելի (տես 64 տող 23.) պէտք է ասպրած միջավայրը և ժամանակը ուսումնասիրել: Իր թարմ հասակին մէջ Ալպոյաճեան ինչպէս պիտի թափանցէ կնոջ հոգեբանութեան, ինչ պիտի հասկընայ այն խորախորհուրդ անդունդէն որ կնոջ սիրտ կը կռուի:

Կը կարծէ «Ս. Տրիսսարը արտաբերել այն պատկերէն «զոր մարդ իր վէպերուն մէջ իր գրիչով կը գծէ իրեն

«համար» (տես էջ 64 տող 19): Այո՛, կընդունինք թէ մարդ կը գծէ իր պատկերը իր գրիչով, բայց կին մը... ո՛հ, ոչ երբէք: Կին մը որչափ պարկեշտ ըլլայ, դարձեալ բուական ճարտարութիւն ունի հասարակութեան մտադրութիւնը իր վրայէն դարձնել, ինքզինքը մոռցնել և ո՛վ գիտէ զրացուհոյ մը համար կին մը ինչ կը հծծէ զեղանի մտերմուհոյ մը հետաքրքիր ականջին այս նպատակաւ:

Կը զարմանանք մանաւանդ երբ Ալպոյաճեան կը կարծէ թէ Ս. Տրիսսար կանանց դատը կը պաշտպանէ. ինչ դատ. — ինչ միամտութիւն: Ինչո՞ւ չըսեր թէ կանանց զգոնութեան խրատներ կուտայ: Կիները երդ. դատ ունեցիր են այրերուն հետ, չէ՞ մի որ գեղեցիկ սեռը բացարձակ կերպով իր ազդեցութիւնը կը բանեցնէ տգեղ սեռին վրայ և այդ մարդը կնոջ անտրտունջ գերին է միշտ, երբ սէրն է կապանք:

Այո՛, ամէն անգամ որ էրիկ մարդը կնոջ առջեւ չի քծնիր՝ կնոջն է յանցանքը. կա՛մ ճշմարիտ սիրոյ պահասութիւն կայ և կա՛մ ինչ որ գրեթէ նոյնն է ըսել՝ օտար կնոջ մատ կայ գործին մէջ: Ուստի բոլոր խեղացի կիները լուրեւայն իրարու հետ կը համաձայնին էրիկ մարդոց վրայ իրենց ազդեցութիւնը անկասկած դարձնելու և «սիրոյ մէջ կ'երազեն վսեմ անձնասիրութիւն» (տես էջ 37 տող 17):

Ալպոյաճեան կը գտնուատի թէ «սէրն է միայն առաքինութիւնը զոր կնոջ կուտայ» (տես էջ 38 տող 11.) անշուշտ կը մոռնայ թէ Սէրն է հիմ օրեմից և կրօնից և երբ Ս. Տրիսսար անոնց ղեղձումն եղող նախապաշարմանց վրայ կը խօսի, Ալպոյաճեան զանոնք ուղիղ բարոյականի և պատուոյ հետ չփոթելով, կը կարծէ թէ նախապաշարմանց պաշտպան կը կանգնի (տես էջ 38 տող 19):

Չենք ընդունիր թէ բարոյական և պատիւ նախապաշարմունք ըլլան և նախապաշարմունք չեն կրնար

դասել չար կիրքեր, բայց հոն ուր ճշմարիտ Սէր կը մանէ՝
այն սիրտէն կ'արտաքսուին չար կիրքեր:

Հետաքննական պիտի ըլլար նոյն իսկ Ս. Տիւսարի
գրուածներուն մէջէն երեւան բերել՝ ոչ թէ իր զիմադիծը,
այլ պատկերն այն միջավայրին զոր տեսնել կը կարծէր.
և ուստի իր երկերը կը սղագրենք:

Պ.

ՄԻՋԱՎԱՅՐԻՆ ՊԱՏԱՆԵՐԸ

1883. — Առաջին վէպին հերոսն է Մայտա, որուն կը
սիրահարի Տիգրան. — Հերիզա կ'անձնաւորէ կնոջ չար
ոգին. Պետրոս ապօրէն սիրոյ զոհն է. — Լեւոն և Յու-
լիանէ կը պատկերացնեն տիպար զոյգ մը որուն պէս
պէտք էին ըլլալ ամուսնի:

1884. — Երկրորդ վէպին հերոսն է Սիրանոյշ, որուն
կը սիրահարի Երուանդ. — Ժանէթ կ'անձնաւորէ պժգալի
կինը, իր զուգահիշու այրն է Դարեհեան, թէև հոմանիէն
առելի բան մը կ'արժէ. — Զարուհի և Հրանտ կը պատ-
կերացնեն տիպար զոյգ մը որուն պէս պէտք էին ըլլալ
ամուսնի:

1887. — Երրորդ վէպին հերոսն է Արաքսիա, որուն
կը սիրահարի Ներսէս. — Տիկին Արգարեան կ'անձնաւորէ
անպատիւ կինը, իր անխոհեմ ընտրութեան զոհն է Տիար
Արգարեան. — Սիսակ և Վարդուհի կը պատկերացնեն
զոյգ մը ամուսնի որոնց նման կը տեսնէ վիպագիրը ա-
մուսնութիւններէն չատերը:

Արդ, կը տեսնենք որ միշտ այր մարդուն կողմը կը
բռնէ Ս. Տիւսար ևւ ապօրէն յարաբերութեանց մէջ
յանցանքը միշտ կնոջ մը ուսերուն վրայ կը բեռնէ: Ինչ
է այս երևոյթին դազանքը, իր անձնական փորձառու-
թենէն՝ արգիւտ կը խօսի, չէ մի որ օտար կին մը իր

երջանկութիւնը խանգարած էր: Ինչ որ ալ ըլլայ, կի-
ները մենէ չատ առելի բան զխանալու են այս մասին և
Եւայի օրերէն մինչևւ այսօր մարդը խաբած ըլլալուն
համար կինները կը բամբասուին:

Ուրեմն Ս. Տիւսար ընթերցողներուն ճշմարիտ սէր կը
խրատէ. այս է իր բնարանը, և իր յանկերգը «Սէր» բնաւ
վերաբերութիւն չունի ժամանակակից Եւրոպիոյ ֆէմի-
նիստներու՝ կնոջ վիճակին արմատական փոփոխութեան
պահանջմանց հետ:

Անիրաւ պահանջումներ են ֆէմինիստներուն յաւակ-
նութիւնը այն սահմանին համեմատ զոր նոյն իսկ Ալ-
պոյաճեան կուտայ ֆէմինիստ կնոջ մասին և զոր սակայն
չի կրնար պատշաճեցնել բարեբաղդարար Ս. Տիւսարի:

«Խոշոր և հակաբնական ծայրայեղութիւն մը, այն է
«ֆէմինիզմը, որ կնոջ առնական կերպարանքով կեանքի
«ասպարէզին վրայ երևումը կը պահանջէ» (տես էջ 9-10):

Եւ այս յայտարարութենէն ետք ինք առաջինն է
ընդունելու «թէ հակառակ կնոջ դատը պաշտպանելու
«ձկտումին՝ այր մարդու գրականութիւն մը ըրած է»
(տես էջ 21 տող 16), թէ «Հակառակ նոր գաղափար-
«ներու սիրահար մը ըլլալուն՝ ապօրինաւոր յարաբերու-
«թեանց ծնունդը լայն նայուածքով չի դատեր» (տես էջ
44 տող 15). թէ «Ս. Տիւսար ամուսնալուծութեան դէմ է»
(տես էջ 47 տող 3). թէ «Երբեք չուրանար կանանց պար-
«տաւորութիւնը և անոր մէջ թերացումը աններելի կը
«գտնէ» (տես էջ 49 տող 6):

Ահա կը տեսնենք թէ Տիկին Տիւսար ֆէմինիստ չէ,
այլ կին զրոյ մըն է: Ֆէմինիստ. այո՛, զիտենք մէկը
որ հիմա շատոնց լուծ և գրական ասպարէզէն քաշուած
է: Բայց պէտք է սեռերու փոփոխութիւն մը ընել եւ
պիտի տեսնենք որ եթէ Ս. Տիւսար արանց համար ներողա-
միտ կը գտնուի, նոյնպէս Յ. Հիսարեան կանանց տկար
կողմերուն աչք կը գոցէ:

«Մեր հարքը ու նաև այս օրուան անկիրթ մարդիկը
«կարծիք կամ խորհուրդ մը չի հաւնած ատեննին կ'ըսեն»
«— Կնկան խելք է ատ. — Աս մարդիկը կ'երեւայ թէ
«կնիկներուն խելքը ամենեւին բանի մը տեղ չեն դնել»
«Կ'ուզենք հարցնել այդ մարդոց թէ արդեօք, Յուդիթ,
«Ասպարտիա և շատ աւելի կիներ խելք ունէին թէ չէ» :
— Բանասէր, (1851) էջ 17. Յ. Հիսարլեան — :

Իրմէ վերջ Մ. Մամուրեան իր նամականիներուն մէջ
Իզարի բերնով նոյն դասը պաշտպանեց (տես էջ 93—94,
Հայ. Նամականի, 1872) : Իսկ Զիլինկիրեան որ իր 107
թիւ Ծաղիկին մէջ գրածին համար դատախառնեցաւ
Զմիւռնիոյ մէջ, հոս միայն աշխոյժ օրնորդ մը գտաւ որ
իր դասը պաշտպանեց ակումբի մը առջեւ ուր կը գլա-
նուէր Մ. Մամուրեան՝ երբ տակաւին դիւանադպիր էր :
(Տես Հայ. Նամականի, էջ 53—56) :

Այդ երբեմնի օրնորդը օր մը տիկին եղաւ և Իզմիրի
պարահանդէսին վրայ ինչ որ կը խորհէր՝ նոյնպէս խոր-
հեցաւ իր միջաւայրին վրայ. ուստի գրիչը ձեռք տուաւ
և գրեց : Իր երկրորդ վէպը գրելու զրադած էր երբ
Զիլինկիրեան հին օրերը յիշեց և իրեն այցելութեան գնաց.
ահա ատկից հետեցուցին սմանք որ ինք սրբազրած ըլլայ
այդ վէպը :

Իսկ Ալպոյաճեանի աննպաստ տպաւորութիւններուն
գալով՝ թերեւս զանոնք կը պարտի իր երբեմնի ընթեր-
ցանութեանց անգիտակից վերլուշութեան որոնց հետքը
տեսնել կը կարծենք երբ բաղդատենք իր Ռաւալնասի-
րութեան էջ 58, տող 18՝ Ի. Պէրպէրեանի Մարդիկ և
Իրի մէջ 47, տող 22ի հետ : Նմանութիւնը ա'լ աւելի կը
շեշտուի երբ Ալպոյաճեանի Ռաւալնասիրութեան Յառա-
ջարանը թաղդատենք 1895ին այստեղ հրատարակուած
«Կիները գրականութեան մէջ» յօդուածին հետ :

Վերջապէս իր Ռաւալնասիրութեան էջ 18, տող 12ին
մէջ կըսէ թէ Տիկին Տիւսարի տեղակից անձի մը խօս-

քերը մէջ կը բերէ եւ էջ 38 տող 16, բառ առ բառ
կ'օրինակէ Զօհրապը որուն կը ձայնակցի :

Գ.

ՎԵՐՋԱՐԱՆ

Գրագէտ մը իրաւունք ունի նախորդներուն աշխա-
տութենէն օգտուելու. բայց պէտք չէ որ անոնցմով նա-
խապաշարուի : Այդ հակադէպութիւններն են արդեօք
պատճառ որ նախ կը կարծէ թէ Ս. Տիւսար իր ցեղա-
կիցները կ'արհամարէ (տես էջ 25) եւ յետոյ թէ անոնց
կը համակրի (էջ 38) : Թէ դիտողութիւն չընդունիր
(էջ 33) եւ յետոյ թէ հանճարեղ խրատաւորներ կ'ընդունի
(էջ 17) : Թէ բանաստեղծ մը ըլլալէ հետո է (էջ 31) եւ
յետոյ, թէ չէ գաղբած բանաստեղծ մը ըլլալէ (տես էջ 61) :

Այս ամէն առերեւոյթ հակասութիւնները մանաւանդ
կը բացատրուին Ս. Տիւսարի հանճարին դերակշռու-
թեամբ որ վերջապէս կը նուաճէ՝ վինքը ճանչնալու
անյօժար ողին եւ զայն իրեն բարեկամ կը դարձնէ եւ մեզ
ըսել կուտայ թէ վերջապէս հրաշալի բան մըն է ՍԷՐԸ :

Եւ արդեօք կարելի՞ էր այլապէս ըլլալ չնորհալի
կնոջ մը համար որ իր կենդանութեան ատեն համակրու-
թեան միջոցորտ մը կը բողբէր իր շուրջը և դեռ անց-
եալ օր 1901 Յուլիս 27 թիւ Արեւելջի մէջ սիրուն Վայր-
կենական մը կը ներշնչէր Արամ Անտոնեանին որուն եւ
մինք կը ձայնակցինք խնդութեամբ :

ՔՆՆԱԴԱՏԱԿԱՆ

ԱՌՁԵՌՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

ՀԱՅԵՐԷՆ - ԳԱՂՂԻԵՐԷՆ

ԿՈՄԻՏԱՍ Ա. ՈՍԿԵԱՆ

R. Spq

18 Years 1908

U.

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՍՈՒԹՅԱՆ

Կոմիտասն էֆէնտի Ոսկեանի բառգիրքին Բ. աղ-
պադրութիւնը թէեւ 1893ին եղաւ, բայց գիրքը հազիւ
1895ի վերջերը լոյս տեսաւ, և ահա ծանուցումը լրագ-
րաց մէջ դեռ (8 Մարտ 96) մինչեւ այսօր կ'երևուի։ Ին-
չո՞ւ արդեօք, ինչո՞ւ է այս ժամանցը, Վստահ ենք թէ
հպատակաւոր յետաձգում մը չէ այս։ Դարձեալ՝ կ'ստիպ-
ուինք այս բացառիկ պարագան յիշել որ չլլայ թէ
տարիննրով առաջ հրատարակուած գիրքի մը ապամամ-
քննագատոր կարծուինք։

Գիրքք մը ո՛րչափ ալ ուշ հրապարակ նետուի, տա-
կաւինն անոր պարտւնակութեան վրայ թեր ու գէ՛մ չա-
բաներ կրնան ըսուիլ զժբախտաբար, հաւանօրէն հետա-
քրքրութիւնը արթնցնող խթանը այդ յապաղմամբ ա-
ւելի կը սրուի, և թերեւս թաքուն մնալու ֆանքը ամե-
նուն ուշադրութիւնը աւելի կը լարէ :

Բայց ի՞նչ փոյթ. համբաւ վատտկած մատենադիր:

ները չէն միթէ որ դրականութիւնը կը ղեկավարեն . ո՞ր աստիճան անճշութեամբիւն պէտք է անոնց չկոթնելու , և ինչո՞ւ մարդ զրկուի դեռահասութիւններու թեւաւարկութենէն , որ կ'ապահովին գրքին արագ սպառումը : Անգամ մը որ զիրքը ճամբան ատնէ , թո՛ղ ի՛նչ կուգին յսեն անոր ետեւէն :

Ուրեմն, Ոսկեան էջէնտի իրաւունք ունի իր Առ-
ձեւն Բառգիրքին այս նոր տպագրութեան նախադուռն
ալ անգամ մը ևս զարդարել նախկին հինգ մարդարտա-
շար ներքողաններով, հինգ հատիկ գրական գոհար՝ որ
Ա. տպագրութեան ատենն անգամ թերեւս սահմանուած
էին մտերմութեան գրադարանին խորքի ծածկուելու :

Բայց քանի որ այդ անփոփոխ յանձնարարագիրն էրու մնանաչորհն ունի , ո՞վ կ'արգիլէ զինքն որ յաջորդաշարգրութեանց ճակատն ալ պարբերաբար նոյն անփոփոխ ճատագոյութիւնները զետեղէ :

Սակայն որչափ բացարձակ ալ ըլլայ զրքի մը առ-
թիւ բանասիրաց կաճառին արձակած վճիռը՝ քանի որ
ամեն մարդ կրնայ քիչ շատ բանաւարել, կարելի է են-
թադրել թէ այդ վճիռը անդառնալի չէ, թէ ժամանա-
կին հետ մեր զաղափարներն յեղաշրջող առանձին քըն-
նութիւնք կրնան մեր տեսութեանց նոր և բոլորովին
հակառակ ուղղութիւն մը գծել :

Թող ուրեմն մեզ յայտարարուի թէ «Բաղճաշեսար հեղե-
նակին առջն զգրութեան զբարձը ին բողոքարարէ հին և նոր հայերե-
նէ գրելէ բոլոր բառերէն զսոր՝ գրութեան և արտաստեան բաղ-
ճաշէն բառեր, ոճեր և ասացածներ: Առջն իննամուս և յոյժ
կարենոր զբարձը ին բաղճաշար 1000 էջերէ և ճշմարիտ ասանջ-
նորս ին կրնայ ըլլալ ի գրուելէն լեզունէ:» (Արեւելի, 8 Մարտ
1896):

Բ.

ԲԱՌԳԻՐՔԻ ՄԸ

ՊԱՏՐԱՍՏԱԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

Ակներեւ ճշմարտութիւն մըն է որ բառերուն սխալեալութիւնը ստուգելու համար մարդ բառգիրքին կը դիմէ, և եթէ բառգիրք կոչածնիս ապագրանքի վրայ հապճեպով պատրաստուած բառերու կուտակում մը չէ, առաւելաւ ևս պարունակելու չէ:

Հեղինակը այս ճշմարտութիւնը կանխաւ գիտնալով կը խոստանայ մեզ նպատակայարմար գործ մը. «Ա. որդաբոս-թեան Ֆել պարբերականը լեզուսէն ուղիք մտէ և մանրակրկիտ խնամօք ուղղեալ էն այս իրիկն որդաբոս-թեան Ֆել:» (Յառաջ. Բ. սպաղարութեան):

Առաջին սպաղարութեան վրիպակները ո՞րչափ էին, այս թիւը չենք գիտեր. միայն Բ. սպաղարութեան 1000 էջերէն 200 մը թղթատելու համբերութիւնը ունեցանք. և թէպէտ կը խոստովանինք որ Արդոսի աչք չունինք, բայց տեսանք թէ հոն առաւելաւները կը վխտան և գոնէ վրիպակներու ցանկին մէջն ալ անցած չեն. Օրինակները բազմաթիւ են. յիշենք մի քանին:

Էջ	սխալ	տղ	սխալ	ուղիղ
7	Ա.	6	appérit	appétit
16	Բ.	42	cartillage	cartilage
24	Բ.	9	entose	entorse
26	Բ.	19	isi	ici
27	Ա.	38	mouvaise	mauvaise
38	Բ.	6	impartient	impatient
43	Բ.	24	sœur	cœur
190	Բ.	12	դրնապան	դռնապան
127	Բ.	22	չարեկար-	բարեկարգա-
			դական	կան

Էջ	սխալ	տղ	սխալ	ուղիղ
47	Ա.	32	disparte	disparate
62	Ա.	40	aûr	sûr
227	Ա.	6	bans	bons
230	Բ.	19	amplifiatif	amplificatif
190	Բ.	41	un science	une science
128	Ա.	17	d'heureux mémoire	d'heureuse mémoire
125	Ա.	23	բասիլիսիս	բասիլիկոս
63	Ա.	7	absurbement	absurdement
110	Բ.	37	ախողիսեան	ախողիսեան
63	Ա.	25	abanbon	abandon
75	Բ.	40	vervir	servir
124	Բ.	33	à la tette	à la lettre
101	Բ.	19	parure ré- cherché	parure ré- cherchée
75	Ա.	9	un porte	une porte
94	Բ.	11	levantaine	levantin
99	Բ.	23	jaquement	jaquemart
104	Ա.	8	cabienet	cabinet
110	Բ.	11	aulbut	culbute
115	Ա.	14	moin	moine
123	Ա.	4	pailler	pallier
137	Ա.	19	grace	grâce
11	Բ.	34	պաղանանօք	պաղատանօք
21	Ա.	2	անաղար	անաչառ
87	Ա.	28	ձաւ	ցաւ
77	Ա.	17	ձաւիկ	ցաւիկ
62	Ա.	24	mats	mâts
134	Ա.	19	tenaille	tenaille
190	Բ.	26	épisode	épisode
202	Բ.	7	fouche	fourche
209	Ա.	14	cocage	cocagne
216	Ա.	35	sombrement	sobrement
216	Ա.	7	dénoué	dénué

հայլն, հայլն, հայլն:

Շիրտակը, ինչ ալ ուշիմ մտօք և մանրակրկիտ խնամ-
մօք ուղղեալ գործ, հապա՛ : Այս բառգիրքէն աշակերտը
ուղղագրութիւն պիտի սովորի : Արդեօք տպագրական
փորձեր սրբազրեւու վարժութիւն չունի՞ համակրելի հե-
ղինակը. արդեօք բառգիրքին ետին գտնուած արդէն
ճոխ վրիպակներու ցանկէն դուրս մնացած խել մը սխալ-
ներու գոյութիւնը ծածկելու գիւրըմբռնելի ջանքն ըրած
է : Ա՛խ, այն գրաշարնե՛րը, գրաշարնե՛րը, բոլոր յան-
ցանքը անո՛նցն է, գիտենք :

Եւ սակայն այս փոքրիկ թերութեան փոխարէն ի՛նչ
անհաշուելի առաւելութիւն չընծայեր այս բառգիրքը :
Պատուարժան բառագէտը ուղեր է սովորական Առձեռն
Բառգիրքներու անցուկ սահմանէն դուրս սաւառնիլ .
ուղեր է հեղինակներով հաստատել իր տուած բառերու
սահմանները, թերեւ այն հզօր պատճառով որ իր տուած
առաձգական սահմանները վկայութեամբ հաստատուելու
քիչ մը էւելօք կը կարօտին :

ՕՐԻՆԱԿ. — Ստար, ouvrier. վկայութիւն՝ La
moisson est grande, mais il y a peu d'ouvriers. Evan-
gile. » — Դիտողութիւն. ով որ Ար. Աւետարանի այդ
հաստատմին դիմէ՝ պիտի գտնէ թէ հոն ouvrier բառին
դէմ հէշ գրուած է և ոչ «տար» : Այսպէս «հունձք բա-
ղում են, ալ մշակք սակաւ» : Մեզի չիյնար խորհուրդ
տալ որ ի վկայութիւն կոչած հաստատմները աչքէ ան-
ցընէ և բնագիրներուն հետ բաղդատէ :

Ոչ նուազ գնահատելի է իր անպայման նորոտիրու-
թիւնը որով նոյն իսկ ֆրանսացի բառագէտներն ալ կը
կանխէ, և բառի մը լեզուին մէջ գոյութիւնը հաստա-
տելու համար օրուան գրագէտներուն կը դիմէ :

ՕՐԻՆԱԿ. — Il entra par la porte de Saint Denis,
cachant son bras en écharpe sous un «mac-ferlane».
A. Houssaye, էջ 501 :

Հապա ս՛րբան երախտագէտ ըլլալու ենք օրինակ-

ներու պէսպիսութեան, տե՛ս — Cet homme est humain
(էջ 517), որուն մէջ humain բառը homme-ով բացառ-
ւելու կրկնաբանութեան յոգնութիւնն յանձն է տուեր :

Այս հմտալից բառգիրքին առաւելութիւններէն մէկն
ալ՝ իրր հեղինակութիւն՝ Օլէնտորֆէն գէպի մէթոտ Ան
զլորին է անշուշտ :

Ա. ՕՐԻՆԱԿ. — Ստակ ունիմ. J'ai de l'argent. —
Ստակ չունիմ. Je n'ai pas d'argent. — Շատ ստակ ունին.
Ils ont bien d'argent, ils ont beaucoup d'argent. էջ 751 :

Բ. ՕՐԻՆԱԿ. — Avez-vous de l'encre. — J'ai de
l'encre. էջ 240 :

Գ. ՕՐԻՆԱԿ. — Où avez-vous acheté ce canif ?
էջ 220, և այլն :

Բառերու սահմանը լու գծել բառգիրքի մը տար-
րական պայմաններէն մին է . չենք գիտեր թէ ինչո՞ւ
հեղինակը միամտութիւն ունեցեր է չառ մը ծանօթ կեն-
դանիներու անուններ իր մասնաւոր բնական պատմու-
թեան համեմատ այն աստիճան ճապարղել որ ամենուն
ծանօթ կենդանին դարձեր է անծանօթ արարած մը :

Ա. ՕՐԻՆԱԿ. — Շուն. մասնադնաց (digitigrade)
անասնոց տոհմէն, մսակեր (carnivore) չորքոտանի մ'է
ձեւընտել. +եւդ. +եւդէ :

Որո՞նք մտքէն կ'անցնի որ այս մեր ամէն օրուան
տեսած ոչ ոչն է :

Բ. ՕՐԻՆԱԿ. — Կաողիկ, ամենակեր (omnivore) կեն-
դանի մըն է. մայմն :

Մուկ, ամենակեր (omnivore) կենդանի մըն է. «ըշն» :

Կատու, ամենակեր (omnivore) կենդանի մըն է. +եւդ :

Գ. ՕՐԻՆԱԿ. — Զի, խոտաճարակ, խոտակեր կեն-
դանի մըն է. ալ :

Էշ, խոտաճարակ, խոտակեր կենդանի մըն է. էլէլ :

Աղէկ որ տաճկերէնները դնելու հոգ տարեր է. ապա
թէ ոչ ո՞վ պիտի գիտնար թէ չունը՝ չուն է, կատուն՝

ՕՐԲՆԱԿ. Թէ դժ, տես հաւանէ. — Ճոռա, տես զքաղաքս
հըբ. — Մայրա, տես դռանէ բալ. — Յոռ (շէրքիւ), տես
ցոռի. — Ուղիւ, տես ուղիւ ծոռ. — Քա, տես հաւայ.
— Քոռաքոռա, տես քոռաքոռա. — Տաւանէ դրոն, տես քոռա
քոռա դրոն, հայրն:

430

ՃԱՇՍԱԿԻ ԽՆԳՈՐ

Իրաւ է որ դպրոցի տղոց սահմանուած գրքի մը մէջ, քանի որ երգ երգոց, չէ, ամեն ճշմարտութիւն վը- քան բաց պէտք չէ դնել, մանաւանդ, ինչպէս վերը տե- սանք, բառ դո՛նելու կողմանէ այս բառգիրքին հեղի- նակն է որ մեղի օրինակը կուտայ, և քիչ մը շատեկե- համեմուած բառեր կրնար զանց բնել — «Մհ, ինչ փա- րիսեցիականութիւն, ի՛նչ կ'ըլլայ եղեր, թող աղայք կարգան և չգայթակղին» Ասոր ի՛նչ ըսելու է. ահա- ւասիկ չէնք չնորհք խօսք մը. վստահութիւն ունեցողին ապրանքը մէջտեղ կ'ըլլայ. ուրիմն, ազնիւ ընթերցողք երեսնիդ վարդի ջուր, ահա կը սկսինք անդամազննու- թիւան դասը. —

0976.4

- Էջ 496 Սիւնակ Ա. տող 47. Ճ . . . Ճ .
 » 709 Սիւնակ Բ. տող 39. Պ . . ց .
 » 371 Սիւնակ Ա. տող 44. Կ . Լ . Վ .
 » 363 Սիւնակ Բ. տող 31. Կ . Լ . Բ .
 » 643 Սիւնակ Ա. տող 25. Վ . ռ .
 » 881 Սիւնակ Ա. տող 37. Ք . ն . Լ .

Այսպիսի խայտառակ , բարիչ , վերջապէս անորակե-
ւի բառերով խճողուած գիրք մը չիտակը չաւտ յարմար
առաջնորդ պիտի ըլլայ ուսանողներուն : Այս է մանկա-
վարժական գրութիւնը . ասանկ կը հասկնայ դաստիա-
րակութիւնը . ա՛յս գիրքն է որ ճշմարիտ առաջնորդ պի-
տի ըլլայ դեռատի ուսանողին :

Գոնէ չըջարանութեան նուրբ չղարջն ալ չէր կրնար ծածկելոյթ առաջ յետագայ մերկութեանց. մենք էջերով իը նշանակենք այս բառերը, որպէսզի ծնողք անոնց վը-
րայէն սեւ գծեն, —

ՕՐԻՆԱԿ

- Էջ 304 Սիւնակ Ա. տող 4. Խրպ.
» 72 Սիւնակ Բ. տող 21. Ապրտ.
» 708 Սիւնակ Ա. տող 21. Պանկ.
» 507 Սիւնակ Ա. տող 10. Մնկմլ.
» 687 Սիւնակ Ա. տող 26. Պրանկաւոյն.
» 100 Սիւնակ Բ. տող 40. Արդտ.
» 140 Սիւնակ Բ. տող 41. Բզնց.
» 175 Սիւնակ Ա. տող 30. Դշան.
» 322 Սիւնակ Բ. տող 27. Ներբն.

Բայց եթէ բան մը կայ որ իրեն չենք ներեր, իր բառարանին անապատին մէջ սոխին և սխտորին համար ունեցած տարապայման ցանկութիւնն է այն :

ՕՐԻՆԱԿ

- Էջ 821 Սիւնակ Բ. տող 12. Տտու.
» 252 Սիւնակ Բ. տող 40. Թսու.
» 631 Սիւնակ Ա. տող 12. Շու.
» 873 Սիւնակ Բ. տող 35. Քքնլ.

Յանրացունենք ուրեմն այս բուրումնաւէտ մատենին կախարիչը ինք իր վրայ, մաղթելով որ եթէ ապագային դրիչ ձեռք առնէ հեղինակը, հաճի իր զօրաւոր հոտերը վայրկեան մը մոռնալ արդու զարդի սեղանին մէջ :

ԳՆԱՀԱՏԱԿԱՆ

ՅԻԺԱՏԱԿԱՐԱՆ

ԿԱԶՄԵՑ. Վ. Գ. ԶԱՐԴԱՐԵԱՆ

Ա.

Ն. Պ. Ա. Տ. Ա. Կ.

Լաւ հեղինակուած գիրքի մը խորագիրը պէտք է իր մէջ խտացնէ անոր պարունակութիւնը, այնպէս որ ընթերցողը առաջին վայրկեանէն հասկնայ թէ ինչպիսի գիրքի մը հետ է իր գործը : Մեր այս տեսութիւնը լիովին կարգարացնէ Վ. Գ. Զարդարեան իր նոր հրատարակած գիրքով : Յիշատակարանը սահմանուած է իր մէջ ամփոփելու երեսելի անձերու կենսագրութիւնը, լուսանկարը, ձեռագիրը, ևայլն, ևայլն :

Վերակազմել մտատխարար անձի մը պանծալի անցեալը անհերքելի վաւերագրերով, անոր կեանքի ուշագրաւ երեւոյթները իրենց յատուկ երանգով պատկերացրելու որպէս զի մեր երեւակայութեան մէջ վառ պահուին բազմադիւն մարդոց յիշատակը, անոնց օրինակով մեզ խրախուսել որ մենք ալ առաքինի անձինք հանդիսանանք. ահա այս է հեղինակին գովելի նպատակը :

Չը կարծուի սակայն թէ մտադրելն ու գործադրելը նոյնքան դիւրին բաներ են և ծրագիր մը պատրաստելէն ետքը՝ անոր գործադրութեան միջոցին է որ մարդ դժուարութեան կը հանդիպի : Ուրեմն կը հաւատանք որ Վ. Գ. Զարդարեան, ըստ իւր յայտարարութեան, տա-

րինկրով տքնած, տառապած և իր ուսումնասիրութեան ատաղձը պատրաստելու համար՝ չափ դրամ վատնած ըլլայ:

Իրմէ առաջ համանման աշխատութեան ձեռնարկած է Հ. Աստուածատրեանց ի Թիֆլիզ և դառնապէս կը գանգատի թէ « Սրա նրա դուռը կը քակէ. սրա նրա ես-խախցը կախ կուգայ միևեկ ու մեկ կենսագրութիւն ստանայ և քի նրանք որոնց դիմած է, վերջին աստիճան անխախտ և անկասկած կերպով վերաբերուի և» Տես Հայ. Կենս. Բառ. էջ. 2. Յառաջ 1904ին Թիֆլիզ:

Ուրեմն Ռուսահայ կենսագիրը իր գեղեցիկ երկասիրութեան Ա. Պրակին իսկ ձեռնարկ կը ըլլայ և իր գործը անաւարտ կը թողու. մինչդեռ Վ. Գ. Զարգարեան իր ՅԻՇԱՏԱԿԱՆՔԻ ՆԻՄԱՆՔԱՐԸ ածուր կը դետեղէ, իր Ա. Պրակին արդէն յաջորդած է Բ. Պրակը. իրեն պէտք եղած նիւթերը արդէն պատրաստ են և « Երե հազարագիւս ձեռագիր ու շուսանկար վաճառել փախափողներ զտնուիլն՝ կը զնե աշ. տես ծանուցում Ա. Պրակի քիկանց»:

Այս յայտարարութիւնը ընդհն է գրաւաճառ մը ուրուն համար աւելի հեշտ ու շահաւէտ պէտք էր ըլլալ ու է դպրոցական գիրքի պատրաստութիւն քանի որ արդէն կեցած կտոր փրթում գասագիրքերու տեղ դանոնք քչել իրեն համար չափ դիւրին պիտի ըլլար: Իր անշահախնդրութիւնը մեղ սքանչացումն կազգէ և մեղ կը գրգռէ մանրակրկիտ և անաչառ քննութեան մը բով-քէն անցնել իր գործը:

Յ.

ԴԱՍԱԴԱՐՈՒՄ

Այս ընդարձակ գործին յառաջընթաց մասը 16 քառաձաղ էջերէ բաղկացած Ա. Պրակ մըն է և մեր անոր մասին ընելիք գիտողութիւնները կը յուսանք պիտի

նպատեն յետագայ պրակներու լաւագոյն պատրաստութեան բայց մեր ընելիք գիտողութիւնները ապացոյց մըն են մանաւանդ այն կարեւորութեան որ համակիր ընթերցողներ ընծայելու են այս գեղեցիկ ձեռնարկին:

Այս մասնագիտական տարրերով օժտուած գիրքը իր նմաններէն անով կը դանազանուի որ հոս կիրարկուած գիտական մէթոտը և նիւթերու բանաւոր դասաւորումը ամբողջ գործին լրջութեան բացատրիկ հանգամանք մը կուտան. անոնք ապացոյցն են թէ այս երկասիրութիւնը փորձ և հմուտ գրակրկիտի մը պատրաստած գործն է:

Ա. Կենսագրեալին պատկերը.— Կրթութիւն և ուսումն կայլաչըն մեր բնական հակամիտութիւնները և մեր նկարագիրը կը կազմուի տակաւ կեանքի պարագաներէն. բայց հազուադէպ չէ մարդը դատել իր արտաքին երեւոյթէն և շատերուն համար տակաւին դէմքը սիրտին հայելին է:

Արդարեւ մարդոց ապրելու կերպը կը տպաւորուի անոնց երեսին վրայ, նաեւ ներքին մարդուն ԵՍը կը դժուի դէմքին վրայ. այսպէս, դէմքին խորշոմները յայտարար նշան մը կը համարուին խորհող զլխու մը, կրճկուած պրկունքներ երեւան կը հանեն մարդուն հեզնող բնութիւնը, մանտրտիկ շրջաշրջուն աչքեր դանոնք կրողին չար սիրտը կը մատնեն, լայն պինչեր և հաստը շրթունք կը հաստատեն վաւաչոտ սովորութիւններ:

Դէմքին գծագրութիւնէն կարելի է հաւանական ենթագրութիւններու հասնիլ և մանր գիտող մը կրնայ՝ կենսագրեալին պատկերը աչքի առջեւ բերելով, անոր կեանքի գործունէութեան նկատմամբ մակաժութիւններ ընել. ուրեմն հեղինակը լաւ է ըրած կենսագրեալներու լուսանկարը դնելով:

Բ. Կենսագրեալին ձեռագիրը.— Լաւ գաղափար մըն է նաեւ ձեռագիրը ցուցադրել. հոն կը ստուգենք որ երբեմն գրողին խորհուրդներուն վաղքը դիրէն առաջ է

անցեր, ձեռքը չէ հասեր գաղափարներուն հաստատուն ձև մը տալու, բառ բառի վրայէ ցատկեր, գրիչը թուղթին վրայէն սահեր, թեթեւ մը կամ ուժով կախուեր է հոգւոյն կիրքերուն համեմատ:

Եւ ի՞նչ անխորհուրդ ոճեր է անխոհեմ բառեր թուեր են գրիչին ծայրէն որոնց հրապարակուելուն վրայ պիտի տրամէր կենսագրեալը եթէ գիտնար որ իր ձեռագիրը մտերմական շրջանակէն դուրս պիտի ելլէ: Տպագրութիւնը միօրինակ ցրտացեալ տառերու տարազը կը հազցնէ գրողին միտքը դուրս ցայտեցնող նշանակալից ձեռագիրին և շատ բան կը ծածկէ հասարակութենէն:

Անակնկալներով լեցուն է ձեռագիրը և կեղծիքի ատեն չի թողուր, գրողին մտքի տրամադրութեան համեմատ՝ գիրքը իրարու վրայ կը գլորին, իրարու հետ կը կռուին, կամ կը շարունակ հատիկ հատիկ, մարդարիտի պէս, ուրիշներ կըլլան կարճ, կտրուկ և հրամայական. այսպէս կը մերկացնեն գրողին թագուն մնացած անցեալը և կը պարզեն կեանքի պարագաները:

Գ. Կենսագրեալին հեղինակութիւնները. — Ամէն կենսագրեալ հեղինակութիւն մը ունի: Այս հարցման պատասխանելէ առաջ պէտք է ճշդել հեղինակութեան տեսակը, խորհելու հեղինակութիւն, խօսելու հեղինակութիւն, գործելու հեղինակութիւն և գրելու հեղինակութիւն: Իրաւ է թէ գրելու հեղինակութիւնը գիւրաւ կը մշտնջենաւորի քանի որ կենսագրեալը զանոնք իր ետին կը ձգէ, իրր իր հանճարին յաւէրական ապացոյց:

Բայց հեղինակութիւնը միայն զրականութեան մէջ չի սահմանուիր և եթէ մարդու մը գրածը միայն մէկ քանի կտոր գիրքերը ըլլային՝ անոնք մեծ նշանակութիւն պիտի չունենային ուղղախոհ անձի մը առջեւ: Կեանքի մէջ բուն հեղինակութիւնը անհատական կամքի արտայայտութեան եղանակն է որով կենսագրեալը իր ժամանակակիցներուն առաջնորդ կըլլայ ապրելու դժուար գործին մէջ:

Խօսքէ աւելի գործ և գրելէ աւելի կատարել պէտք է մանաւանդ ներկայ դարու մէջ. այսու հանդերձ չենք դժգոհիր եթէ գրութեան մէջ իրական հեղինակութիւններու պատահինք և իրաւունք կուտանք Վ. Գ. Զարդարեանի որ զանոնք ցանկագրէ:

Գ. Կենսագրական ժամանակագրութիւն. — Կենսագրութեան ձեւակերպած տիպարը մարմնացումն է կենսագրեալին այն բարեմասնութեանց որ ժամանակը զտեր աղնուացուցեր է, այնպէս որ իրական մարդը անյայտ եղեր և միայն անոր աղնիւ յատկութիւններէն կազմուած իսկաւ մարդ մը երևան եկեր է:

Այսպէս կուզէ մարդկային ունայնամտութիւնը որ, ակնածանքի առարկայ, մտատիպար էակ մը կը ներկայացնէ յետագայից չլացած աչքերուն: Բայց անթերի մարդ կա՞յ միթէ, եւ ժամանակով մեզի մօտ գտնուողներուն նկատմամբ որչա՞փ ներողամիտ կրնանք ըլլալ: Ուրեմն մարդկային տկարութիւնները ստուերի մէջ ծածկելու հոգը Վ. Գ. Զարդարեան ապագային կը թողու և ինք իրողութիւններ արձանագրելու կը զբաղի:

Կեանքի գործունէութիւնը ըստ արժանւոյն գնահատելու համար պէտք է կենսագրեալին ապրած տարիները ժամանակագրել որով աւելի գիւրին կ'ըլլայ բաղդաւել զինքը իր ժամանակակիցներուն հետ իր գործելու շարժառիթը երևան բերել և նպատակը բացատրել, իր յաջողութեան գաղտնիք և ձախողութեան պատճառը հասկնալ:

Ե. Կենսագրութեան աղբիւրները. — Իր անաչառութեան կիւքը կը կազմեն այն վկայութիւնները որ կը բերէ այլեւայլ հեղինակներէ կամ լաւ եւս է ըսել՝ ընթերցողը կը զրկէ այն աղբիւրներուն ուսից ինք քաղած է իր տեղեկութիւններն որով հետաքննութիւնը իր ընթացքը լուսաւորող ապահով ուղղեցոյց մը կ'ունենայ:

Պ.

ՅԵՇԱՏԱԿԱՐԱՆԻՆ ՀԵՐԱՄԱՆԵՐԸ

Ա. Յիշատակելիներու առաջին տողանցումը խիզախ ողբի մը ցուցադրութեամբ կը սկսի. ահա Վասպուրականի ալեւոր արծիւը, Խրիմեան Հայրիկ, (տես էջ 1.) Իր խորախորհուրդ գէմքը արտայայտութեան զուտ գործող մըն է և Լէօ իրաւամբ դիտել կուտայ թէ՝ «Անցեալ յիսնամեակին եւ անկե աչ սուաջ, չըկայ հայ մը որ Խրիմեանի չափ խորունկ հեճ մըն ձգած ըլլայ կեանքի մէջ»:

Յ. Գազանճեան (Յօգս. 1909 Հայրենիք) չը վարանիր յայտարարելու թէ՝ «Խրիմեանի հակառակորդներով ուշագրաւ դիմելու ունեցած եւ, որքան մեծօրէններ՝ նոյնքան աչ պզտիկութիւններ»։ Ի՞նչ կը հասկնայ հակառակութիւններով. կը կարծենք որ զինքը պաղ արեամբ դատելու յարմար ժամանակը դեռ եկած չէ:

Այսուանդերձ երբ քննենք իր ձեռագիր նամակը, (տես էջ 2) որուն գրաբարատարազ ամբողջութեան կցուած է պանդուխտներու բարեգիրի նման յաւելուած մը, կը ստիպուինք ընդունելու թէ Խրիմեան իսկապէս հակընդդէմ իսկութիւններու խառնուածք մըն էր։ Ո՞վ բարի և միամիտ օրեր, ո՞վ պիտի հաւտայ թէ հաշիւ տուիմք բարեւ ունիմ, եւանքը սեղը հասցուցի, (տես էջ 2) Հայրիկին գրիչէն ելած է:

Բ. Ահա Պետրոպոլիտի մանտին խաւար նկուղներուն մէջ ճգնող և իր յառաջացեալ գաղափարները աւուժող ազատութեան աստղեանը Մ. Նալբանդեանց։ (տես էջ 4) Բայց չէ՞ մի որ ստացուած ազատութիւնը կեանքի պայման կը դառնայ և սպրկու սովորական վիճակէ ուրիշ տալանորութիւն չի թողուր մեր վրայ. ուրեմն անոնք միայն գիտեն ազատութեան յարգը որ ազատութենէ զրկուած են:

Ա.Ն., ազատութիւնը ստանալու համար մղուած պայքարին մէջն է ազատութեան վայելքը և մենք չենք ափսոսար անոնց վիճակը որ ազատութեան սիրոյն համար կը նահատակուին։ Միայն թէ այս ազատութեան հերոսին՝ Նալբանդեանի թշնամիներու երկար շարքին մէջ մոռցուած է անոր յիշերիմ թշնամին, Չամուրճեան Պատուելին:

Գ. Գործաւոր դասակարգին օրինակելի տիպար մը հանդիսացաւ Գաղաղ Արթին որ իր անշուք ծագումով այնքան մօտ ապրեցաւ ժողովուրդին եւ որ իր կեանքի գործածութեամբ այնքան վեր բարձրացաւ անկէ։ Սա կայն միշտ սիրեց ռամիկը և ռամիկ մը ըլլալէ աւելի՝ ռամկավար մը եղաւ խոնարհեցնելով իր ժամանակի անբարհաւած ամիրաները՝ բարեփոխելու իր համայնքի հասարակ մարդոց կեանքի պայմանը:

Արդարեւ այս նիւթակրան խոշոր գումարներ հոս հոն ցրողին քով կը գտնենք նաեւ խորհող մարդու մը զըլուխը որ իր հնամենի երեւոյթին հակառակ (տես էջ 9) նոր գաղափարներու ընդունակ է, մեր երաժշտական նոր խաղերը հնարող Պապա Համբարձումը քաջալերեց եւ Պէզճեան վարժարանի սաներուն միջոցաւ՝ ինք ներկայացնել տուաւ մեր մէջ թատերական բեմ ելած առաջին խաղը՝ Յովսէփ Գեղեցիկ:

Այս մասին վարանք մը կը զգայ, չենք գիտեր ինչու, Վ. Գ. Զարգարեան եւ հարկ եղածին չափ դուրս չի ցայտեցնել իր հերոսին ներքին արժանիքը որուն իսկութիւնը գնահատելու համար չի բաւեր անոր լուսանկարը՝ տօնացոյցին մէջ յաւերժացուցած խոշոր տառաքելակով (տես էջ 4):

Գ. Վերջապէս կը համինք Տօք. Համլինի անհանգարտ ձեռնառուին, Ա. Հայկունի (տես էջ 11): Անոր նաեմաստուեր աչքերուն խորը չեմ գիտեր ի՞նչ կայ որ գուշակել կուտայ անոր կեանքի մաքառումները անոր

մղած անժամանակ հակակզեր պայքարը որ անոր այնքան ազդեալութիւն պիտի ըլլար, եւ անոր կրելիք հալածանքին կը վկայէ (տես էջ 12) նիւթական զրկանքէ և բարոյական ընկճումէ խաթարուած դէմքը:

Ափսոս, այն երիտասարդը որ ժամանակին այնքան ազմուկ հանեց մեծ մեծ խնդիրներ յուզելով, անշուշտ մարեցաւ: Մարդիկ առանց իր կամքը հարցնելու զինք աշխարհ նետեր էին, խորթ մօր մը չարութիւնը զինք տունէն Ս. Փրկչի որբանոցը վտարեց, որբանոցէն փախաւ Պէպէքի Գողէճը ուր Տօք. Համլին զինք գրկաբաց ընդունեց, բայց անոր ազդեցութիւնը բաւական չեղաւ հակադէպելու անոր լարքի անհաւատարութիւնը, ինկաւ Խրիմի բանակին զօրքերուն մէջ, զնաց Արշլանպէկ, անցաւ Իզմիր, եկաւ Պօլիս և վերջապէս Պալըդըի մէկ անյայտ անկիւնը թաղուեցաւ:

Ափսոս, ամէն տեղ կեղծիքի դէմ ըմբոստ, ամէն տեղ կեղծիքէ պաշարուած, ամէն տեղ թշուառ, կրնար լուռ կենալ ու դիտել, կեղծել և աշխարհքի երջանկութիւնը վայելել, բայց իր կեանքով ուղեց հաստատել որ եթէ բարի կարծուողներ ըլլային այնքան առաքինի՝ որչափ կը ջանան երևնալ. չար հոգակողներ չէին վատթարանար այնքան որչափ սոսկումով կը հաստատենք թէ վատթարացած են:

Եւ ըսել թէ կղեր կամ աշխարհական, ոչ մէկը ներեց այս մոլորած ոչխարին իր համարձակախօսութիւնները, հապտ մեծ ու պզտիկ փութացին զինք մղել իր կործանման վիճին անդունդը որպէս զի ազատին իր ձաղկումներէն մինչեւ որ Բաղոսի դաւաճան բաղուկներուն մէջ անարգ մահով մը մեռաւ:

Ուրեմն ո՞վ պիտի բարձրացնէ զինք մինչեւ Յիշատակաց տաճարին մուտքը. իր արեցեցութիւնը, իր հակակզեր պայքարը, իր բարոյական ընկճումը, իր թըշնամբքը: Ո՛հ, թշուառութիւնը պատուանդան մըն է

որ կը բարձրացնէ յանիրաւի անկեանքները, ուրեմն խոնարհինք Ս. Հայկունիի յիշատակին առջև եւ չնորհակալ ըլլանք գիրքին հեղինակին որ քաղաքակրթութեան զոհի մը անունը մոռացութենէ կը փրկէ:

Պօ

ՎԵՐՋԱՌԱՆ

Կրնայինք մի առ մի թուել այս լաւ softանքի երկասիրութեան իւրաքանչիւր էջերուն վրայ ներկայացուած հերոսները բայց ընթերցողին կուզենք թողուլ անակընկալին հրապոյրը և կուրախանանք խորհելով թէ հաճոյք պիտի ունենան կարդալու Օտեանի, Ճէզպիրլեանի, Շահնազարեանի, Ֆիզիգա Պօղոսի, Պայեանի, Ղուկաս Կաթողիկոսի և այնքան ուրիշներուն կենսագրութիւնը:

Երեւելի անձինքներու յիշատակին կոչ մը ուղղելու հարկը կը զգանք հիմա որ կեանքի պայքարը դմեղակ հանգամանք մը ստացած է և իր կեանքի ընթացքը ուղղելու համար ամէն մարդ չինիչ օրինակի մը պէտքը ունի: Ամէն մարդ պէտք ունի իր նախորդներուն ձախողուածի պատճառներէն զգուշանալու և յաջողութեան գաղտնիքներուն տեղեկանալու:

Մասնաւոր տոհմակիցներու համար որչափ աւելի ազդեցիկ է համացեղ մարդոց անցեալ կեանքը քանի որ նոյն խառնուածքը ունին և քիչ թէ շատ նման պայմաններու մէջ կ'ապրին: Հայը կրնայ Հայուն խօսիլ հասկընալի լեզուով մը և հայ երեւիլներու կենսագրութիւնը, լուսանկարը, ձեռագիրը դիւրմընելի է Հայուն:

Չարդարեան եղբարք իրենց մասնագիտութիւնը բրած են աշխարհիս չորս հովերունցը տաճ հայերուն գաղափարական համախմբումն ընելու և ի վիճակի են ստոյգ վաւերաթուղթեր հաւաքելու քանի որ որդոց որդի խրդձամբու գրակրկիտներ ըլլալու բարի համբաւը կը վայելեն:

Հայ տարագրութեան չորս հարիւրամեայ Յորելեանին չըկայ, քան ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԸ, աւելի յարմար խորհրդանշան մը և ձեռնարկները քաջալերել պէտք էր եթէ գործին յաջողութիւնը արդէն երաշխաւորուած չըլլար ազնիւ հրատարակչաց անձնուէր զոհարելութեամբ:

ՔՆՆԱԴԱՏԱԿԱՆ

ՏԱՍՆԵԻՆՆԵՐՈՐԴ ԴԱՐ

ԵՒ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՊՐՈՒՍԱՅԻ ՏԵՐՈՅԵՆՅ

Գրեց Յ. Գ. ՄՐԱՐԸՆԱՆ

Ա.

ՊԱՏՐՈՒՄ

Խորագիրին խոստանալից սկզբնաւորութիւնը պատ-
րուակելու կը ծառայէ անունը Յովհաննէս Պրուսացի
Տէրոյնցի որուն կենսագրութեան նուիրուած է ամբողջ
գործը: Գիրքին կողքը կը կրէ պատկերը ինչ օրերու
մարդուն որուն հեղնող շրթունքին վրայ կը թռչտի
Ֆէնէի իմաստասէրին ինքնահաճ ժպիտը:

Գիրքին սկիզբը կցուած է Տէրոյնցի ձեռագրին
նմոյշը որ 1830 թուականը կը կրէ. փետուր գրիչով,
հատիկ հատիկ բնորոշող գիր մը որուն հեղինակը կար-
ծես ըսել կ'ուզէ. զոր ինչ գրեցի գրեցի, Տես էջ 168: Այս
կենսագրութեան տպագրութիւնը մաքուր է և հրատա-
րակիչ Զարգարեան էֆէնտիք հոգ տարեր են հաճեցնել
ընթերցող հասարակութիւնը:

Շատեր Պրուսացի Պատուելիին գէժ ռիս պահած են
առանց գիտնալու իրենց քինախանդութեան ստոյգ
պատճառը և այնքան թարմ են տակաւին մեր մէջ անոր
մասին կազմուած աննպաստ կարծիքները, Տես էջ 152,
որ անոր կենսագրութիւնը Յ. Իգմիրեանց մրցանակով
պատկուելէն ետքը՝ տասը տարի մը գիրքին տպագրու-
թեան ծախքը հոգացող չէ գտնուեր:

Ուստի մելամաղձոտութեան գիւրդմբռնելի նուաջի

մը մէջ համակրելի կենսագրողը գրուիլ ողջ, գիրը մոխիր
հաշակեց, ինչ որ իսկապէս անդարմանելի կորուստ մը
պիտի ըլլար: Բայց անհաշտ դիցարագինին վրայ իր տըք-
նութեան արդիւնքը ողջակէզ մատուցանելէ ետքը, ո՞վ
հրաշալիք, ահա գիրքը կը վերածնի իր իսկ աճիւններէն
այս օրուան հրապուրելի գիրքին մէջ ի լոյս բերելով միա-
տիկ գէժք մը որ ըստ արժանւոյն գնահատելու համար
անաչառ քննադատի մը պէտք ունի:

Արգարե Զորհակալութիւն կը պարախնք Մրմըրեան
էֆէնտի որ «բիւրեղացուց Տէրոյնցի արժանիքը, անոր
խակութիւնը պարզելով ու մարդը պատկերացնելով եւ
ապագայ գնահատիչներ իր գիրքով պիտի առաջնորդուին,
ոչ թէ անոր ասոր աչքը մանկու հպատակաւ: Ե. Տ. Ա.:»

Ուստի մեր խոնարհ կարծիքով՝ այս գիրքը պէտք է
ուսումնասիրել կենսագրական սեփին օրէնքներուն հա-
մեմատ, պէտք է ի հաշիւ տանել կենսագրողին հոգեկան
տրամադրութիւնները և կենսագրեալին ժամանակակից-
ներուն նպատակաւոր ասուլիաները:

Նոյնինքն հեղինակը կը թուի մեզ իրաւունք տալ
երբ իր իսկ խօսքով «ինքնադատ երկիւղ մը կ'իմանայ
զի մի գուցէ մտահաճութեամբ լաւը տեսնէ. Տես էջ 9»
և կը գիմէ Կ. Իւթիւճեանի «որ Տէրոյնցի հետ ունեցած
ալ էր յամառ կռիւներ և անկէ ապստրանք կ'առնէ
չընդգիմահարել հասարակաց կարծիքին. Տես էջ 151»:

Մենք կը խորհինք որ այսօր եկած էր ժամանակը
ճիշդ այդ հասարակաց աննպաստ կարծիքը դարմանելու,
բայց կը ցաւինք հաստատելու որ յարգելի հեղինակը իր
ընդունած դամոկղէսեան ազդարարութեան սպառնալի-
քին ներքեւ վարանոտ ընթացքի մը կը հետեւի. մէկ
կողմէն դարպաս կ'ընէ հասարակաց կարծիքին մինչդեռ
միւս կողմէն կը ջանայ պաշտօն մատուցանել «իր ման-
կութեան ակնածանքի առարկային. Տես էջ 10.»

Այսպէս մէկ կողմէն մեզ կը հաւատալէ թէ «Չամուր-

ձեան Տէրոյնց Պատուելին բռնած էր Ալֆայէն Օմեղան, եւ տիրած էր տաան եւ հինգ լեզուներու. Տես էջ 14» վերջը խեղամտելով «իր տղայ հասակին սիրած առասպելներուն հափաղանցութեան Տես էջ 13.» հոգ կը տանի լեզուներու աշտարակը հիմէն քանդել նախ մասնաւոր ցանկի մը մէջ տասերեքի իջեցնելով զայն, ետքը նոյն ցանկին մէջ նշանակեալ լեզուներուն քով աւելցնելով «Անգլիերէն՝ ո՛չ ներհուն, ֆրանսերեն՝ արարերէն՝ ո՛չ ներհուն, պարսկերէն՝ ո՛չ ներհուն, առանց գասատուի ուսած, գերմաներէն՝ թարգմանելու չափ, երբայցեքէն բանասիրաբար, վրացերէն բանասիրաբար. Տես էջ 195:»

Ի՞նչ կը նշանակեն այս վերապահութիւնները և ի՞նչ կը նշանակէ ձեռքի տակէ մեզ իմացնել թէ «Պօղոս պէյ Տատեանի տան մէջ Ֆէրիէրի կարտինալին հետ Տէրոյնց չկրցաւ իր գիտցած ո՛չ մէկ լեզուով խօսիլ և պէտք եղաւ թարգման մը՝ Հայր Արքէն Բագրատունին որ ի հեճուկա Մըմըրեան էֆէնտի, Տէրոյնցէ լեզու մը գոնէ աւելի գիտէր. էջ 92:»

Բայց ինչ որ զուարճալի է, սա է թէ նախ մեզ կը ներկայացնէ զՏէրոյնց իրը երիտասարդ փրկիստիայ, որ բովանդակապէս ինքզինքը կուտայ բանասիրական բերումներուն. տես էջ 51:» Յետոյ գիրքին մէջ մեզ կը հանդիպենք այս երիտասարդ փրկիստիային «վազնջական չպուխը բերանը, իր անբաժան քիւրքին պլլուած. տես էջ 11: Շէրպէթան գլուխը. տես էջ 49: Մինտերին վրայ ծալլապատիկ նստած. տես էջ 136: Դիտգինէսին տակաւը պակաս էր կոնակին՝ իմաստասիրական տարազը ամբողջացնելու:

Եւ գիտե՞ք, այս երիտասարդ փրկիստիան ի՞նչ չափավերացական խնդիրներու վրայ կը վիճի ի. Պարտիզպանեանի և Պուէտ Միսաքեանի հետ Սկիւտարի ձեւ մարանին մէջ: Կը պնդէ որ «Արեւը կը դառնայ երկրիս բոլորտիքը. տես էջ 68:» Կալիլէոսի ականջը խօսի. թող

թէ Մըմըրեան էֆէնտի ալ կուսներ է «որ դիմնական նորագոյն յառաջգիմութիւններէն չէր կրցած օգտուիլ. տես էջ 185:»

Հասկա որչա՞փ տարտամ գաղափար մը կուտայ անոր նկարագրի մասին, յայտարարելով թէ «Տէրոյնց ունի եղեր իր անմեկնելի կողմերը և չատ անգամ այնքան բարեպաշտ և աւանդապաշտ կ'ըլլայ եղեր որ մտքիդ մէջ կամկածներ կը ծնին եղեր անոր անկեղծութեան վրայ. տես էջ 157.» եւ փոխանակ անոր անկեղծութեան մասին անհերքելի ապացոյցների մէջ բերելու, մեզ կը յայտարարէ թէ «իր — այսինքն Մըմըրեանի — սիրտը կը վկայէ որ Տէրոյնց չէր կրնար կեղծել, որովհետեւ Աստուած պիտի չներէր իրեն և այնչափ երկար կեանք պիտի չտար. տես էջ 191:»

Եւ ի լրումն ազիտից, խոստանալէ վերջ թէ «պիտի նկարագրէ երկար և ամենադժառ կեանքի մը հետ լայն և ներհուն անձ մը, որ 19րդ. դարուն առաջին կէսին պատկերեց շատգէտ Հայու մը տիպարը, որ լոյս և արեւ տեսած օրէն պաշտեց և փաստեց Լուսաւորիչի կրօնքը. տես էջ 17:»

Յետոյ կ'աւելցնէ. «Տէրոյնցի աշակերտները շունչերնին Հռոմ առին. տես էջ 38:» Մինչեւ անգամ ժամանակաւորին նկատմամբ՝ Տէրոյնց աւելի օգտակար կը սեպէր Հռոմայ եկեղեցիէն չգատուիլ. տես էջ 124:» եւ Պիոս Թ. Պապը խորհրդէ պահ մը պապական նշանով պատուել զինքը. տես էջ 132:» և աւելի առաջ երթալով կը գրէ թէ «ոտոխները չէին դադրեր զինքը կաթոլիկ հռչակելէ և ճիզգիթներէ վարձեալ է կ'ըսէին... ո՛վ գիտէ. տես էջ 125:»

Ո՞վ գիտէ մի, չէ՞, այդ չեղաւ, ինչո՞ւ այդ հեգնական բացադանչութիւնը, ինչո՞ւ այդ կովճեցուցիչ տարակոյտը. միթէ կենսագրողը ի՞նքն ալ կը կասկածի Տէրոյնցի պարկեշտութեան վրայ և իրաւո՞ւնք կուտայ

անոնց որ կը հռչակէին թէ Տէրոյնցի կեանքի նշանաբանն ըլլար Ad maiorem Dei gloriam.

Եթէ անողոք դատաւճիռ մըն է այս, սակայն արդարութիւնը մեզ կը շնորհէ զայն բեկանելու միջոց եւ վերաքննութեան արտօնութիւն։ Միթէ պարզ կասկածի վրայ մարդու մը յիշատակ կը դատապարտեն. այս բանին դրքին քննադատները յանձնառու չեն ըլլար, և այդ օրինակ անիրաւութիւն միտքէ չեն անցներ։

Թ,

ԱՇԽԱՏՈՒԹԵԱՆ ՄԷՐՈՑ

Մերկացնենք ուրիմն կենսագրողին քօղածածուկ ոճը, պատրուակեալ չրջարանութիւնները, և ջանանք միտքը հասկնալ, ինչու որ ամէն կենսագրող իրեն յատուկ աշխատելու կերպ մը ունի, իր հերոսը նկարագրելու մասնաւոր մեթոտ մը կը գործածէ։ Ոգրացեալ Պարոնեան, երգիծարանութեան նշդարակը ձեռքը կը մօտենար ենթակային, բայց դարձեալ կ'ապրեցնէր իր Ջոջերուն մէջ հիւրընկալող պատուելին։

Արբանամ էֆ. Այվազեան իր նօթագրութիւններուն համար ուսընդանութ խորունկ պարկ մը կը կրէր։ Նօթագրեալները ատեն մը կը ճգնէին անխառնակ այդ մօթ խորերուն մէջ, բայց անգամ մը որ իր Շար Կենսագրութեանցը հրատարակէ, լոյս աշխարհ տեսնողները զոնէ պարզերես կ'ելլէին։

Ինք, Մամբրեան էֆէնտին ինչպէս կը վարուի իր ձեռքը ինկածներուն հետ, նախ իր ըսի ըսաւներու քատապին միթրանոցը կը հրամցնէ և տարակոյսներու մրուրով անոնց երեսը կը չպարէ ինչպէս տեսանք. յետոյ իր բնազանցական տեսութիւններուն թանձր քօղով զանոնք կը շաղապատէ և նիւթէն չեղումներու ծրարը կը բեռցնէ խեղճերուն ուսին. ո՞վ որ կրնայ թող կենսագրեալին ինքնութիւնը որոշէ։

Մենք ալ գիտենք որ «բնութիւնը կը սիրէ զնեղ իր ուժը պարզ, ուստի և անտես սկիզբներու մէջ, տես էջ 20.» բայց ի՞նչ բանի կը ծառայէ անկէ հետեցնել որ «եթէ Չամբրեան տարի մը կանխէր, լա՛ւ, բայց չի պիտի պատահէր այն զոյգ զոյգ անզոյգ և նուիրական թիւերուն յորս ծնաւ և մկրտեցաւ։ Այսպէս «ծնաւ 1801 օգոստ. 7ին և մկրտեցաւ նոյն ամիսի 11ին» տես էջ 21։

Ինչ բանի կը ծառայէ ըսել թէ Տէրոյնց վախճանեցաւ 1888ին յունիսի 24ին հինգշաբթի օր, դարձեալ իպոկրատեան կոճատ, տես 144.» Արդեօք ինք Մամբրեան էֆէնտի թիւերու կախարդական ազդեցութիւն կ'ընծայէ, և վեցճաղարեա՞կ ալ կը կարգայ։

Մենք ալ գիտենք թէ մտքի յափշտակութեան ժամուն մարդ կը վերանայ եւ երազ կը տեսնէ, բայց լուրջ կենսագրութեան մը մէջ ի՞նչ տեղը կայ մեզ իմացնել թէ «ունի գրեւ հոգեբանօրէն երազներուն վրայ՝ մտախօսական ընձեռուածի մը մէջ, տես էջ 135.» և ինչ կը նշանակէ ստոյգ իրողութիւնները թողուլ և երազներ պատմել թէ «Գիշեր մը երազին մէջ տեսեր է որ Ս. Խաչ եկեղեցին պատգարակով ներս են բերեր Տէրոյնցը որ հիւանդ է, բժիշկները կ'երթան ձախ թեւը կը չփնէ, յանդուգն ուսմիկ մը կը վազէ և թեւէն մաս մը կը խլէ իրաց և կը փախի. տես էջ 136:»

Մարդուն հաւատալը չի դար, արդեօք եփիմէրակի սո՞վ կայ և կամ չէնքով շնորհքով երազահա՞ն կը պակսի մեր մէջ որ ելեր մտախօսական ընձեռուածի մը մէջ մեզ պիտի բացատրէ թէ ի՞նչ կը նշանակէ երազի մէջ Տէրոյնցի ձախ բաղուկին խլուիլը։ Թողունք որ այդ կարգի արի ցրի գիրքերը մքլոտին Աշճեան եւ Մարգարեան դրատուններու խոնաւ նկուղներուն մէջ և դրական ուսման ետեւէ ըլլանք։

Մենք ալ գիտենք որ Շահնազարեան եօթը ձեռագիր թանգարանէ մը վերցուցեր բայց զանոնք բուն տի-

րոջը՝ աղգին դարձուցեր է, պատուական յառաջաբաններով, ծանօթութիւններով և տպագրութեամբ ճոխացած որու մասին յաւէտ երախտագէտ ենք: Այս պարագային ի՞նչ նպաստ կը քաղէ Տէրոյնցի դատին համար, քանի որ Շահնազարեանի և Տէրոյնցի վիճաբանութիւնը կը դառնար Արքայն Գրիգոր Լուսաւորչի Սեղբեստրոս Պապին ոտքը երթալ կամ չերթալուն շուրջը. տես էջ 98:

Ի՞նչ կը նշանակէ մանաւանդ նախ Տէրոյնցը մեզ ներկայացնել իրեւ «այր սրբացեալ որ օրերը ճգնութեամբ կ'անցնէ և կեանքին մէջ երբէք պահքը աւրած չէ. տես էջ 173.» Ետքն ալ նոյն Տէրոյնցը փառաւորապէս բաղմնեցնել նարարն գլուխը և իր խաղակիցին հասցէին անշահ սրախօսութիւններ ուղղել. «Դուն ինչո՞ւ անունը կուտաս, թող ինքն ըսէ Ես—այի. տես էջ 142.»

Մըմբեան էֆէնտի արդեօք մոռցն՞ր է աղօթագիրքին դիւ պահապան շրքանց իւնոցը որ մեծազոյն պահքն է և կամ Տէրոյնցի անհատական կեանքի տկար կողմերը հրատարակել ի՞նչ հրահանգութիւն կուտայ ընթերցողին որ անոր հասարակաց կեանքով կը հետաքրքրուի:

Արդ, եթէ նիւթին մէջ օտար միջադէպներ ալ կան ի՞նչ է այս նոր հրատարակութեան կարեւորութիւնը որ դրախօսականի նիւթ ալ հայթայթէ, կ'արժէ՞ նոյն իսկ անոր վրայ խօսիլ: Անշուշտ կ'արժէ քանի որ մեր ակնարկած թերութիւններովն հանգերձ «Ջանք չէ խնայուած Տէրոյնցի հանգէս անաչառ դիրք մը բռնել, գովելի կողմերը գովելու, ոչ գովելիները քննելու և դատելու և ըստ քանակի իւրաքանչիւր գովեստի կամ քննադատութեան քուէ մը ձգելու.» տես Յ. Գ. Մըմբեանի յօդուածը:

Մեզ կը վիճակի ուրեմն իր դատաստանը հակակշիռէ անցնել, իր տուած ծանօթութիւններուն մէջէն ստոյգը քաղել, իր մթերած տեղեկութիւնները դասաւորել, կենսագրեալին գործերու շարժառիթը երեւան բերել և անոր

կեանքի պարագաներով վերակազմել անցեալը որ շահեկան դասերով բեղուն է ներկայ սերունդին համար:

ԳՅ

ԴՅՈՂԱԶԵՐԸ ԶԱՄՈՒՐԺԻՆ

Ա. Այս գիրքէն կը սորվինք թէ Տէրոյնց տասնեւրեք տարեկան հասակին Մկրտիչ Սարկաւազի մը առաջնորդութեամբ Պրուսայի մէջ կը սկսի կրօնական գիրքերու ընթերցումին և կը գաղափարէ Աղբիւր բացեալ ձեռագիրը որուն դրան վրայ իր ապագայ հակամիտութիւնները բնորոշող ճոճ անունը կը գրէ. տես էջ 92 և 170:

Բ. Տէրոյնց տասնեւշորս տարեկան եղած ատեն իւրին դրացի Սինեօր Սէրաֆինէի բարեկամանալով կ'սկսի խտլելէն լեզուն սորվիլ, քիչ ետքը խտլալան հիւպատոսարանը կը յաճախէ, տես էջ 30, որ հաւանօրէն Պապական տէրութեան ներկայացուցիչին կը պատկանէր. ըստ Ա. Ալպօյաճեանի այնպէս որ միտքը կը տողորուկ լատին աստուածաբանութեամբ:

Գ. Պրուսայէն կ'անցնի Արմաշի Դպրեմանքը ուր կը սորվի լատիններէն «Յակոբ Վիլլոդիի բառարանով որ ունէր Ունիթօրներու ատենէն աստուածաբանական կարեւորութիւն՝ մանաւանդ կաթոլիկ հատուածեալներու հետ բանախօսութիւն ըլլալու առթիւ,» տես էջ 32, որով Տէրոյնց կը սկսի հաւատալ թէ Հայ Եկեղեցւոյ մէջ հեղինակութիւն ունի լատին աստուածաբանութիւնը:

Դ. Գարագոշ Արքազան՝ որ սաստիկ հակառակ էր կաթոլիկութեան, «լսելով որ Տէրոյնցի աշակերտները հռովմէական վարդապետ ձեռնադրուել են, կը զայրանայ և իր դժգոհութիւնը ատելութեան կը փոխուի ինչու որ այս այլադաւան հատուածին պատճառ Տէրոյնցը կ'ենթադրէ,» տես էջ 38, որով առաջին կասկած մը կը ծագի անոր վրայ:

Ե. «Գարագոչ Սրբազան կը զրէ Կարապետ Պատրիարքի թէ Տէրոյնց չի խտրեր Հոռմը: Տէրոյնց երբ Պոլիս կը հասնի՝ զանիկայ վտարելու խօսքեր կը դառնան, բայց Պալեանները՝ որ կաթողիկոսներուն համակիր կուսակցութեան կը վերաբերին, զինք տարագրութենէ կ'ազատեն.» այսպէս կը սկսի Տէրոյնցի և Պալեանց միջև սիրտի սերտ յարաբերութեանց նախաբանը. տես էջ 40:

Զ. «Կարապետ Պատրիարք իրեն հետևորդ ունէր Խոսեփիլ ընտելոյ սեղանաւորներ, մեծ առևտրով զբաղող մարդիկ, լայն սկիզբներով սնած, աւելի արձակ գաղափարներու սիրող ու պաշտպան, քահանաներ, բանասէրներ և վարժապետներ.» տես էջ 44:

Ի. «Կարապետ ամիրայ Պալեան ունէր իրեն հետևորդ Սկիւտար ընտելոյ ճարտարապետներ, գործապետներ պահպանողական գաղափարով և հին ոգիով սնած ռամիկներ.» տես էջ 44:

Լ. «Ժողովուրդին մէկ մեծ մասին մէջ կաթողիկոսութեան բերումը և աճումը անոր միւս փոքր մասին մէջ բերելու էր աւելի նոր ու ուժգին բերում մը գէպի ներհակը, գէպի բողոքականութիւն աւետարանական.» տես էջ 46:

Թ. «Կարապետ Պատրիարք որ մը Մայր-Եկեղեցիին դասին մէջ աթոռով նստեցնելու պատիւն ըրաւ Ամերիկացի մէկ քանի երէցներու: Տէրոյնց ուժգնապէս բողոքեց և պատճառ եղաւ Կարապետ Պատրիարքի հրաժարման.» տես էջ 47, որով իր հին հաշիւը մաքրեց Տէրոյնց:

Ժ. «Տէրոյնց կը փոխադրուի Սկիւտար ուր Կարապետ ամիրայ Պալեան իրեն կուտայ ճոխ խուց-մատենադարան մը.» տես էջ 51, և կ'ըլլայ խորհրդական ճեմարանի ուսուցչական տարրին, տես էջ 68 և երեսուն ոսկի ամսական կ'ընդունի Եկեղեցական պատմութիւն գրելու, տես էջ 162, ուստի կարօտ չէր այլ ուստեք վարձուելու, քանի որ լիառատ վարձատրուած էր իր բարեբարէն:

ԺԱ. Տէրոյնց 1845 նոյեմբերին Մատթէոս սրբազանին հրամանով Մայր-Եկեղեցիին յարկերէն միոյն մէջ սկսաւ բացատրական ատենախօսութիւններ ընել նորազանդ բողոքականաց՝ բայց իր Լուծիչ Տարակուսանացը չը կրցաւ տալ յուսացուած արդիւնքը և Տէրոյնց վախճանով իր անձին վրայ՝ աղաչեց Պատրիարքին փակել այդ կուսատունը. տես էջ 78:

ԺԲ. Ուստի ինչպէս 1833 ին կաթողիկ հասարակութիւնը զատ Պատրիարք մը ունեցած էր, նոյնպէս 1846ին բողոքական հասարակութիւն կազմակերպուելով ունեցաւ ուրոյն ազգապետ, այնպէս որ եթէ ոչ սիրոյ՝ գէթ քաղաքավարութեան առնչութիւններ սկսան մշակուիլ նախկին Մայր-Եկեղեցւոյն և իր նոր տուն տեղ եղած զաւկներուն մէջտեղ:

ԺԳ. «Պալեան Կարապետ ամիրայ և Տէրոյնց մէկ կողմէն և միւս կողմէն ձէզայրիւնան և Շահնազարեան դէմ առ դէմ կուգան: Տէրոյնց լատինամիտ գաղափարներ կը յայտնէ Դաշանց թուղթի, Դաստառակի, Ներսէս Լարրոնացիի մասին, և կը յանդիմանուի ձէզայրիւնանէ.» տես էջ 101:

ԺԴ. «Պալեան Կարապետ ամիրայ իր երէց որդին՝ Անտոն աղան՝ Իտալիա կը զրկէ, ուր ձէզութիւնը ձենովայի մէջ Դաստառակին նմանահանութիւնը օրհնելով իրեն կը յանձնեն: Դաստառակին այս ձէզութիւնը օրհնուած նմանահանութիւնը Պէշիկթաշի Եկեղեցին կը դըրուի, այս խնդրոյն մէջ Տէրոյնց աւագ դեր կատարած է.» տես էջ 104:

ԺԵ. «Տէրոյնց իր Զօհալ թերթին մէջ կը պնդէ որ Հայ Եկեղեցին Հոռմայ Եկեղեցիէն տարբերութիւն չունի, իսկ Կ. Իւթիւճեան Մասիսի մէջ հակառակը կը հաստատէ: Ասկից կը հետեւցնեն թէ Տէրոյնց կաթողիկ է.» տես էջ 112:

ԺԶ. Իր նախկին Զամուրճեան մականունը թողլով

«Տէրոյնց» ստորագրել կ'սկսի ե. կը հրատարակէ Երեւակը, «որուն մէջ կը հարուածէ Շանշեանցը և անոր Քրիստոնէականը», տես էջ 115, և «յայտնապէս կը խօսի կրօնքին վրայ թէ ժամանակաւորին նկատմամբ անգամ աւելի օգտակար կը սեպէ Հռոմայ Եկեղեցիէն չզատուիլ» . տես էջ 124:

ԺԵ. «Տէրոյնցի ոսոխները չեն դադարի հռչակելէ զինքը կաթոլիկ, և աւելի առաջ երթալով, ձէգութեան զարկէն է կ'ըսեն... ո՛վ գիտէ» տես էջ 125:

ԺԶ. «Կարապետ ամիրայ Պալեան 1866 ին մեռնելով, կ'աներեւութանար մեծ պաշտպանը պատուելին, որ ընդ երկար մղելէ ետքը հոգիներու ու բարքերու կոխը, վերջապէս կը քաշուի ասպարէզէ» . տես էջ 127:

ԺԸ. «Տէրոյնցէ հեռացան իր հին աշակերտեալները ու զինք սիրողներէն մեծ մաս մը, և ինք լքուած, իր ծայրացած հասակին շուրջ միայն քահանայապետական հին թիկնոց մը և քանի մը հին թիկնակիցներ կը գտնէ, որ զիրքէ ինկած ալ էին և անցեալի յիշատակներով միայն կրնային փոփոխել զիրար» . տես էջ 127-128:

Ի. «Պիոս Թ. Պապը ուզեց պահ մը զինքը պատուել պապական յատուկ նշանով» . տես էջ 139:

ԻԱ. «Իր վերջի օրերուն հիւանդութիւնը եղած է ուղեղային անգամալուծութիւն, որուն տեղի տուաւ իր հուժկու մարմինը: Իր հուսկ ժամերուն ունեցաւ անդորր անգիտակցութիւն» . տես էջ 144:

Պ.

ԼԵՆՍԱԳԻՐՈՂԻՆ ՆԵԱՐԱԳԻՐԸ

Հոս կը փակուի գիրքին առաջին մասը, որ Տէրոյնցի կենսագրութեան ատաղձը կը կազմէ: Երկրորդ մասին մէջ Չամուրճեանի հոգեբանութեան և խղճին վրայ իր խորհրդածութիւնը կ'ընէ և որ տարօրինակ գա-

ղափար մը կուտայ յարգելի Մամբրեան էֆէնտիի Հայ Եկեղեցւոյ նկատմամբ զգացած ակնածանքի մասին:

Ինք որ «յափշտակութեամբ կը դիտէր հեռապատկերին մէջ զՏէրոյնց, որուն առջև ծունգի կուգար Հայ Եկեղեցւոյ արքեպիսկոպոսը, տես էջ 148», իրաւունք կուտայ որ նոյն «այր մեծ, տես էջ 97 այր եռամեծը, տես 194, երբ լատին ֆրանսացի կամ խալաացի կաթոլիկ եկեղեցականի մը պատահէր՝ ակնածութեամբ խոնարհէր անոնց ձեռքը համբուրելու» . տես էջ 156:

Մամբրեան էֆ. արդարացիելու համար Չամուրճեանի այս անորակելի ընթացքը, իր կողմէ կ'աւելցնէ թէ «Տէրոյնցի ատենի հայ եկեղեցականներուն հարիւրին ութսունը անկարող և ձեւական մարդիկ էին և Չամուրճեան պատուելին ստիպուած էր չքմեղացնել հրապարակի վրայ անոնց տգիտութիւնը և թերութիւնները» . տես էջ 159:»

Ապրի'ք, Մամբրեան էֆէնտի, Ձեր ուղղամտութիւնը նեղը չէ ինկեր, դուք էք զանուեր շիտակ խօսող, մինչդեռ ըստ Ձեզ, «Տէրոյնց զաղտնապէս իր ձեռագիր նամակներուն մէջ կը բողոքէ հայ եկեղեցւոյ կղերին անտարբերութեան և զեղծումներուն դէմ» տես էջ 159. դուք առանց հաստատելու զանոնք կը հրապարակէք, դուք որ գիտէիք թէ «այսպէս վարուելուն պատճառն այն էր որ Տէրոյնց ծիսականին և դաւանականին մասին ունէր միջնադարեան համոզումներ» . տես էջ 187:»

Տէրոյնցի հոգեբանութիւնն ու խիղճը այսպէս կը համառօտէ իր կենսագիրը: Գիրքին մնացեալ մասը յատկացած է ցանկիւ Տէրոյնցի երկերը . տես էջ 196: Կրօնական ժողովոյ մէջ իր մէկ զոհամիջեան վարդապետութիւնը ուր կը հաստատէ դեւերուն գոյութիւնը տես էջ 203 և մեզ ճաշակներ կուտայ իր գրուածներէն դեւերու չարութեան վրայ տես էջ 221. ու գիրքը ամբողջ կ'ըլլայ:

Մեր այս դոյզն Գրախօսականը սկսած ատեն՝ ըսինք թէ գիրքին Տասնեւիցեերորդ Դար խորագիրը լոկ պատրուակ մըն է. արդարեւ այդ մակագրութիւնը արդարացնելու համար պէտք էր հոն պարզուած տեսնէինք մեր 19րդ դարու կրթական, առեւտրական, գիտական, գրական, գեղարուեստական, իմաստասիրական վիճակը:

Պէտք էր տեսնէինք մեր թեմերու, վանօրէից, եկեղեցիներու բարեգործական հաստատութեանց կացութիւնը, Կաթողիկոսներու, Պատրիարքներու, Ազգապետներու, ամիրաներու, ռամիկ դասակարգին և ընդհանուր համայնքին աւրնչական դիրքը, և մեզ ցոյց տալու էր հինէն նորին փոխանցումը:

Մըմըրեան էֆէնտի հազիւ կը շօշափէ կրօնական խնդիրը և մեզ ցոյց կուտայ Կաթողիկոսութիւնն ու բողոքականութիւնը դէմ առ դէմ եկած հայ եկեղեցւոյ ծուխերը գրաւելու նպատակով տես էջ 46. և երկու կուսակցութիւն Կարապետ Պատրիարքի և Կարապետ ամիրայի տես էջ 44: Թէ ի՞նչ էին Խասիւղի և Սկիւտարի գործի գլուխ մարդոց նպատակը՝ չենք գիտեր:

Միայն մեզ կ'իմացնէ թէ «Տէրոյնց անած հին կաթողիկ եկեղեցիին անփոփոխականութեամբ իրաւախոհ կ'ըլլար Հռոմի հետ. տես էջ. 155» և «Կարապետ ամիրայ Պաւլանէ կը թելադրուի հմտօրէն նշաւակել եկեղեցիին թշնամիները. տես էջ 160.» և «բողոքականութեան դէմ կը հանէ արեւելեան և արեւմտեան եկեղեցիներուն ոգեւորեալ հայրերը. տես էջ 166:»

Ե.

ԱՂԻՏԱՅԵՐ ԱՆՁ ՄԷ

Չամուրճեանի յառաջ վարել ուզած բանակութիւնը իր իսկ վերաբերած եկեղեցիին կրկնապէս ազդեալութիւնը դառնար, որ օտար աստուածաբանութիւնն ալ դործա-

ծէր, այն կողմի միսիոնարութիւնը կը զօրացնէր. իսկ հակառակ կողմի միսիոնարութիւնը կը գրգռէր դործունէութեան, այնպէս որ ատժողը իր իսկ պատկանած եկեղեցին կ'ըլլար:

Արդ, եթէ Տէրոյնց իր խղճի համոզման հետեւեցաւ ու սխալ գործեց. այդ սխալը՝ առանց սխալ ըլլալէ դադրելու, զինք անպատասխանատու կը թողու, ինչու որ ինք իր ժամանակ գործի գլուխ գտնուող սակաւաթիւ անձինքներու զաղափարը բանաձեւեց և անոնց կարծիքներուն մարմին տուաւ:

Միայն թէ երբ իրեն կոնակ կեցողները շատոնց քաջուեր էին իրենց պատասխանատու գիրքէն՝ Տէրոյնց յամառեցաւ կենալ իրեն նշանակուած գիրքին վրայ և ամէնուն հակակրօնութիւնը իր վրայ դարձուց:

Եւ երբ ատեն մը օրուան մարդը դառնալէն հտքը՝ իր ժամանակէն ալ ետ մնաց և իր հակաճառողի բնական ձիրքը իրեններուն վրայ փորձելու ելաւ, երբ իր գրիչը սրեց իր դարուն մտաւորական լուսաւորութեան ռահ-վիրաններուն դէմ և իր պատկանած եկեղեցիին ընտրելազոյն զաւակները հարուածել սկսաւ՝ այն օր բարեկամ թէ թշնամի, անգիտակից մզումով ձեռք ձեռքի առաւ զգետնելու այն հսկան որուն պատուանդանը հասարակաց կարծիքն էր և հասարակաց կարծիքը տեղի տուաւ:

Այս իրողութիւնը լաւ ըմբռնելու համար նոյն իսկ Մըմըրեան էֆէնտի կենսագրութենէն կը քաղենք Տէրոյնցի հակառակորդներու անուանց ցանկը: Այսպէս Ս. Սվաճեան էջ 14, Պօղոս Արքեպիսկոպոս էջ 31, Գարազոյ էջ 38, Խ. Մխաբեան, Խ. Պարտիզպանեան էջ 68, Կ. Շահնազարեան էջ 87, Աշնան Պօղոս ամիրայ, Մկրտիչ Ճէզպիրլեան էջ 101, Մոմճեան Մկրտիչ աղա, Խորասանճեան Պետրոս էջ 102, Ն. Զօրայեան, Բ. Քրիթիկեան, Մ. Մամուրեան, Թ. Միհրդատեան, Գ. Սթիմարճեան էջ 107, Յ. Հիւնքեարպէյէնտեան էջ 108,

Ռուսինեան, Գ. Օտեան, Ն. Պալեան, Յ. Ամասեան 110, Հ. Տիմոթէոս, Յ. Չիլինկիրեան, Ա. Մ. Գարա-
գաշեան, Ռ. Պէրպէրեան էջ 138, Կ. Իւթիւճեան էջ
151, Մ. Եպս. Մուրատեան էջ 162 և ըն. և ըն. :

Եւ այն եկեղեցին՝ որուն դատը պաշտպանել կը կար-
ծէր, իրեն հասկցուց թէ ալ իր ժամանակը անցած է և
ի՞նչ մեծ յուսախարութիւն եղաւ Տէրոյնցի համար երբ
«Ժամանակին Կրօնական Ժողովին ստիպումով խմբագրու-
ած Իրաւախոհները՝ Գէորգ Կաթողիկոս իր խոստման
համեմատ իր կենդանութեան ատեն սպագորել չը տուաւ
տես էջ 15» : և «Տէրոյնցի Գլուխ Գործոցը՝ երեսուն
հասոր եկեղեցական պատմութիւնը, Երուսաղիմայ Ս.
Յակոբեանց միաբանութեան կողմանէ, իրեն կաթողիկոս-
միտ ինչ, սրբագրութեան կարօտ հռչակուեցաւ տես 162» :

Եւ նոյն ինքն Մամբրեան էֆէնտի՝ որչափ որ ալ
ջանացած է ոսկեզօծել զեղանաւոր. սակայն զարծեալ
կը հաստատէ թէ «Տէրոյնց անձ մըն էր որուն հոգւոյն
տիրապետող կիրքը կուտար յաչս ինքեան բացարձակու-
թիւն մը որով կը համարձակէր նոյնացնել իր դատը
աստուածայինին հետ, ըստ այսմ՝ իր անձին վրայ իշխող
գաղափարը, զոր կը համարէր բացայայտ, բացարձակ ու
բարձրագոյն կատարեալը և զոր չընդունողը իրեն համար
կամ կոյր էր կամ հերետիկոս կամ անհաւատ, տես էջ
161» :

Եւ այս մարդը «որ սոսկալի բան, ունէր գեւերու
գիտութիւնը, տես էջ 14, 188, 200, 211, 146 և վեց-
հազարեակ ալ գիտէր, տես էջ 14, կը յանդգնէր եկե-
ղեցւոյ դասը կեցած պաշտամունքը խանգարել և բարձր
ձայնով պօռալ, սխալ է սխալ, տես էջ 139» . ուստի
հայ եկեղեցին իր 19րդ դարու ճգնաժամուն մէջ ունե-
ցաւ դժուարութիւններ որոնց մեծագոյնը թերեւս ներ-
քինն էր չնորհիւ Չամուրճիներու :

Եւ երբ Մամբրեան էֆէնտի մեզ կ'իմացնէ տարա-
ձայնութիւնը թէ «այսինչը աքացեց, այսինչը վտարեց,
այսինչը հալածեց, տես էջ 98», սկսեալ կը խորհնք
Կարապետ Պատրիարքի վրայ որ հրաժարիլ ստիպուեցաւ,
Շահնազարեանի վրայ որ հմայաթափ հեռացաւ մեր գե-
ղեցիկ ոստանէն, Տէր Գէորգ Արծրունիի վրայ որ վտար-
ուեցաւ, Յիզիգա Պօղոս վարժապետի վրայ որ տարա-
գրուեցաւ, Ն. Զօրայեանի վրայ որ բանադրուեցաւ
և Թաղեաթեանի վրայ որ Մարգար ժամկոչին այցե-
լութիւնն ընդունեց :

Ասոնք մեր երաշնորհ նախնեաց առաքելական
Սուրբ Եկեղեցւոյն հարազատ զաւակներն էին և ցվերջ
անոր հաւատարիմ մնացին և եթէ Տէրոյնց իր աստուա-
ծաբանութեամբ մեծ արդիւնք մը չունեցաւ, բայց այս
պատուական անձինք իսկապէս ծառայեցին եկեղեցւոյ
պահպանութեան :

ԳՆԱՀԱՏԱԿԱՆ

ՄԵԼՔԻՍԵԴԵԿ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ

Ա.

ԶՄԻՌՆԻՈՅ ՆԱՄԱԿԱՆԻ

Մեղքիսեղեկ եպիսկոպոս իր հոգեւոր հօտին համար վաստակեր, լացեր, աղօթեր է. ահա՛ այս է Նաւակա-նին ընթերցողներուն կրած տպաւորութիւնը: Երանի անոնց որք կրնան Սրբազանը մերն է բանլ:

Իր պատկանած եկեղեցւոյն իրաւունքները պահպա-նողը պարտականութեանց գեղեցկագոյնը և նուիրականը չի՞ կատարեր միթէ. այդպիսի պատուական անձի մը հան-դէպ, ամէնքը՝ այո՛, ինչ դաւանանքի ալ վերաբերին, ակնածանօք և սիրով կը համակուին:

Կա՛յ մէկը որ այս մասին մեզ հետ տարակարծիք գտնուի. եթէ կայ, ինքզինքը կը մեղադրէ, մեզ ի՞նչ փոյթ: Նոյն իսկ Սրբազանին ատեն առաջ նշաւակած սխալներուն հետքը ծածկելու չա՛ռ ունեցողներ՝ այս օր իր կանխապայտութեանց իրադրոժուիլը տեսնելով, իր անունը կ'օրհնեն և իր հեռատես մտքին իրաւունք կուտան:

Բայց գրականութեամբ շահագրգռուողի համար կրօնականէն անդին, դեռ ի՞նչ տեւողական արժանիք ունի, ինչո՞ւ բանասէր մը ախորժելով Նաւակաւանին կ'ո-րոճայ:

Լսել պէտք է, երբ «Ախ, կը դռէ, երգէ ինձ հո-գերուս շարականներ. — Յոյս իմ իմանկութենէ իմմէ, մի՛ թողուր զիս, Աստուած իմ: Երգէ, գիտես որ ես

կը զմայլմ, երբ ի սրտէ կ'երգուի, երբ սրտով կ'երգուի, երբ սրտի համար կ'երգուի»: (Էջ 9):

Օտար չէ նիւթը, մեր հայրերու եկեղեցւոյն կը վե-րաբերի, գիտես զայն, կ'ախորժիս անկէ, սրտիդ կը խօ-սի, կը յափշտակէ զքեզ ու կը վերացնէ:

Ջղուտ լեզու մը, կորովի ոճ մը, քեզ անձնապէս համոզելու ջանք մը, անուշ բանաստեղծութիւն մը հո-գի կուտան իր գրուածին որ կ'ապրի և այդ կեանքը քու հոգւոյդ մէջ ալ կ'անցնի, քեզ ալ կ'ապրեցնէ:

«Հնացեալ, բարեկամ ըսելով ի՞նչ կուզէք հասկնալ. կ'ազգասկէ. ճշմարիտ բարեկամները երբէք չեն հնանար, ինչու որ միշտ նոյն են և չեն ալ նորոգուիր»: (Էջ 18):

«Շատ լաւ բան է իմանալ թէ մարդիկ ինչպէ՞ս կը դատեն զմեզ և ի՞նչ յանցանքներ մեր վրայ կը դնեն. եթէ ունինք այդ յանցանքները, կ'ուզենք զմեզ. եթէ չունինք, ուրախ կ'ըլլանք»: (Էջ 49):

«Կեանքի դարձուածներուն և վիշտերուն վրայ եր-բէք մարդկօրէն մի՛ մտածեր, այլ քահանայօրէն: Ախ, չեն ուրախանար, երբ իբր երկնքի զաւակ և երկրի վրայ իբր երկինքի պաշտօնեայ՝ աչքերդ դէպ ի երկինքի բարձունքն ուղղած, երկնաւոր Հօրն փառք և գոհու-թիւն կը մատուցանես և կը նուագես քաղցր ձայնիւ. Ի քէն է, Տէ՛ր, ազրիւր կենդանութեան, և լուսով երեսաց քոյ տեսանեմ զլոյս»: (Էջ 13):

Ի՞նչ փոյթ, այս նամակներ որու կ'ուզեն թի՛ղ ուղ-ղուին, անոնց պարունակութիւնը ամէն հասցէի կը ժա-մանէ, ոչ զօք անտարբեր կը թողու, և քննադատն ալ Նամականին իբր գրական գոհար մը կ'ընդունի:

Այո՛, այս նամակներն գրուած են՝ ինչպէս լուրջ մարդ մը կը խօսի, անպաճոյճ անսեթեւեթ և ոչինչ կը տես-նես արուեստակեալ. երբ հարկ ըլլայ մտերմութեան վստահած կատակներն ալ քննադատութեան բովքէն

անցնել, իր համով խօսքերն փորձէն մաքուր դուրս կուգան:

Անանկ հրապարակը բունած ոմանց դրութեան պէս՝ կարգալէզ ետքը «Արդեօք առ գրածները ո՞ր Եւրոպական քերթին մեջ կարդացեր եմ» չենք բսեր. նոր են, ինքնագիւտ են, մերն են: Ահա՛ նամակագրութիւնն ի մեզ կը ստեղծուի և անոր որոյ օրէնքները երեւան կ'ելլեն: Ուրեմն նամականին դպրութեան այլ և այլ սեռերը իրարմէ անջատ մշակելու դարագլուխ մը կը բանայ:

Ձը կարծուի թէ նամակագրութիւնն ի մեզ գալու-թեան աննախընթաց ձեւ մը կը նկատենք: Փա՛ռք Աստուծոյ, մեր նախորդները մեզ համար աշխատած են, և եթէ յետահայեաց ակնարկ մը չըջնենք, կը գտնենք աղոց դործածութեան համար պատրաստուած նամականիներ, ինչպէս Վենետիկացոց, Վիէննացոց, Գարագաշեան, Ֆէլէկեան, Գարամաճեան, Եւայլն, բայց ամէնքն ալ կ'ընդունին թէ ասոնք շինծու բաներ են, գրականութեան հետ առնչութիւն չունին:

Մեր հետադասութիւնն առաջ տանելով կը հանդիպինք այլ կարգի հրատարակութիւններու՝ նամակ անուան տակ իւրոյս ընծայուած, ինչպէս. Նաւակներ առ երիտաւարդս, առ նորապալա թարգմանութիւններ որոնք բարոյական սեռի կը վերաբերին, կամ վիպական սեռի վերաբերող հեղինակութիւններ, ինչպէս՝ Մայտա, Եւայլն:

Իսկ զուտ նամակ ըլլալով, անհատական կեանքի վերաբերեալ մէկ քանի թանկագին հաւաքածոնք ունինք որ կրնան հետաքննութեան գանձարաններ սեպուիլ. յիշենք անցողակի Մկրեան Հօր Մանարձակին և Ասպետ Զունդի Յիշատակարանը: Բայց անոնք յաւէտ սիրելի անձի մը անունը մշտնջենաւորելու դիտմամբ հրատարակուած են և նոյն նպատակով զանոնք կ'ընդունինք:

Մանաւանդ ուրախ ենք որ այս բարեգէպ պատեհութիւնը մեզ առիթ կուտայ յիշելու ոչ նուազ թան-

կագին հրատարակութիւններ որ Սրբազան հեղինակին գրական գործունէութեան անցեալը կը պատկերացնեն.

Եկեղեցական պատմութիւն,
Պատմութիւն Նոր Կտակարանի,
Կրթարան տեսարանական բանից,
Երկու խօսք,
Եղծ Չամուրճի,
Հովուական Աստուածաբանութիւն,
Նաւակներ,
Կենսագրութիւն Շաշեանի,
Քերականութիւն,
Եւայլն, Եւայլն, Եւայլն:

Ուրեմն ի՞նչ խորհինք Տ. Կարապետ Ա. Ք. Սեթեանի համար որ իր ստացած նամակները իւրոյս ընծայելով, թերեւս սպիացեալ վէրքեր արիւնած ու հին ցաւեր նորոգած է:

Ա՛հ, ես երկիւղածութեամբ կը խոնարհիմ իր սուրբ աջոյն որդիական համոյր մատուցանելու, երախտագէտ եմ իրեն Նաւականդոյն ընթերցանութեամբ այնքան անբիծ, հոգեզմայլ ժամեր անցնելու: Վստահ եմ որ չատեր ինձ պէս պիտի խորհին:

Ք.

ՍՐԲԱՆՈՒԷՐ ՇԱՐԱԿԱՆՔ

Ո՛չ մէկը Շարականներն այնչափ սիրած է որչափ Մելքիսեդեկ եպիսկոպոս. ո՛չ մէկը Շարականներն այնքան լաւ ըմբռնած է որքան Նորին Սրբազնութիւնը:

Առէ՛ք իր Նաւականիին. ամէն էջի վրայ անոնց յիշատակութեան կը հանդիպիք և իր երկու տարուան թըղթակցութիւնը անոնցմով վերջ կը գտնէ: Կը մոռնաք իր գրութեան տեղի առող պատահական շարժառիթները.

Ձեր մտադրութիւնը կը դառնայ իսկ և իսկ եկեղեցւոյ սրբասացութեանց վրայ :

Ի՞նչ կը նշանակէ կրօնական ուսուցումը զարգացնել ի վնաս հոգեւոր պաշտաման . միթէ երկուքն ալ զոյգ չեն կրնար ծաղկիլ : Շարականներն անոր ասոր քմահաճոյքին չենք կրնար զոհել :

Եթէ կարող քարոզիչ կայ, Շարականներու յաճախութեամբն հանդերձ, քարոզելու ատեն ալ կայ, բայց եթէ քարոզիչն է պակսողը, այն ատեն եկեղեցւոյ դարաւոր կարգն ու արարողութիւնը խանգարել ի՞նչ կը նշանակէ :

Ձայնաւորներն ու դպիրք կ'երգեն, ժողովուրդը դաշն ձայնիւ անոնց կ'ընկերակցի . հաւատացեալք խորմբն ի որ մէկ սիրտ մէկ հոգի զԱստուած կը փառաբանէ . գէշ կ'ընէ . Ակնայ Ապուշէի գիւղի յօգուածագիրն ի՞նչ առարկութիւն ունի ասոր :

Մեծն Մեսրոպ, Սուրբն Սահակ, Մովսէս քերթողն . Ներսէս Ծնորդալի, Էայլն . ահա՛ ասոնց գրիչէն ելան այն մարգարտաշար տողերը . ինչո՞ւ չը սիրենք Շարականները . Միթէ անոնք մեր հայրերուն օրհնութեան նուագները չեն :

Հնչեցէք, ոսկի քնարներ, և դուք, Սուրբ հրեշտակներ, ցնծացէք . երկնից կապոյտին վերեւ անվերջ Շարականներ թո՛ղ լսուին . այո՛, սոյն մրմունջներն Ձեր չրթանց են արժանի :

Այո՛, եթէ յունարէնը՝ բանաստեղծութեան, գերմաներէնը՝ իմաստասիրութեան, ֆրանսերէնը՝ գիտութեան լեզուն է, եթէ իրաւ է որ ամէն լեզու իր յատուկ բարեմասնութիւնն ունի, մերն ալ աղօթքի և Շարականներու լեզուն է :

Չափէ, քանակէ, կշիռէ անցուած լեզու մը . հարցուցէք Տօք . Ն . Մէլգպուրեանի, ինք թո՛ղ պատմէ՝ մեզ ինչ որ տկար գրիչ մը չէ կարող բացատրել :

«Ո՛վ մեծասքանչ դու լեզու, ո՛վ հեշտ բարբառ մայրական, փափկահնչիւն տառերուդ նման արդեօք այլ տեղ կա՞ն : Յաւէրժական Սուրբ Գրոց մէջ կեաց միշտ նորէն ու նորէն, կշռեալ անուշ քու տողերդ թող ամէն սիրտ արծարծեն :»

Եւ միթէ Շարականները Սուրբ Գրոց ոգին ու կնիքը չեն՝ կրեր . անոնց սկսուածները՝

Օրհնութիւններն	Եղից	Գլ .	15 , 6
Հարցեր	Դանիէլ	«	3 , 52
Մեծացուսցէներ	Ղուկաս	«	1 , 46
Ողորմեա	Սաղմոս	«	50 , 1
Տէր յերկնից	Ղուկաս	«	1 , 14
Համբարձի	Սաղմոս	«	121 , 1
Մանկունք	Սաղմոս	«	112 , 1
Ճաշուն	Սաղմոս	«	92 , 1

մինչև այսօր Սուրբ Գրքէն առնուած չեն . ինչը՞ դուրս պիտի հանենք Շարականէն, Սուրբ Գիրքը :

Ի՞նչ տարբերութիւն հնաւանդ սաղմոսերգութեանց և մեր շարականներու մէջտեղ : Սաղմոսներն Հիւն Ռիսիկն են, Շարականները Նոր Ռիսիկն : Միթէ դժուա՞ր է անոնց իմաստի, տաղաչափութեան, երաժշտութեան օրէնքներու նոյնութիւնը հաստատել :

Եւ երբ լրագրաց ոմանց մէջ այդ երգասացութեանց յապաւման խնդիրը կը յուղուի, անդուսպ ա՛խ մը չի՞ թռիւր աւանդապահ սրտերու խորէն : Ախ, արդեօք Բարսեղ Ծօն արդէն անոնցմէ բաւական բան չի պակսեցո՞ւց . ալ ո՞ր Շարականը հանենք . ո՞րը ի՞նչ յանցանք ունի :

Երգեցի՛ք, որդիք Սիօնի . երգ նոր . ի՞նչ փոյթ թէ նորութեան սիրահար մը ի՞նչ անպատեհ նորութիւն կը խորհի . ո՛չ տող մը, ո՛չ վանկ մը և ո՛չ տառ մը կը զեղ֊ջենք անոնցմէ :

Մեր եկեղեցւոյն փարեղի նշխարներն են անոնք .

մեր արտին վրայ կը կրենք, ի բերան կ'ուսնինք Անձինք
նուիրեալք, նորահաշ պատկառ, խորհուրդ մեծ և սխա-
լեղի, Տարածեալ, եւայլն, եւայլն, եւայլն. երանի այն
չրթունքներուն որ շարականներ կը մրմնջեն, երանի է
անոնց որ շարականներով ի հանգիստ կը ննջեն:

«Շարական, որ է շարունակաւ, որպէս ահարոն-
եան վակաս ընդելուզեալ անգին ակամբ պատուականօք.
(էջ 180).» այսպէս կը մեկնէ զանոնք Գապասագալեան
իր Արհեստ երաժշտութեան անուն գրքին մէջ:

Մեր փոփոխութիւն տեսչացողները՝ «յայտենք»
ըսելէ առաջ, անգամ մը գէթ Մելքիսեդեկ Սրբազանի
գիմելու, իրմէ այդ նուիրական երգերու մասին աստ-
ուածաբանական, գիտական, պատմական բացատրու-
թիւններ խնդրելու և վերջը ձեռնամուխ ըլլալու են:

Անգամ մը հետաքրքրութիւն ունեցանք բացատ-
րութիւն խնդրելու, և Ժամանակը բաւական չեղաւ իր
անապառ տեղեկութեանց վերջը բերելու:

«Կը տեսնե՞ս, կ'ըսէր, ըստ տուժարական թուակա-
նին՝ աշխարհիս ստեղծագործութիւնէն մինչև Բրիտոսի
ծնունդը 5422 տարի անցած է. արդ շարականին սա
հաստաժը առ:

«Խարխալ յուսոյ հաստատութեան զուգարթիւ աւուրց
զարուց անցաւորաց, Մարխալ, եւայլն»:

Էպիֆանի հաշիւը գիտես, գիտե՞ս նաև որ երբեմն
այբուբենի տառերն իբր թուանշան կը գործածէին նախ-
նիք. ուստի Մարխալ անունը վերածէ թուականի,
կ'ուսնենաս

$P =$	5000
Երկու Մ =	400
Ի =	20
Երկու Ա =	2
Մարխալ =	5422

Այս և ասոր նման ի՞նչ ծածուկ մնացած կէտեր կան
արդեօք. ուրեմն եթէ նախանձախնդիր ենք մեր հայրե-
րու եկեղեցւոյն պայծառութեան, նմանինք անոնց ան-
բասիր վարուց. միտիարութիւնք սոյն սաղմոսեղբութիւն-
ներով, և ինչպէս Մելքիսեդեկ Սրբազան կ'ազաղակէ՝
«Շարականներն ի արեւ երգենք, արեւ երգենք, արեւ հա-
ւաւ երգենք»:

Պ.

ԹԵՐ ՈՒ ԴԷՄ ԿԱՐԾԻԲ

Մեր երաշխորհ նախնեաց Առաքելական Սուրբ եկե-
ղեցւոյն և անոր խնկելի աւանդութեանց հանդէպ խո-
րին ակնածանքէ տարբեր ի՞նչ զգացում կրնանք տածել.
և սակայն չկարծուի թէ անգիտակից համակրութիւն մը
մեզ կը մղէ դէպի հոգեբուխ շարականներն և անոնց
յանիրաւի դատափետուած երաժշտութիւնը:

Սոյն նուիրական երգերու իմաստի հոգեզմայլ վսե-
մութիւնը, անոնց տաղաչափական արուեստի անդու-
ղական նրբութիւնը և մեղմօրօք եղանակներու յանկու-
ցիչ պարզութիւնը չէ՞ մի որ ամէն ճաշակի տէր բարե-
պաշտի հոգւոյն խորը նոյն և նման երկիւղած յոյզ և
յարկտակութիւն կ'արթնցնեն:

Ուրեմն շատ բնական է որ փափաք յայտնուի «մար-
դուս բնազդներուն զարթնումին հետ բերկրանքի և վիշ-
տի արտայայտութեան պէտքէն ծնունդ առած արեւել-
եան թոյլ ու մեղմազօծիկ եղանակներու այդ անմեղ ար-
տայայտութիւնը անխառն պահել»։ (Տես «Սուրհանդակ»
10 Օգոստոս 1904՝ Հոփփսիմէ Արապեան)։

Նաև զարմանալի չէ՞ որ «հնաւանդին պահպանման
նախանձախնդիրն արդի եկեղեցական երգեցողութեան
մէջ օտարամուտ մանրական բազմազան ծեփքքմանց
վերջ տալու կերպ մը խորհի, և կարծէ թէ քառածանի

ամբակուռ սահմաններուն մէջ կայացնելն» ըլլայ լաւագոյն միջոցը: (Տես «Արեւելք» 17 Օգոստ. 1904՝ Պարէտ):

Երկու յօդուածագրեր դիւրաւ կրնան համաձայնիլ, եթէ սակայն փոխանակուած գաղափարներու աւելի մեղմ եղանակ մը տան: Մին իր հմտալից ուսումնասիրութիւնը կը փակէ եկեղեցական երգեցողութիւնը անխառն պահելու պէտքն զգացնելով, երկրորդը իր համեմատ սրախօսութիւնները կ'եզրակացնէ, հաւանական դարման մը ցոյց տալով: Ասոնք անհաշտ գաղափարներ չեն և կրնային իրարու լրացուցիչ մաս կազմել, եթէ ներդաշնակութեամբ յայտնուէին:

Եւ յետոյ ո՞վ չի գիտեր որ եթէ ներդաշնակութիւնը ամէն բանի մէջ պակսէր, սակայն յաւէտ պէտք էր գոյութիւն ունենար երաժշտութեան և անոր յարակից խնդիրներու մէջ: Անհաճոյ խօսքերու փոխանակութեան խժալուր նուագածութիւնը արդարացնելու համար Իզմիրի նախորդ դպրապետին եռաձայնի մէջ ունեցած յարմարութիւնը բաւարար փաստ մըն է:

Զիլինկիրեան էֆէնտիի կատարած եռաձայնի փորձը գրաւական մըն է թէ ինք կը ճգնի միայն օգտակար ըլլալ, և այսպիսի շատ իսկ է զինք մեր ամէնուս սիրելի բնծայելու. ալ ի՞նչ ան ու առ կսկծեցնելով իրեն դէմ հակակրօթիւն կը գրգռէ: Կարծենք ոչ ոք մտքէն կ'անցնէ Ս. Պատարագի երգասացութիւնը եռաձայնի վերածելու ձեռնարկը անոր յանցանք վերագրել, քանի որ այսօրինակ փորձ մը աննախընթաց ալ չէ:

Մխիթարեան Հարք վաղուց «կը խօստանային ամբողջ Ս. Պատարագը եւրոպական երաժշտութեան նշանագրերով և դաշնակութեամբ հրատարակել»: Տես Երգք Հ. Եկեղեցւոյ. Ազգ. 31 Օգոստ. 1862 Վենետիկ: Ն. Ս. Թաչճեան նոյնը Սուրբ սուրբէն սկսեալ երկձայն դաշնակաւորեց: Տես Զայնագրեալ երգեցողութիւնք Սուրբ պատարագի 1874 Վաղարշապատ: Եւ տակաւին մուցած չենք ողբալին Եկմայեան և իր քառաձայնը:

Արդ, եթէ գրական հրապարակ բերուած խնդրոյ մը լուծումը երբեմն կը ձգձգուի, պատճառն այն է որ գրողները առարկութեանց անհամբաւիս պարագաներուն վրայ կը ծանրանան, փոխանակ միաբանելու էական կէտին վրայ: Թողունք ուրեմն գնահատուած երաժիշտ մը՝ Զիլինկիրեան էֆէնտին, և դառնանք բուն խնդրոյն՝ երաժշտութեան:

«Հակառակ ձայնագրութեան գիւտին՝ դեռ չունեցանք միօրինակ եկեղեցական երաժշտութիւն մը. անձնիւր երաժիշտ իր քմահաճոյից համաձայն կը գործէ, ու ցաւալի է որ ամէն նոր հասնող երաժիշտ իրեն համար նորութիւն մը կը փնտռէ. եթէ այս ընթացքը շարունակէ՝ վախճամ պիտի կորսնցնենք ունեցածնիս ալ»: («Բիւզանդիոն» 17 Օգ. 1604՝ Յարութիւն Մկրտիչեան):

Այս գանգատի յանկերգը 30 տարի է պարբերաբար կը կրկնուի, և զայն առաջին անգամ բանաձեւողն է նոյն ինքն Ե. Տնտեսեան. կ'ըսէ թէ «քառական ժամանակէի վեր ինք եւս կը բաղձայ երաժշտութեան կանոնաւորութեան և միօրինակութեան»: (Տես Զեկուցումն. Նկարագիր Երգոց, 1874 Կ. Պոլիս): Պէտք է աւելցնել թէ մեծ պատասխանատուութիւն կը ծանրանայ դպրապետներուն վրայ, քանի որ այս խնդիրը իր այժմէութիւնը չի կորսնցնէ:

Արդարեւ եկեղեցական երգեցողութիւնը երբեք իր այժմէութիւնը պիտի չկորսնցնէ, ինչու որ ընդհանուր կարեւորութիւն մը ունի: Ի՞նչ դաստիարակութիւն ալ ստացած ըլլանք, ի՞նչ միջավայրի մէջ ալ ապրինք, ի՞նչ դաւանանքի ալ վերաբերինք՝ դարձեալ նոյն խորհրդաւոր ձկտումը մեզ երկիւղածութեամբ մօտ կը բերէ այս հրեշտակային նուագներուն:

Պ.

ԲՈՂՈՔԱԿԱՆԱՅ ՎԵՐԱՅԵՐՈՒՄԸ

Չէ՞ մի որ մեր բողոքական համայնքին էն յարգուած մէկ անձնաւորութեան կողակիցը՝ Տիկին Յ. Մատթէոսեան, դեռ շատ չընէր Հանգստեան Շարականներու մըր մունջով իր մարմնաւոր վերջին բնակավայրը առաջնորդութեցաւ. չէ՞ մի որ մեր Բողոքականաց Բիւթանիոյ հոգեւոր ժողովը քննեց առանց եղծելու Շարականներէ ընտիր հատուածներ երգարանին մէջ ընդունելու խնդիրը։ Մենք՝ Բողոքականքս, կծծի ենք մեր համայնքին ներքին կեանքին վրայ յայտնութիւններ ընելու հրապարակաւ. ուստի թերեւս շահեկանութենէ զուրկ չըլլար յիշել թէ 1846ին, մեր առաջին եկեղեցին կազմուած օրը, Պանծասցի այս օրը երգեցինք, որուն Պատ. Արխեպիսկոպոս շարականի եղանակ մը յարմարադրած էր. այնպէս որ Պատուելի Միսիոնարք արեւելեան երաժշտութիւնը լուրջ քննութենէ մը անցնելու պէտքը զգացին։

Անոնք անկողմնակալութեամբ յայտարարեցին թէ «Արեւելեան շատ երգերու մէջ գանուած իրական գեղեցկութիւնները ծագած ըլլալու են մեր ընտելեան սկզբունքներէն և անիկայ կառավարող օրէնքներէն, և թէ անտարակոյս կրնան պահուիլ թէ որ ազատ մնան այն խառնափնդոր յաւելուածներէն որ սովորութիւնը դիզած է վրանին» (Տես Նուագարան Ս. Երաժշտութեան, ԻԸ. 1856 Կ. Պոլիս)։

Դէպի մեր նախկին եկեղեցւոյ երգեցողութիւնը մեզ քող հոսանքը աւելի սաստկացաւ, երբ Տէր Վրթանէս Եղնակեան, որ բողոքականութիւնն ընդգրկած էր, պնդեց թէ յապաւմամբ կարելի է Շարականները մոցնել Բողոքականաց եկեղեցւոյն մէջ։ Այդու մերձեցում մը հնարաւոր թուեցաւ Ճ. Արամեանի, Կ. Փանոսեանի եւ Լուսաւորչեան խումբին։

Այնպէս որ «Բողոքականները խորհեցան Ամերիկացիներէն սորված երգերուն և աղօթքներուն տեղ՝ մեր երաշնորհ նախնեաց մեզի աւանդած գրքերը գործածել»։ (Տես «Երեւակ» 10 Օգոստ. 1864 Կ. Պոլիս)։ Բայց Չամուրճեան Պատուելին այս երեւոյթին այնպիսի չարժաւորներ երթադրեց, որ Որբերեանի երգեմն «Արեւելեան Մամլոյ» մէջ բողոքականաց համար գրածները կը յիշեցնեն իրաւամբ։

Տէր Վրթանէս քաւութեան նոխազ հանդիսացաւ։ Բողոքականաց մէջէն զինք յառաջ քաղներ ոսկեղէն փաստերով լուծեան համոզուեցան։ Լուսաւորչեանք շունչներին մինչև Կեսարիա առին։ Բարեբախտաբար Մաթըր Փէթիպոն յանձն առաւ ստուար խումբ մը երգի հրահանգել և եւրոպական երաժշտութեան համակիրներու թիւը բազմացնել, որով զանգատը իր օրինաւոր պատճառին հետ դադրեցաւ։

Դաւառի միսիոնարները Մաթըր Փէթիպոնի օրինակին հետեւեցան և անտարակոյս մեզ գերազանցեցին։ Ատարազարի Բողոքական եկեղեցւոյ երգեցողութիւնը մեր շատերուն նախանձը կը զրգուէր երգեմն։ Հետզհետէ Հանկայի եկեղեցւոյ թաղային վարժարանը տարրեր մամանակներ փակուեցաւ և հոգեւոր երգեցողութեան հրահանգուող նոր սերունդը պակսեցաւ. ուստի նոյն համամատութեամբ զանգատները նորէն բազմացան։

Շարականներուն խնդիրը անգամ մըն ալ օրակարգի վրայ եկաւ։ Պատ. Սիմէոն Դաւիթեան կը ջատագովէր «Առաւօտ Լուսոյն»։ Տօքթ. Կիրակոսեան «Պանծասցի այս օր»ը մեզ սորվեցնելու կ'ելլէր։ Այդ վերջինը Պայպըլ Հաւուզի մատրան մէջ երգուած կիրակին բազմութիւն ծերունազարդ գլուխներ մեծապէս դժգոհ մնացին սակայն։

Բայց կատարուած իրողութեան կամայ ակամայ կը յաջորդէ համակերպութիւն, և բացառութիւն չէինք

կրնար ընել. մանաւանդ հոգ տարուեցաւ որ Մաթթը Փէթիպօնի քաջավարժ ձեռնասուններէն Մինաս Գ. Մինասեան 1887էն սկսեալ իր ձայնական երաժշտութեան հատորները կարենայ հրատարակել և ժամանակին պատանիները հոգեւոր երգեցողութեան հրահանգել:

Այնուհետև որչափ որ կրցանք տեղեկանալ, 1891 թ տետները Ե. Ճէճիզեան ստանձնեց մեր բողոքական եկեղեցւոյ մանկունքը երգի հրահանգելու հոգը, մինչև որ 1898էն սկսեալ Միսիս Մարտին ամերիկուհւոյն թելադրութեամբ Լանկայի եկեղեցւոյ երգիչ խումբը կազմուեցաւ, որ ցարդ նոյն ազնիւ տիկնոջ թեւարկութեամբ իր պաշտօնը արդիւնաւոր կերպով կը շարունակէ:

Սակայն կարելի՞ բան է մեր մտքէն հանել Շարականներու գերազանցութեան արմատացեալ համոզումը: Ահա այս անգամ երգարանի Սրբագրիչ Մանասխումբը աւետեց թէ «Պիտի աշխատի որչափ հնար է նոր երգարանին մէջ ներմուծել մեր Հարց հոգեբուխ և հին շարականներէն» (Տես «Բիւրակն» Փետր. 1901): Եւ ո՞վ զարմանալիք, անմիջապէս հերքուեցաւ այս լուրը, ինչու որ «Բիւրակնի տուած լուրը անվաւեր է և չէր կարծուեր թէ Մանասխումբը պիտի կրնար այդպիսի որոշում մը տալ» (Տես էջ 108 «Աւետարներ» 1901):

Սրգ ներկայ տարւոյ բիւթանական հոգեւոր ժողովոյ մէջ պաշտօնապէս ըսուեցաւ թէ բողոքականաց երգարանէն 50000 հատ տպուած է, բայց կը հաւատարմացնենք կատկածողներ թէ շարականները երբեք չարաշահութեան առիթ պիտի չըլլան երգարանի տպագրութիւնը մէկ տպարանէն միւսը փոխադրելով, և մեր երաշնորձ Նախնեաց հրեշտակային նուագներուն այնպէս պիտի հպինք որ մեր փոխառութիւնը Շարականներուն բուն տէրերը մենէ զո՞ն թողու:

ԿԱԹՈՂԻԿԱՅՑ ՎԵՐԱԲԵՐՈՒՄԸ

Ե.

Շարականներուն բուն տէրերը յաւէտ երախտագէտ կը մնան Տիւղեան բարեհամբաւ գերդաստանի արժանաշարգ ներկայացուցիչ Յովհաննէս Զէլէպիի, որ ձեռք դրաւ Պապա Համբարձումի վրայ, անոր կարօտութիւնները լեցուց, ինչուան բնակութիւն ալ տուաւ անոր իր Գուրուչէմէի տան մէջ: (Տես «Բաղմալէպ» Ա. պրակ 1873), ուր հնարեց իր անունով ծանօթ երաժշտական խաղերն:

Իսկ Օննիկ էֆ. Արիսեան, ուրիշ երաժշտագէտ մը և յօդուածագիրս, յանուն Շարականներու տէրերուն, հուսկ երախտագիտութեան պարտք մը վճարելու և Պէօքիւքտէէի Հայ-հռոմէականաց գերեզմանատան մէջ Պապա Համբարձումի գիրքը որոշելու նպատակաւ, հաւաքական զոհաբերութեամբ անշուք մահարձան մը կանգնել հազիւ յաջողեցանք, ափսոս երկա՞ր տարիներ վերջ:

Թէպէտ Ե. Տնտեսեան կը գրէ թէ «Շարականներու փոյթ չտանելով միայն պատարագի երգերու հետեւիլը՝ աւելի մեր Հռոմէական ազգայնոցմէ սկսած է», (Տես էջ 123 Նկարագիր Երգոց 1874), բայց մենք, իբրեւ ականատես վկայ կրնանք հաստատել թէ երկար ատեն Յակոբ էֆ. Կէօշէեանի պաշտպանութեան տակ Ոսկերբեբան եկեղեցւոյ մէջ Գպրաց դաս մը շարականներու երգեցողութեան մասնաւոր խնամով կը պատրաստուէր Տէր Ահարոնի կողմանէ:

Նաև ցայս վայր սովորութիւն է ա՛կում օրերու, ձայնաւոր պատարագի հանդիսաւորութիւն տալու համար, անխտիր ազգային երաժիշանի՞ր հրաւիրել արժանաւայել փոխարինութեամբ: Հայ-հռոմէականները մանաւանդ իրենց համայնքին խուսկան կարեւորութեան

համեմատ, նաև գիտական մասնակցութեան մեծ բաժին մը առած են եկեղց. երաժշտութեան մշակութեան մէջ:

Նախ իրենք «փորձեցին եկեղեցւոյ երգերը եւրոպական երաժշտութեան խաղերու վրայ առնել, և Պետրոս Պիանքինի Վենետիկցի երիտասարդը գաշնակի հնչմանց յարմարցուց զանոնք, որոնց մէջէն իւրյս ընծայեցին ութ ձայն օրհնութիւնները, «Խորհուրդ խորին», «Ընտրեալդ յԱստուծոյ», «Անկանխմբ առաջի քո Աստուածածին», «Ի Խաչանիչ փայտէն», «Նորահրաշ պատկաւոր» եւայլն: (Տես երգք, Հ. եկ. 1862 Վենետիկ):

Զենք կրնար զանց առնել ասկէ մի քանի տարի առաջ «Բազմալէպ» Հանդէսին մէջ երեւցած մեր նախկին երաժշտական խաղերու վրայ տրուած ծանօթութիւնն և առաւել քան զայս, Կարգաւորութիւն հասարակաց ազօթից (1898. Վենետիկ) հոյակապ գործը, որ այնքան մօտ ազերս ունի Մանր Ուսման և Խաղ-գրոց հետ:

Անբաւ զրամ վատնած ըլլալու են Մխիթարեան Հարք ձեռագրերու խաղից հաւաքածոյ մը պատկերացնելու համար, եթէ զատենք Մանր Ուսման ուսումնասիրութեան առթիւ մեր փորագրել տուած տոսախներու ծախքէն որ մեզ կրկին սուղի նստաւ քանի որ Հանրագիտակ 1899 թիւ 59, 64, 67, 70 ի մէջ հազիւ մեր տեսութիւնները պարզել սկսած, ահա թերթին հրատարակութիւնն ընդհատելով, մեր գաղափարներուն պէս կաղապարներն ալ անտիպ մնացին:

ՄԵՐ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆԸ

Զ.

Սակայն հոգեւոյս Տ. Մելիսեդեկ Արքազան իր պահպանիչին հետ ակնարկեալ Մանր Ուսումը մեզ տալու ժամանակ պատուիրեց և ըսաւ «Կեսնքիդ մինչև

վախճանը այս իմ թանկագին աւանդիս վրայ քանի որ նայիս՝ միտքդ բեր որ ինձ խոստացած ես ըլլոր կարողութեամբդ անեղծ պահպանելու աշխատիլ եկեղեցական երաժշտութիւնը»:

Իր խօսքերը այնքան ներշնչող էին որ յափշտակուելով մոռցանք թէ յրջափ մեր մտադրութիւնը իրականացնելու միջոցէն զուրկ էինք, բայց պիտի ջանանք Մխիթարեան մեղուաջան Հարց անխոնջ յարատեւութեան հետեւիլ այս խնդրոյն մէջ և կը փութանք այս առթիւ հրապարակաւ մեր շնորհակալութիւնը յայտնել «Բիւզանդիոն» ի Պատ. Խմբագրութեան փափկանկատ ընթացքին և ի մասնաւորի Յ. Էֆ. Մկրտչեանի ողորփչ խօսքերուն համար: (Տես «Բիւզանդիոն» 17 Օգոստ. 1904), որով ուղեցին Մանր Ուսման և զայն ուսումնասիրողին վրայէն մոռացութեան փոշին թօթափել:

Արդ մինչդեռ ամենուստ այսքան երկիւղած համակրութեամբ կը վերաբերուինք մեր երանաշնորհ եկեղեցական Հարց մեզ թողած նուիրական նշխարներուն հանդէպ, անդին ի՞նչ կ'որոճան անոնք որ ի պաշտօնէ հաւատարիմ աւանդապահներ ըլլալու էին անոնց: Տիրացու և դպրապետ կը միարանին՝ անշուշտ յարգելով բացառութիւնները, փութացնել երգեցողութիւնն և իր հրապօրը անհետացնելու խօսքաւ:

Արեւելեանին տեղ արեւմտեանը, միանուագ մեղեդիներու տեղ քառաձայն ներդաշնակութիւն կ'երազեն որդեգրել, կ'ուզեն հինին տեղը նորը և գրաբարին տեղ աշխարհարարը արժեցնել, կ'ուզեն ընթացիկ կեանքի տափակ լեզուին կցել աստիճանէ աստիճան չիտակ վեր ցատկող կայսրուսն եղանակներ. բայց մանաւանդ ինչ որ զգեսանիչ և խելացեղիչ է, կ'ուզեն մեզ հաւտացնել թէ անոնք գերազանց են նախնի Ս. Հարց հոգեւորագրութեանը...

Կը մոռնան թէ անհուն ողբաձայն եղանակ մը իր

սարսուղեցիկ բեկբեկումներով և ալետատան հեշտալուր մեղեդի մը իր անվերջ գեղգեղանքով, աւելի տրամադիր կ'ընեն հաւատացեալը խոնարհամտութեամբ մօտենալ իր Արարչին: Կը մոռնան թէ կրօնական բնազանցութիւնն է ինքնին անթարգմանելի մարդկային լեզուով և խրթին մնալով իր իմաստէն բան չի կորսնցնէր: Կը մոռնան թէ «Սորհուրդ խորին անհաս անսկիզբն» աւելի զիւրմբոնելի է գրարար քան թէ աշխարհարար:

Բայց մեր նպատակը Շարականի թարգմանիչը դառնացնել է միթէ. անիկա իր թարգմանութիւնը եկեղեցական գործածութեան չէ սահմանած և որչափ որ ալ կրօնական կարգի թեկնածու հրուշակուի՝ տակաւին սքեմ չէ զգեցած: Իր թարգմանութիւնը գրական երկ մըն է լոկ, մանաւանդ որ մեր մէջ չարականները աշխարհաբարի թարգմանելը նոր բան մը չէ, ինչպէս հետեւեալ օրինակէն ընթերցողք կրնան դատել:

Ա. Թարգմանութիւն

«Այսօր անճառելի լուսոյն ծագումը, (ծնեալն բանն Աստուած) մեր փրկութիւնը կատարելու համար ստուերական տօնից (հին օրինաց Պատեքի) լրումէն ետքը՝ վերնատան մէջ կը խոնարհի, կ'իջնէ. լոյս հագնողը խորհրդական ընթրիքէն (Ս. Հաղորդութեան Սորհուրդէն) յառաջ դենջակը կապեց, ջուր առնելով՝ իրր ծառայ աշակերտաց ոտքերը կը լուար:

ԽՈՐՀՐԴԱՏԵՏՐ, քարգմանեաց

Յ. ԹԱԳԻՈՐԵԱՆ.

1880 Կ. Պոլիս

Բ. Թարգմանութիւն

Անպատմելի լոյսին (Հայր Աստուծոյ) ծագումը (Քրիստոս) այսօր ի գլուխ հանելու համար մեր փրկութեան գործը, վերնատուն կը խոնարհի կ'իջնէ. կատարե-

լու վերջացնելու համար ստուերական (նորին իրրեւ օրինակ, իրրեւ ստուեր ծառայող) տօները, խորհրդաւոր ընթրիքէն առաջ գոգնոց մը կապեց, նա որ ամբողջովին լոյս հագած է, և ջուր առնելով սպասաւորի պէս կը լուար աշակերտներուն ոտքը:

ՇԱՐԱԿԱՆ, աշխարհաբարի վերածեց
ՅՐ. Տ. ԱՆԳԵԼՅԱՆ

1904, Կ. Պոլիս

Ձեռնհասներու կը թողունք որոշել թէ ո՞րն է յաջողագոյն թարգմանութիւնը: Ըստ մեզ ամենապարզ աշխարհաբարն ալ, քանի որ զիրքի մէջ է, գրարար է ռամկին համար վերջապէս: Բայց ուշիմ ընթերցողին ինչպէ՞ս կը թուի. վերի օրինակները թարգմանութենէ աւելի մեկնութեան չեն նմանիր, մանաւանդ այս թարգմանութիւններուն խօսքը տաղաչափեալ չէ. չափուած հաստատուն եղանակին վրայ ի՞նչպէս առնելու է:

Դարձեալ ըստ մեզ մարդ կը փոխէ այն բանը ուրիշ ալ օգուտ քաղել չի կրնար. բայց ունեցածին և չունեցածին մէջ ընտրութիւն մը ընելու իրաւունքը երբէն ի վեր իր ունեցածին ինչ ըլլալը չգիտցողին է տրուեր:

Ուստի ջանանք հասկնալ թէ ի՞նչ էր եկեղեցական երգեցողութեան անցեալը, ճշգրէնք ներկան և տեսնենք թէ ի՞նչ բանաւոր է ընել անոր կանոնաւորութեան և միօրինակութեան համար:

Եկեղեցական երգեցողութեան մաս կը կազմեն գլխաւորաբար Շարականներն և պատարագի Սրբասացութիւնք: Այս կրկին նուազերգութեանց կազմած էապէս իրարմէ կը տարբերի. չարականներու ելեւէջը արեւելեան ձախաստիճաններու հետ կը զուգորդի, իսկ պատարագի Սրբասացութեանց ելեւէջը կը լծակի հին յունական ձախաստիճանին հետ:

Չմոռնանք աւելցնել թէ չարականները անդգալապէս սաղմոսերգութեանց յաջորդած են, որոնց կանոնա-

գլուխները միայն կը կարդացուն այսօր. այնպէս որ փոխասաց մանկանց կը նախընտրուն տիրացուներ. շա-
րականները իսկատիպ երանգ մը ունին. կը յատկանշեն
Հայ. Եկեղեցին իրրե անոր քրիստոնէական ոգւոյն ընդ
արտայայտութիւնը:

Արդէն առիթ ունեցանք այլուր հաստատելու (Տեա
Քննիկ. Պատմ. Հ. Դպր. 1901. էջ 74—79) թէ տաղաշա-
փութեան կողմէ նախնիք վարուած են արարական,
պարսկական արուեստի. նոյնը կրնանք ըսել շարական-
ներու եղանակներուն համար, որ ածանցումներ են Սա-
պահ, Հիւսէյն, Իսփահան, Հիճազ եւայլն ձայներու:

Ե. Տնտեսեան՝ որ եկեղեցական երգեցողութեան
մէջ հեղինակութիւն ունէր. այս խնամութիւնը ստուգե-
լով, հարկ սեպեց արեւելեան ելեւէջները իրենց ձայնե-
րու ճօճման թիւերով արեւմտեանին հետ բաղդատու-
թեան դնել, մեր եկեղց. երաժշտութեան նկարագիրը
ճշգրտու համար. (Տեա նկարագիր երգոց 1874 էջ 62—65):

Մածէօր 48—54 60—64—72—80—90—96

Հիճազ 40—42—51—54—60—63—72—80

Իսփահան 40—44—48—51—60—63—72—72

Աճէմ 40—45—48—54—60—63—72—72

Այս ցուցակի ձայներու ճօճմանց թիւէն յայտնի կ'ե-
րեւի որ արեւելեան՝ հետեւարար մեր շարականներու
ելեւէջները արեւմտեան ձայնատիճանին չեն համապա-
տասխաներ. ուստի և անոր նման ներդաշնակութեան
չեն յարմարիր, հասցա միայն մեղեդիներ կրնան ձեւացը-
նել: Դարձեալ կը տեսնենք թէ արեւելեան եղանակնե-
րու արեւմտեանէն ունեցած տարբերութեան պատճառը
ոչ այնչափ իր ձայներու ճօճման թիւերու տարբերու-
թիւնն է որչափ իր եղանակաց ելեւէջներու կազմութեան
տարբերութիւնը:

Այնպէս որ եթէ օր մը քառաձայն շարական լսենք՝
արհեստին հմուտները յուսովրէպ պիտի ըլլան, իսկ
տղէաները պատրանք պիտի կրեն, ինչու որ այն օրը
ամէն ոք վստահ թող ըլլայ թէ շարականներու ձայնաս-
տիճանը այլասեռած է և եղանակներու ելեւէջի կազմու-
թիւնը այլակերպած:

Պատարագի սրբասացութեանց երաժշտական մասը
տարրեր դիտակէտէ նկատելու ենք: Անոնք նախկին
յոյն եկեղեցական երաժշտութեան «Լա մինէօր» սքալա-
յին վրայ շինուած են: Այս սքալան յետ ժամանակաց
արեւմուտքի մէջ տարածուելով, իրեն յարակից «սօ մա-
ժէօր» սքալային փոխուեցաւ և ներդաշնակութեան յար-
մարելու համար ձայներու միջոցները սրբագրութիւն
կրեցին:

«Լա մինէօր» սքալան մինչև ԺԶ. դար ընթացիկ
ձայնատիճանն էր Եւրոպիոյ մէջ. այսօր հին եղանակ-
ներ կեղծելու համար դեռ այդ ձայնատիճանին կը դի-
մեն յԱրեւմուտս: Բայց որովհետև ականջի խիստ կը
հնչէ՝ «նօթ սանսիպլ» (սի) կէս ձայն վեր առին. ութ-
նեակը վար իջնելու ժամանակ գերմանական գրութեամբ
կէս վերը կը պահեն և ութնեակը վեր ելլելու ատեն
խտալական դրութեամբ «սու սօմինանդ» (ֆա) կէս ձայն
վեր կ'առնեն: Այսպէս եւրոպական արդի երաժշտու-
թիւնը ամէն կապ խզած է իր ծագման հետ:

Է.

ՅԶՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Ամերիկացի միսիոնարք խղճամիտ քննութիւն մը
կատարեցին Հայ Եկեղց. երաժշտութեան մասին. բայց
որովհետև իրենց մտահոգութեան առարկան երաժշտու-
թենէ աւելի Հայ Եկեղեցւոյ ծէան էր, ուստի ժամագրքի
մէջ պատարագի սրբասացութեանց վրայ ծանրացան,

այնպէս որ իրենց ուշադրութենէն վրիպեցաւ բուն արեւելեան կամ չարականի եղանակներու ելեւէջը այսպէս :

0 — 9 — 7 — 12 — 12 — 9 — 7 — 12

«Յայտնի է որ բոլոր ասոնց մէջ վերջի ձայնէն զատ ձայն մը չի գտնուիր որ առաջինին հետ համաձայնութիւն ունենայ : Անկարելի է անոնցմէ ներդաշնակ չարակարգութիւն մը չի նկատուի . անոր համար , առջի ձայնը չարունակ կը հնչեն (դէմ բռնել) որպէս սկիզբը յիշեցնող ձայն մը որուն շատ անգամ պիտի դառնայ երգողը (Տես նուազ Ս. Երսոժյա . 1856 էջ ԻԷ . ԻԸ) :

Եւ որովհետեւ մեր խօսքը պատարագի սրբասացութեան վրայ է՝ իրենց քննութեան արդիւնքը իրեն ճիշդ կ'ընդունինք , մանաւանդ նոյն կարծիքէն էր յոյժ պատկառելի եկեղեցական մը , Հ. Եղ . Հիւրմիւզեան . — «Եւրոպացւոց նօթաները չեն բաւեր մեր եղանակները զրուլու : Իտալացի երաժիշտ մը փորձեց ձայնաւոր պատարագի երգը նօթայի վրայ առնելու . բայց հրատարակուածը , պակասաւոր պիտի ըլլայ , որովհետեւ եւրոպական երգերը աստիճանէ աստիճան շիտակ կ'ելլեն կ'իջնեն , իսկ մեր եկեղց . երգերու աստիճանները մանրամասնական են : (Տես «Բազմավէպ» Ա . պրակ , Հ . Եղ . Հիւրմիւզեան) :

Բայց արդէն Ե . Տնտեսեանէ առաջ ալ «Կային եղանակներ որոնց ելեւէջներուն մէջ մանր փոփոխութիւններ մտած էին , մանաւանդ եւրոպական երաժշտութեան յարեւելս մուտ գտնելէն ի վեր» (Տես էջ 65 Նկարագիր Երգոց 1874) : Զարմանալու չէ ուրեմն որ անցեալ 30 տարիներէ ի վեր այդ նոյն պատարագի սրբասացութեանց ձայնաստիճանը զգալապէս չըջած եւ արեւմտեանին մօտեցած ըլլայ :

Մանաւանդ որ նախ Մխիթարեան Հարք փորձեցին քառաձայնը , Թաշճեան արդեամբ Սուրբ սուրբը կրկնա-

ձայնի վերածեց , Զիլինկիրեան եռաձայնի վերածած է , Եկմարեան քառաձայնի մէջ իրեն տխուր անուն մը չի նեց : Նաե չէ՞ մի որ Մէհտէրեան էֆէնտի 1904 տարւոյ Ընդարձակ Օրացոյցին մէջ «Փառք քեզ , Տէր , Աստուած մեր» ի նմոյշը տուաւ քառաձայն . ուստի թերեւս պատր . երգեցողութիւնն այսօր այն աստիճան այլասեռած է որ , Սուրբ սուրբէն սկսեալ կարելի ըլլայ քառաձայն դաշնակաւորել :

Պահ մըն ալ ջանանք գոհացում տալ յարգոյ Յ . Էֆ . Մկրտիչեանի հարցասիրութեան : (Տես «Բիւզանդիոն» 17 «Օգոստ . 1904) : Մեզ ծանօթ եկեղեցական ձայնագրեալ երաժշտութիւնը երեք որոշ շրջանի կը բաժնուի :

Ա . Շրջան . — Զեռագրաց մէջ զիտուած ձայնագրութիւնը որու խաղերու ցուցակը կարելի է մասամբ տեսնել Մանր Սևամունքը մեզ յիշեցնող հետաքննական կարեւոր գործին մէջ . (Տես էջ ԼԱ . ԼԳ . Կարգաւորութիւն հասարակաց ազօթից 1898 , Վենետիկ) :

Բ . Շրջան . — Տպագրեալ Շարականներու մէջ զիտուած պարզեալ խաղերը որոնց ցուցակը նոյներուն կը կցուի : (Տես էջ 381 . Շարական , Օրթագիր) :

Գ . Շրջան . — Նորահնար ձայնագրութիւնը , որու խաղերուն որպիսութեան տեղեակ են հմուտք . (Տես էջ 1 դասագիրք Հ . Եկեղեց . ձայնագրութեան 1890 , Վաղարշապատ) :

Պէտք է ընդունիլ թէ մեր վաղեմի ձայնագրեալ երաժշտութեան խաղերը հարուստ , նրբանկատ եւ արուեստիւ յորինեալ էին եւ աւելի շատ էին քան թէ Յունացը . վասն որոյ ըստ Ներդինացւոյն կրնանք հաւատաւոր ըսել թէ նախնիք ձայնագրութիւն ստղծելու համար Աթէնք երթալու պէտք չունէին , եւ Յունաց խաղերուն միշտ անկարօտ էին : (Տես Գիրք Երաժշտական էջ 75 Կ . Պոլիս 1803) :

Դարձեալ, եկեղեցական երգեցողութեան մէջ ԱԶ.ը մերն էր, ԲԶ.ը Յունացն էր, ԳԶ.ը Ասորոցն էր, և ըն. (Տեա էջ 239 Նուագարան 1794, Կ. Պոլիս): Թէ այս խաղերով կարելի կ'ըլլար ձայնագրել, յայտնի կ'ըլլայ սա պարագայէն որ միեւնոյն «Ուղիղ եզիրի»ն 11 տարրեր եղանակներով, կը տեսնենք մեր ձեռք դառնուած Մանր Ուսման մէջ: (Տեա էջ 290—291):

Այսպէս ԱԶ, 1. Գզգած, 2. Անմեղուկ, 3. Խաւսողն, 4. Զագ, 5. Հոռոմ, 6. Մամիոն, 7. Զագ, 8. Հիւանդ, 9. Գուսնակ, 10. Զուշակ, 11. Փորակ:

Այս եղանակները կարելի է նոյնութեամբ կարգաւ առ այժմ մանրամասնութեան մտնել անկարելի է, այս գիրքին սիւնակներուն մէջ ուսումնասիրութեան այս կարգի հարց մը պարզելու տեղ չգտնուելուն պատճառաւ:

Տպագրութիւնն է որ գլխաւորաբար ստիպեց մեր երաժիշտները՝ խաղերու հաւաքումը պարզել և մեր խաղուն եղանակները յունական լերկ եղանակներու մօտեցնել. այս եղաւ առաջին շրջանէն երկրորդին փոխանցումը: Իսկ երկրորդ շրջանէն երրորդին փոխանցումը տեղի ունեցաւ արեւմտեան երաժշտութեան ազդեցութեան տակ: Պապա Համբարձում իր հնարած ձայնանիշերու դրութիւնը փոխ առաւ եւրոպականէն, անունները թրքականէն, ձեւերը մեր հին խաղերու ձեւերէն, այսու սկզբնաւորելով՝ ձայնաստիճանի ելեւէջներու աղաւաղումը:

Արդարեւ, երաժիշտներու վաղօրեայ ունակութիւնը և տիրացուի բերանը թող չտուաւ որ անմիջական այլաբանական ենթարկուի եկեղեցական երաժշտութիւնը, մանաւանդ որ նեյ, ֆանոն, սազ, ուս, քաւկուռ արեւելեան երաժշտութեան գործիքներ մինչև հիմայ կը շինուին արեւելեան ձայնաստիճանի վրայ և նախկին ելեւէջները ցարդ անկորուստ կը պահեն:

Պապա Համբարձումի յաջորդական աշակերտները՝

Յովհաննէս Արիսեան, Գարրիէլ Երանեան, Ն. Ս. Թաշեան նորահար խաղերը ընդհանրացուցին, իսկ վերջինը հայրապետական տնօրէնութեամբ նորահար խաղերով եկեղեցական երգեցողութիւնը իր սարօք ձայնագրեց որ և տպագրութեամբ լոյս տեսաւ:

Բայց որովհետեւ էջմիածնայ եղանակներու հարազատութեան վրայ տարակուսողներ եղան՝ Պալեան Կարապետ ամիրայի սատարութեամբ, ըստ երգելոյն Պալաթու Դպրապետ Կարապետ Դերձակեանի, Զէրչեան Համբարձում ի նորոյ նօթագրեց ամբողջ եկեղեցական երգեցողութիւնը:

Յակոբ էֆ. Տիլիթեան իր ծախքով նոյնին կրկին օրինակը պատրաստել տուաւ՝ և մինչ ուսուցչութեամբ իր Գուգլունձուգի ծովեզերեայ բնակարանը կը յաճախէինք. ցոյց տալով այդ թանձրահաստոր ձեռագիրը, հաւատարմացուց մեզ որ, եթէ եկեղեցական երգեցողութեան կանոնաւորման և միօրինակութեան համար պէտք ըլլայ, պատրաստ է զայն զնել հեղինակութիւն ունեցողներու տրամադրութեան տակ:

Եւ ինչո՞ւ արեւելեան երաժշտութիւնը մէկ կողմ դրուի. արդեօք միանուագ մեղեդիներ գեղգեղելէ աւելի դիւրին է քառաձայն նուագներ զաշակաւորել. արդեօք իսկ ձայնաւորներու համրակութիւնը դարձանելու լաւագոյն միջոցը պարզէն ըզգաղբեալ և չորս անգամ աւելի դժուարինը դիմնէն է: Թող կարգապահ դպիրը երաժշտութեան մէջ իրմէ վեր հեղինակութիւն մը ձանչնայ, և խնդիրը ինքնին կը լուծուի:

Կը յայտարարուի թէ շարականներ գեղգեղուած պահուն մանրական բերան կը գործածուի. ներուի մեղ դիտել տալ թէ ատիկայ արդէն գոյութիւն ունեցող բնական վիճակի մը զեղծումն է. կրօնական եղանակները միջավայրի աշխարհական երաժշտութենէն միշտ կ'ազ-

դուին և ժողովուրդին ախորժակը իրեն մտերիմ եղանակներ կը փնտռէ եկեղեցւոյ մէջ :

Միթէ ընթերցողները չեն յիշեր որ Հռոմայ Պապը գանգատ յայտնած է լատին եկեղեցւոյ հոգեւոր երգեցողութեան տակաւ առ տակաւ օրէնացի եղանակներու վերածուելուն դէմ , ինչպէս կարդացինք թերթերու մէջ : Յիշենք միանգամայն թէ Բողոքականացս «Ո՛վ դու երեակ և մի» հոգեւոր երգը անգլիական քայլերգի , կօսսեկլսգիփիկնկ , եղանակով երգուած է երբեմն :

Տեղական աղղեցութիւնները մեծ դեր կը կատարեն . ահա Եւրոպացիք տեսականօրէն երկու յաջորդական ամբողջ ձայներու սիեզի և պեմօլի մէջտեղ քօմայի մը տարբերութիւնը կ'ընդունին . բայց գործնականին մէջ քօման զանց կ'առնեն և դաշնակի մը ստեղնաշարին երկու ամբողջ ձայներու մէջտեղ մէկ կիսաձայն մը կը գնեն : Ուստի Չարչի արեւելեան երաժշտական գործինքնու արհեստագետ Լեոն էֆ . Կիւրճեան քանոնի ստեղնաշարին վրայ երկու ամբողջ ձայներու մէջտեղ մինչև երեք կիսաձայն ցոյց տուաւ , վստահեցնելով որ ի հարկին այս մանրամասունքը մինչև եօթի և ութի բաժնողներ կան : Ահա Եւրոպացիք պեմօլ և սիեզ իրար կը միացնեն և մենք նոյն ձայնի միջոցը աւելի կը ստորաբաժնենք :

Այս է արեւելեան եղանակներու ճախարակելով նուագուելուն գաղտնիքը . այս է շարականներու գեղգեղմանց բացատրութիւնը . այս է մեր արեւելեան ճաշակին անհերքելի ապացոյցն և մեր Բողոքականացս աշխարհարար երգերէն դէպի դրաբար շարականները միտումը , և քառաձայն դաշնակաւորումէն միանուագ մեղեդիներու ձկտումը :

Ուստի անշահ ձեռնարկ մըն է անգոյ պէտքեր ստեղծել , և տիրացու ու գպրապետ պէտք է փափաքին երաժշտական խնդրոյն այնպիսի մէկ լուծման , որ զիրենք ապրեցնող արուեստը փոխանակ իրենց վայրկենական

մէկ քմահաճոյքին գոհացում տալու՝ մանաւանդ երաշխաւորէ իրենց ապրուստը և առ այս կը բաւէ երգեցողութեան մէջ պահպանող ոգին :

Մենք բողոքականքս , այսօր մեր երանաշնորհ նախնեաց եկեղեցին կը զիմենք երկրւղածութեամբ Արեւագալը ունկնդրելու , ինչու որ արեւելեան է և միանուագ : Ասոր ապացոյցն այն է որ մեր նոր հրատարակուած հոգեւոր երգարանին մէջ մտցուցած ենք արդէն շարականները մասամբ : Բայց երբ քառաձայնը սկսի՝ չէ թէ միայն մենք , հապա Հայ . Եկեղեցւոյ չըջափակին մէջ գտնուողներն իսկ պիտի պաղին իրենց երաժիշտներէն , ինչու որ քառաձայնի մէջ տիրացու և դպիր երբեք պիտի չհաւասարին եւրոպացի վարպետներուն : Ահա այսպէս կը խորհէր հոգեւոյս Տ . Մելքիսեդեկ Սրբազան , որուն յիշատակը յաւիտեան օրհնեալ ըլլայ :

ՔՆՆԱԴԱՏԱԿԱՆ

ԴԱՍԸՆԹԱՑԻ ԸՆԴՀ. ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

ԳՐԵՑ՝ Գ. Յ. ԽԱՉԿՈՆՅ

Ա.

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Տարիներով արցունքի փոխարէն մարդ հազիւ օր մը կը խնդայ. ծննդեան և մահուան պայմանեալ, անդառնալի վայրկեաններուն մէջ տեղ, կեանքը, հազիւ սկսած, յուսախարութեան վաղանցուկ երազի մը պէս կը ցնդի կերթայ: Ուրեմն այն որուն համար վաղուան օրը անըստօղէ է, կ'արժէ՞ որ իր արդէն դառն կեանքը ալ աւելի դառնացնէ բոլոր մարդկութեան ժամանակագրեալ շաւի մը աղետից ընթերցանութեամբ զոր «ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԱԶԳԱՅ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ» սովոր են կոչել: Թերեւս աւելի աղէկ կ'ըլլար եթէ մարդ ինքզինքը ճանչնար, իր կարողութիւնները կռէր, իր բարքը ուղղէր և անով իր երջանկութիւնը յերկրէր:

Այո՛, ամէն ինչ որ մեր սիրտը տրտմութիւնով կը լեցնէ և մեր աչքը արցունքով կը լծացնէ, աշխարհակալութիւն, պատերազմ, կոտորած, դժբաղդարար մասն կը կազմեն «Ընդհանուր Ազգաց Պատմութեան»: Սակայն միայն տառնք չեն որ կը բաղկացնեն մարդուն անցեալին պատմութիւնը, տառնք փճացման և աճեցման անհրաժեշտ օրէնքներուն մէկ մասն են որոնց շնորհիւ մարդկային ազգի հասարակչութիւնը կը պահպանուի: Ատոնցմէ անդին կայ ու կը մնայ պատճառներու և արդիւնքի օրէնքը, յառաջադիմութեան և բարեշրջման օրէնքը, անվախճան կատարելութեան մը հասնելու ստուգութիւնը:

Եթէ Ազեքսանդր փայլուն քաղաքակրթութիւններ կը մարէ, եթէ իր հարուածներուն տակ հզօր ազգեր կը մեռնին՝ այսօր ընդհանուր Ազգաց պատմութեան մէջ Մակեդոնացի աշխարհակալին անձին վրայ չէ որ կը սքանչանանք, հապա կը սքանչանանք այն նախախնամական արշաւանքին վրայ որ արեւելքը արեւմուտքին մօտ բերաւ և գաղափարներու, բարուց, սովորութիւններու, գիտութեան և արուեստից փոխանակութիւնով նպաստեց ընդհանուր մարդկութեան ազնուացման:

Ուստի ինչ փոյթ եթէ ծնողներ՝ մեռնողներէն աւելի շատ են և օգտուողներ՝ վնասողներուն թիւը կը գերազանցեն, ինչ փոյթ եթէ ինչ որ հիմա քաղաքակրթ աշխարհը կը պանծացնէ՝ ծագումն ունի այդ տարապատուց ողբացեալ անցեալին մէջ, ինչ փոյթ եթէ պատահական արկածներ անէ՞ծքէ աւելի օրհնութեան առիթ կըլլան և ամէն բան բարիին գործակից կը դառնայ:

Ընդհանուր մարդկութեան արարքը՝ անհատ անձանց իւրաքանչիւրին գործերուն հաւաքական արտադրեալն է և ինչ որ հաւաքարար եւ մեծ համեմատութեամբ կը կատարուի մարդկային ընկերութեան ծոցը, նուազագոյն համեմատութիւնով և անհատաբար տեղի կուենայ սոսկական անձի մը մէջ. այսպէս մարդկային ընկերութիւնը վարժ պէտքերն ու կիրքերը նոյն և նման են անհատ մը վարժ պէտքերուն և կիրքերուն. ուստի անհատ անձ մը կը պարտի սորվիլ «Ընդհանուր Ազգաց Պատմութեան» իբրեւ իր յատուկ անձին պատմութիւնը որ հոն ինքզինքը իբրեւ հայելիի մէջ տեսնէ:

Կուզէի գիտնալ թէ ինչ կը նշանակէ բոլոր աշխարհքին կեանքը մարդուն համար եթէ ինք մեռնի եւ աշխարհք արարատ չարունակէ ապրիլ. կամ ինչ նշանակութիւն կուենայ մարդուն կեանքը ինքն իրեն համար եթէ բոլոր աշխարհք աչք գոցել բանալու մէջ մեռնի և ինք չարունակէ ապրիլ: Ահա կը տեսնենք թէ մարդ

և մարդկութիւն իրարու լրացուցիչ մասերն են, մէկը առանց միւսին չի կրնար կենալ: Արդ, եթէ այդքան սերտ առնչութիւն ունին իրարու հետ, եթէ իրաւ է որ մարդկութիւնը մարդէն և մարդը մարդկութենէն կախում ունին՝ ատկից կը հետեւի որ զիրար լաւ ճանչնալու են: Ահա անգամ մըն ալ կը հաստատուի թէ ինչո՞ւ համար անհատ անձ մը մանրամասնօրէն պէտք է ուսումնասիրէ «Ընդհանուր Ազգաց Պատմութիւնը»:

Իսկ եսասէրը, որ փոյթ չընէր թէ ինչպէ՞ս կը կենցաղավարեն մարդիկ, թող անգամ մը ինքն իր մէջ ամբիփութի, մեկուսանայ. թող ինքն իր հոգւոյն խորերը իջնէ և դիտէ, քանի որ ինքն իրմէ դուրս չի նայիր եւ բազմատութեան եզր չունի՝ անուղղեցոյց և անառաջնորդ, հայեցողութեանց անել բաւիղին մէջ պարապ տեղը կը թափառի և աննպատակ կը կորսուի:

Ինչպէ՞ս կրնայ ինքզինքը ճանչնալ, ինչպէ՞ս կրնայ իր կարողութիւնները կշռել, ինչպէ՞ս կրնայ իր պէտքերը դիտել և անոնց օրինաւոր յաջեցումը տալ: Ո՛չ, կարող չէ ներքնահայեցողութեամբ իր կեանքի ընթացքը լուսաւորել, խաւարի մէջ ինքնահաճ կը դանդաչէ, ինչ որ կը ստուգուի մինչև հիմա հնարուած իմաստասիրական դրութիւններու հակառակամարտ և անմիտք ընթացքէն:

Հապա որչա՞փ աւելի դժուար է, մանաւանդ նորահասներու, կծկուիլ ներքին աշխարհին մէջ և ձեռնարկել անձնաքննութեան: Մեր անձին վրայ ունեցած մեր բարձր համարումը կամ մեր ԵՍԻՆ վրայ կազմած մեր աննպաստ վարկումը մեր անձին հանդէպ կանխակալ կարծիքներով կը նախապաշարէ մեզ և մեր դատողութիւնը կը խանգարէ: Բայց նախապաշարումը և հետեւաբար դատողութեան խեղաթիւրումը ինքնին կը դադրի երբ խնդիր է մեր նայուածքը դարձնել արտաքին աշխարհին վրայ: Հոն, անաչառ և անողոք դատաւոր կը կանգնինք անոնց վրայ որոնցմէ ակնկալութիւն ու եր-

կիւզ չունինք և այն վճիռները որ ուրիշի ընթացքին վրայ կարձակենք՝ մեզ կը սորվեցնեն թէ ինչ պէտք է ըլլայ մեր իսկ կեանքին ընթացքը և ասով ապագային մեր հետեւելիք ճամբուն յատակը կը գծենք:

Թող ուրեմն մարդ կարդայ «Ընդ. Ազգ. Պատմութիւն»ը և յետահայեաց ակնարկ մը չըլէ իր սեռին վրայ, տեսնէ թէ իր նախնիք ինչպէ՞ս մինչեւ իր օրերը ծներ, մներ և զարգացեր են. այն ստեն միայն կրնայ հասկնալ թէ որո՞նք են մարդկութեան և ի մասնաւորի մարդուն ապրելու հնարաւոր պայմանները, որո՞նք են մարդկութեան և հետեւաբար մարդուն անկման և բարձրացման պատճառները: Հոն է որ անցեալին անսուտ բերանը կտանդէ փորձառութեան հաղուադիւտ դասեր, հոն աչքի առջեւ կը պարզուի տեսարանն այն խարխալումներուն որոնց կարօտ եղած են հաստատուելու համար օրէնք, կրօնք, քաղաքակրթութեան կարգն ու սարք, ճարտարութիւն, զեղարուեստք, գիտութիւններ և ամէն բան: Հոն այն վսեմ և հոյակապ տեսարանին մէջ մարդկային ազգին երջանկութիւնը իր դարաւոր գաղտնիքը կը մերկանայ և մահկանացուներու ճակատագիրը եզոզ աղէտներու շարքը պարզելով՝ թշուառութիւնը ծնող պատճառներու հետ միատեղ, անոնց կարելի դարմաններն ալ մեզ ցոյց կուտայ:

Ուստի, եթէ մարդ իր անհատական, բնութենական կամ ընդհանրական կեանքին մէջ, «Ընդհանուր Ազգաց Պատմութեան» մեծամեծ ճշմարտութիւններու լուսովն ստաջնորդուի՝ չի գործեր իր նախորդներուն սխալները, հապա կը հետեւի այն շաւիղին զոր անցեալ հանճարներ լուսածեւտ գծեցին և կը բանայ նոր ճամբայ մը ուր իրմէ ետքը եկողներ պիտի բնթանան իր յիշատակը յաւիտեան օրհնելով:

Ահա այսպէս «Ընդհանուր Ազգաց Պատմութիւն»ը անհրաժեշտ մաս կը կազմէ բարեք դաստիարակութեան

և մենք ուրախ ենք որ կարճ միջոցի մէջ կրկին «Ընդհ. Ազգաց Պատմութեան» զասագիրքեր ի լոյս կընծայուին այս անհրաժեշտ գիտութիւնը տղայոց սւսանդելու համար և կուրախանանք մանաւանդ եթէ այս օրինակը գրգռւմը ըլլայ նորանոր հրատարակութիւններու, բայց արդէն հրատարակուած զասագիրքեր մեր զգացնել ուզած պէտքը կը լրացնեն միթէ :

Ք.

ԹԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Չափազանց դժուարն է չափաւոր պարսաւ, բայց չափաւոր քննադատութիւնը ու է երկասիրութեան արդար գնահատութիւնն է : Մարդ կը խօսի այն բանին վրայ որուն քիչ չափ կարեւորութիւն կուտայ. և որովհետեւ ոչ ինչ կայ անթերի՝ քննադատին աչքը կը տեսնէ սխալներ հոն՝ ուր հեղինակը բան մը չը նշմարեր :

Բայց երբ խնդիր է քննադատել հայ երկասիրողներու գործեր՝ իրաւացի է հարցընել թէ անդէպ հարուած մը չէ՞ որ անոնց կը տրուի, մեր մէջ հեղինակները գրելէ վարձատրութիւն մը չունին և չափ անգամ ստիպուած են վրայ տալ ազագործեան ծախքերը :

Հայը մասնաւոր յարմարութիւն մը ունեցած է պատմական գիտութիւններու համար, նախնեաց մատենագրութեան մեծագոյն մասը պատմական հատորներէ կը կազմուի, Ազգաթանգեղոս, Բիւզանդ. Փաւստոս, Զէնոբ Գլակ, Փարպեցի, Եղիշէ, Վարդան պատմիչ, Խորենացի Յովհան Մամիկոնեան, Ղևոնդ Երէց, Թովմա Արծրունի, Ասողիկ, Լաստիվերտացի, Գանձակեցի, Սմբատ Պատմիչ, Ուռպէլեան, Սերէոս, Հեթում պատմիչ, Այրիվանցի, և շ. մեր այս կարծիքին հաստատութիւն կ'ուտան :

Գարձեալ Տպագրութեան Գիւտէն վերջ չափ լուրջ աշխատութիւններ ի լոյս ընծայուած են, ինչպէս Պատ-

մութիւն Հայոց Չամիչեան 1784, Պատմութիւն Ճէնկիզխանի, Շահրիմանեան 1788. Պատմութիւն Պոնտոսի, Բժիշկեան 1818. Պատմութիւն ժամանակակից Նուրիխան 1814. Պատմ. Ռուսաց, Այվազովսքի, 1836. Պատմ. Օսմանեան, Այվազովսքի, 1841. Պատմութիւն Պարսից, Թաղիդեանց. 1846. Պատմ. քաղ. խռովութեանց. Խովեքտեանց 1856. Պատմ. Իտալիայի, Յովհանեան 1864. Պատմ. Դանիալի, Միրզաբեան 1780. Պատմ. Գաղղիացւոց, Ճարեան 1949. Պատմութիւն Անուց, Բժշկեանց 1830 և շ. և շ. :

Տարբեր են սակայն դուռ գրական բնութիւն ունեցող երկասիրութիւններ և տարբեր են զասագիրքեր, սոսկ գրական բնութիւն ունեցող երկասիրութիւնը, եթէ զուրկ է պահանջուած յատկութիւններէն՝ անկից ծագած միասը հասարակաց չէ. ընդհանրութիւնը ստիպուած չէ զանոնք կարգալու :

Բայց զասագիրքի մը (քանի որ առ հասարակ ազոց զաստիարակութիւնը անկից կախուած է) օգուտն ու միտան ալ հասարակաց են : Ուստի իրաւամբ զասագիրքէ մը կը պահանջուի իրական յատկութիւններ և կը փնտռուի դպրոցական հրատարակութիւններու գլխաւոր յատկութիւնները՝ ճշդութիւն, ուղղութիւն, պարզութիւն և շ. և շ. :

Դաւիթ Յ. էֆ. Խաչկունցի գիրքը 108 էջերէ բաղկացեալ Ընդհ. Ազգ. Պատմութեան դասընթացք մըն է և անշուշտ, ինչ որ ալ ըլլայ մեր համակրութիւնը իր անձին նկատմամբ, իր գիրքը չի կրնար խոյս տալ ընդհանուր օրէնքէն : Այս զասագիրքը քննադատելի երեք մասերէ կը բաղկանայ :

Ա. Բուն պատմութիւն :

Բ. Բառգրքոյկ պատմական :

Գ. Աշխարհացոյց տախտակներ :

Նախ, — Դասագիրքին կողքին վրայ կը կարդանք որ հրատարակութիւնը եղեր է «հաւանութեամբ Բարիզի համալսարանական ուսուցչապետաց, է. Լափիս և Փ. Ֆոնսէնի» : Որպէս զի լաւ հասկցուի թէ ինչո՞ւ այդ հաւանութիւնը ձեռք է բերուեր՝ կ'ստիպուինք արտաուայել յառաջարանէն մաս մը :

«Ներկայ աշխատութեան մէջ հետեւեցայ ակադեմական ուսուցչապետ Էռնէսդ Լափիսի 11—13 տարեկան ուսանողաց համար պատրաստած գործին և Փ. Ֆոնսէնի պատմական աշխարհացոյցին որ ինքնին դասընթացք մըն է : Այս երկու ուսուցչաց հաւանութիւնը ստանալու պատիւն ունեցայ : Երկու հեղինակներն ալ հարկաւորը ու եականը դրած են խորշելով առասպելէն ու զուարճալիէն :»

Այս յառաջարանէն կը մակարեւորուի որ Դիրքին բուն արժէքը՝ առաւել կամ նուազ յաջողութիւնով վերագրեալ հեղինակներուն գիրքերուն հետեւելուն մէջ կը կայանայ. արդ Դ. Յ. էֆ. Խաչկոնց կրցած է անոնց ընդհանուր ուղղութեան հետեւիլ :

Ինքն անգամ կը խոստովանի որ «լիայոյս է թէ՛ դասագիրքի թերութիւններուն ներդաժիւր աչօք պէտք է նային . Պատուարժան պաշտօնակիցներ, որոնց խորհրդով կատարելագործելու բաղձանքը կը տածէ ընդ միշտ» (տես . Յաւջ.) :

Եթէ անկեղծ է իր այս բաղձանքը, (և մենք այս մասին կասկածելու բնաւ իրաւունք չունինք) . անշուշտ ուրախ պիտի ըլլայ որ մեր դոյզն կարողութեան չափով իրեն օգտակար ըլլալ ջանանք :

Ինք աշխարհացոյց տախտակներ, պատմական բառ-գրքոյկ մը և մարդկութեան ծագումէն մինչև այսօր տեսչի ունեցած քաղաքական գէպքերը ամփոփուած տեսնել հարիւր ութ էջերէ բաղկացող բարակուկ գիրքի մը մէջ, յիշաւի այնքան անակնկալ և գեղեցիկ արդիւնք մըն է որ մարդ կը թերահաւատի և կը փորձուի կարծել

թէ մի գուցէ այդ համառօտութիւնը գլխակարգութեանց ցանկ մը ըլլայ :

Անշուշտ այսպէս չեն հասկնար Լափիս և Ֆոնսէն և համարիտ են ընդունելու թէ նիւթը որչափ կը պահանջէ այնչափ պէտք է դա՛ն ընդլայնել : Տասը տասներեք տարեկան տղայոց դաստիարակութեան սահմանեալ դործի մը մէջ «հարկաւորը և էականը» դնելու պատրուակը կ'արդարացնէ՞ միթէ չոր ու ցամաք անուններով տղուն միտքը խճողելու դրութիւնը :

Բայց եթէ պատմական մեծ գիծերը այնչափ լաւ համադրուած չեն որ սղան պատճառի և արդիւնքի յարակցութիւնը տեսնէ և համոզուի թէ համեմատելիութեան մեծ օրէնք մը կայ հոն և եթէ ցոյց չը տրուի այն պատմական մեծ ներդաշնակութիւնը որով ամբողջ մարդկութիւնը՝ որչափ ալ իր այլ և այլ մասերուն մէջ ցեղով, լեզուով և կրօնքով տարբեր ըլլայ, և սակայն միեւնոյն մարդկութեան մեծ ընտանիքը կազմելէ չը դադրիր, թէ մարդիկ ամէնքն ալ եղբայր են ազատութեամբ, հաւասարութեամբ և արդարութեամբ իրարու հետ կենակցելու սահմանուած, գոնէ տեսնենք թէ այս Ընդհ. Ազգ. Պատմութեան դասագիրքին մէջ ո՞ր աստիճան հոգ տարուած է ոճոյ պարզութեան և ճշգրտութեան :

Էջ 86. մինչև ժէ դար՝ Բրուսիա աղքատ և անծանօթ էր :

Էջ 87 Բրուսիա ժ.Ձ դարուն Տեւտոնեան ասպետաց ձեռքն էր . 1525ին դքսութիւն մը կազմեց և 1617ին ժառանգութիւն եղաւ Պրանտէպուրկի մարքիզութեան :

Դիտողութիւն.— Եթէ ժէ դարուն անծանօթ էր Բրուսիա, ինչպէ՞ս գիտենք աղքատ ըլլալը, ինչպէ՞ս գիտենք 1525ին դքսութիւն մը կազմած ըլլալը, ինչպէ՞ս գիտենք 1617ին Պրանտէպուրկի մարքիզութեան ժառանգութիւն իյնալը :

էջ 54 Եւրոպական Օսմանստան :

Դիսոդուքիւն .— Գիտենք որ Եւրոպական Թուրքիա կամ Եւրոպական Տաճկաստան կայ . նաև Օսմանեան Պետութիւնը կրնադարձակուի աշխարհիս երեք մասերուն մէջ : Օսմանցիք ալ՝ Մէմալիքի Մահուսէի Շահանէ , Մէմալիքի Օսմանիէ , Ալթորայի Շահանէ կըսեն բայց ոչ երբէք Օսմանստան :

էջ 70 Ութը տողի մէջ Մեքսիկոյի անունը երեք տարրեր կերպ կը տառադարձուի՝ Մեխեկա , Մեխիկա , Մեխակա . ո՞րն է շիտակը :

էջ 13 Միջին դար .— Հին ազգաց պատմութեան մէջ տեսանք չարք մը ժողովրդոց (որք) իրար յաջորդելով ու իշխանութիւնը տարածելով՝ ազգային քաղաքականութիւնը տարածեցին :

Դիսոդուքիւն .— Ո՞վ որ կրնայ թող իմաստ հանէ վերոգրեալ տողերէն :

Յերոսդ .— Արդեօք անուանական բառգիրքի մը առջև չենք գտնուիր երբ գիրքին ետին գտնուած բառգիրքին երեք էջերը դարձնելէ ետքը անոր ծայրը կը հասնինք : Գիրքի մը կցուած բառգիրքը՝ դոնէ լուծելու է նոյն գիրքին մէջ գտնուած ամէն դժուարիմաց բառերու իմաստը , բայց այդչափ անձուկ միջոցի մէջ չէ կրցած գեանգել նոյն իսկ գիրքին մէջ գտնուող աթուրայ , պահակ , պատգամահարց եւն . եւն . բառերը :

Թերեւս իմաստութիւն էր 11 էն 13 տարեկան տղոց կրթութեան սահմանուած գիրքի մը մէջ ընաւ դժուար բառ չը դնել՝ ոչ ալ բառգիրք : Այն ատեն գիրքին մէջ դոնէ երեք էջ տեղ կը շահէր և տղեկին ալ խնայած կ'ըլլար իր բառգիրքին կարգ մը ճապաղ սահմաններն ու բացատրութիւնն , այսպէս :

էջ 104 Բաւաւախուքիւն , այն գիտութիւնն որուն նպատակն է գլխաւորաբար հետազոտել գրական գործերն ու բարբառներն՝ իրենց բաղմահմտութեան , բնա-

գրին և բանադատութեան քերականութեան համեմատ :

էջ 104, Արիոսականութիւն .— Անոնք որք կը դաւանին Արիոսականութեան , զոր քարոզեց Դ . զարուն Արիոս հերետիկոս :

Յերոսդ .— Աշխարհացոյցներ կը գտնենք էջ 16, 36, 45, 48, 56, 60, 64, 71, 81, որոնց և ոչ մէկուն վրայ երկայնութեան գիծ կայ , և ոչ մէկուն վրայ լայնութեան գիծ կայ , և ոչ մէկուն վրայ աստիճաններ նշանակուած են , և ոչ մէկուն վրայ ծովը ցամաքէն որոշուած է . կը տեսնուի թէ համբալ ձեռքի մը ընդօրինակութիւնն են անոնք : Թերեւս աւելի խոհմտութիւն կ'ըլլար . Ֆոնսէնի հաւանութիւնը ձեռք բերելէ ետքը , փորձ գծագրիչի մը յանձնել անոր աշխարհացոյցները :

Մենք՝ որ համակրելի ուսուցիչին հրաւերին անտալով առ այժմ մեր այսքան դիսոդութիւններն հրապարակեցինք , գիտենք որ մեզ համամիտ պիտի գտնուի ընդունելու թէ իր գործը անդրանիկ ձեռնարկի մը անխուսափելի դժուարութեան բաղխուած է և կը հաւատանք որ ժամանակն ու փորձառութիւնը նպատակայարմար պիտի ընծայեն հրատարակելի այն գործերը որոնց քիչ մը երկար ցանկը գիրքին թիկանց վրայ շարելու յոգնութիւնը յանձն է սուեր :

ԳՆԱՀԱՏԱԿԱՆ

Ի. ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ

ՀԱՆԴԵՊ ԻՐ ՅՈՐԵԼԵԱՆԻՆ

Ա.

Յորեկանսն բազմաթիւն մանկավարժին եղած նիւթական փոխարինութիւնէն աւելի նշանակութիւն մը ունի։ Բանասիրութիւնը՝ յանձին Պէրպէրեանի, կը տեսնէ յայտնի գրագէտը և անոր գրական գործունէութեան ոչ նուազ արդիւնալից չըջանն ալ կը փութայ տօնել։

Պէրպէրեան, ինչպէս իր նախկին սաներուն, նամանաւ մեզ կը վերաբերի. Պոլսոյ այլ և այլ թաղերուն մէջ միթէ չէ՞ նշած իր արծաթեայ քաղցրալուր ձայնը։ Հոս սիրելիի մը գերեզմանին վրայ, հոն լսարանի մը բեմէն, կամ պարգեւարաշխութեան մը սրահին մէջ, ուրախ թէ ախուր մեր ամէն հաւաքումներուն մէջ մեզ հետ արտասուած և մեզ հետ ժպտած է։

Իր աղնիւ սիրտը, քաղցր ու համրոյր վարմունքը, իր անզուգական բարեկրթութիւնը նոյն իսկ իրեն հակառակ խորհողներն ալ իրեն սիրաշահած են։ Ուսումնական Խորհրդոյ և զանազան ժողովներու մէջ իր գործօն պաշտօնավարութիւնը զինքը մեզ ամենուս անձնուէր եւ սիրելի դարձուցած են։

Յարգելի յոբելեարը գրական հրապարակին վրայ երեւցած է ժամանակով չատ կանուխ և այն օրերու թերթերը մեզ հասցուցած են անընդհատ իր հմտալից բանասիրականները։ Եւ գեռ մօտերս չը կարգացինք միթէ իր գերմաներէնէ թարգմանած սիրուն տաղերը եւ

ժամանակակից գրականութեան վրայ պարզած տեսութիւնները «Մասիս»ի մէջ։

Բայց եթէ ուզենք մասնաւորաբար նկատել իր մատենագրութիւնը՝ պիտի ստուգենք որ մեծապէս օժանդակած է գեղեցիկ գպրութեան մեր մէջ ծաղկելուն իր բազմատեսակ հրատարակութիւններով որ՝ որչափ մեր յիշողութիւնը կը զօրէր, ամփոփեցինք հետեւեալ ցանկին մէջ։

1870. — Անիծեալն.

1871. — Բանք հաւատացելոց.

1877. — Առաջին տերեւք.

1880. — Ժողովրդային զրօսանք.

1880. — Գեղեցիկն ու Գեղարուեստ.

1883. — Հերման և Դորոթէա.

1883. — Քաղ. Տնտեսութիւն.

1855. — Առաջ. գիրք. ֆր. թրգ.

1885. — Մարդիկ եւ իրք.

1885. — Դրամ.

1904. — Խոհք և Յուշք.

1907. — Դպրոց և Դպրութիւն.

Մեր գրագէտները նախորդ դարուն մէջ ունեցած են իրենց յատուկ լեզուաբանական գրութիւն. զոր օրինակ, գրութիւն Այվազովսքի, Գարագաշեան, Թերզեան, Իւթիւճեան, Մամուրեան, Միսաքեան, Ռուսինեան, Տէմիրճիպաշեան, Օտեան, Զերադեան։

Պէրպէրեան ալ ունեցած է իր լեզուաբանական որոշ ծրագիրը որ հինը նորին հետ հաշտեցնելու բանաւոր գրութեան մէջ կը կայանայ։ «Աշխարհարարը՝ միութիւն, կանոնադրութիւն, ճոխութիւն ստանալու համար, կը կարօտի գրարարի օժանդակութեան, միայն թէ խնդիրը այդ օժանդակութեան չափին վրայ է։ Յառաջ. Առջ. Տերեւք 1877»։

Պէրպէրեան այդ չափը աշխարհարարի գարգացման ընթացքին համեմատեց և երբ տարիներուն բոլորուելուն

հետ նոր լեզուն քիչ քիչ կոկուեցաւ՝ ինքն ալ խիղճ չըրաւ մեղմով գրաբարէն հեռանալու և 1870էն սկսելով մինչև 1885 ինքն իրեն հետ լեզուի մասին զանազանեցաւ :

Նորարանութիւններն ալ չի վտարեց իր գրականութենէն և անոնց զգուշաւոր գործածութեան կարելի է հանդիսատես ըլլալ իր երկերուն մէջ : Նաեւ չենք կործնել որ գաւառաբարբառը կարհամարհէ, բայց ծայրայեղութիւնը՝ գրական ինչ պատրուակի տակ ալ ծածկուի, զինքը իրաւամբ աններող կը գտնէ :

Բանասիրութեան համար իսկապէս հաճոյալի ժամանց մըն է զրազիլ այսպէս ողջամիտ սկզբունքներով բայց հիմնուած իր լուրջ գրականութիւնով և հաստատել թէ աշխիւ յորեւեարը մեր հազուագիւտ հեղինակներու շարքին մէջ իրեն յատուկ տեղ մը գրաւած է :

Բ.

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐՆ

Բանի Հաւատացելոց, Անիծեալը, Հերման և Տորոթա

Թարգմանութիւնը բազմատական լեզուարանութեան փորձաքարն է. հոն է որ լեզուի միակողմանի հմտութիւնը ձախողութեան կը հանդիպի և կը մասնէ թարգմանիչին տկար կողմը :

Բառերուն առումը մէկ լեզուէն միւսը երբեք չի զուգադիպիր. արդարեւ այսպէս պէտք է ըլլայ. միթէ գաղափարանիշները ազգէ ազգ, ժողովուրդէ ժողովուրդ, տարբեր ազգեցութեան տակ չնո՞ն ծնիր, բառերը տարբեր ժամանակներու մէջ չնո՞ն ապրիր և անոնց յաճախուիլը կամ մոռցուիլը տարբեր պատճառներէ յառաջ չի՞ գար :

Թարգմանիչը ուրեմն ամէն մէկ լեզուի յատկաբա-

նութիւններու պատմութիւնը պէտք է սերտէ, պէտք է ամէն մէկ ոճերու գործածութեան տեղը որոշէ և ասացուածներուն տեւականութեան սահմանը գուշակէ և բառ բառի դէմ հանել ջանալու տեղ՝ համազօր իմաստներ գտնէ :

Յայտնի է թէ թարգմանութիւնը կը խանգարէ բնագիրին խօսքերուն քերականական շարքը, կը ջնջէ չեւտեղը բանաստեղծին տաղաչափութեան սղուսները, հատաճները, ոտքերուն թիւը և արձակ պարբերութիւններու ներդաշնակութեան հմայքը որ նոյնքան հեղինակութիւններ են :

Թարգմանիչը օտար լեզուի նրբութիւններուն հմուտ և իր բնիկ լեզուի արամադրած հնարքներուն տեղեակ պէտք է ըլլայ և ստեղծէ բնագրի այն ձևերը որ լսելիքը գգուելով՝ միտքը կը հաճեցնեն, կամ գործածած բառերու ծագումին մէջ ամբողջ պատմութիւն մը խտացնելով՝ անակնկալ գաղափարներու նոր հորիզոններ կը բանան :

Թարգմանիչը պէտք է թափանցէ բնագրին իմաստը, պէտք է սիրէ հոն յայտնուած գաղափարները, համակուի անոնցմով, աւելցուի և յորդէ, և երբ օտարէն ի Հայ յեզու՝ իր բնիկ լեզուին մէջ ի նորոյ հեղինակէ թարգմանած գիրքը :

Այս կրկին առեղծուածն է զոր կը ջանայ լուծել Պէրպէրեան իր Անիծեալը, Բանի Հաւատացելոց, Հերման և Տորոթեա գործերուն մէջ : Եւ եթէ անոնց մէջ բնագիրի հաւատարմութեան այնքան հետքեր կը գիտուն՝ պատճառն այն է որ իր բնիկ լեզուէն զատ, գիտէ հաւատարապէս Արար, Յոյն, Ֆրանսերէն, Անգլիերէն և Գերմաներէն լեզուներն ալ :

Իր թարգմանութիւններուն գլխաւոր յատկութիւնն է իր ինքնութիւնն ուրանալ և հեղինակին իսկութիւնը երեւան բերելը : Անոնք որ Լամբնէի անպաճոյճ բայց

վսեմ՝ և ներդաշնակ ոճին ճաշակը առած են՝ մեզ հետ պիտի համամտին նոյն վճիռը տալու. այսպէս «գառնաշուռն» ձմրան խառութենէն յետոյ նախախնամութիւնը հեշտ եղանակ մը կը բերէ, և փոքրիկ թռչնիկը իր դաշտաց մէջ կ'օրհնէ այն բարեբար ձեռքը որ իրեն կրկին շնորհեց և առատութիւն և ջերմութիւն և իր ընկերը և իր անուշիկ բոյնը: Էջ 1 Բանք հաւատացելոց. 1871»:

Օտարին գեղեցիկ դպրութիւնը մայրենի լեզուն վերածել հարկաւ օգտակար ձեռնարկ մըն է. սակայն չենք կրնար ըսել թէ բնագիրներու բնորոշութեան մէջ մեր թարգմանիչները միշտ այնքան յաջող, ոչ ալ այնքան փափկանկատ եղած են որչափ Պէրպէրեան:

«Այսքան երկար ատեն գրականութիւնը մոլութեան ի նպաստ ի կիր արկանելէ յետոյ, ժամ է որ բարոյակաւորութեան ի սպաս գործածեմք զայն: Նիւր. Ժ. Դ. Հերման և Տորթէա. 1883»:

Պէրպէրեանի բարոյական նկարագիրը նոր փայլ մը կուտայ իր զրականութեան և բանասիրութիւնը կը պարտաւորէ նոր տեսակէտէ մը դիտել իր գեղեցիկահիւս երկասիրութիւնները:

Պ.

Ռ. ՊԵՐՊԵՐԵԱՆԻ ՔՆՍԱՐԸ

Առաջին Տերեւ

Արդեօք բանաստեղծ մըն է այն որ երկնեց Առաջին Տերեւքի ողորկ և քնքուշ տողերը: Եթէ Մուսայից աշակերտել կը նշանակէ վշտակրիլ և հիւժիլ և արիւն հոսող սրտէ մը թռած հոգեցունց տաղեր արտադրիլ՝ բարեբաղդ համարելու ենք ինքզինքնիս որ Պէրպէրեանի քնարը՝ Դուբեանի և Պէշիկթաշլեանի ջախջախուած քնարին պէս, զինքը տարածած չէ լացուցած ու ասուր յոյգերու անբաւ խորութիւնը իրեն անձանօթ է թողուցած:

Բայց եթէ ճարտար քերթող մը ուզենք տեսնել

Պէրպէրեանի անձին մէջ՝ բնաւ չենք սխալիր, ինչու որ իր մարգարտաշար տաղերը կը վկայեն թէ լիովին տիրացած է լեզուն ներդաշնակութեան և գիտէ խնամել տաղերուն չափն ու տարազը, թէ իր տաղանդին մտերիմ են չեշտ, ոտք և յանգ:

Նաեւ թարմ նիւթերու սիրուն անակնկալին հետ չ'աւնարգեր ներշնչումի հասարակաց տեղիքը ուր յաջողութեամբ կը մրցի իր նախորդներուն հետ. վստահ ենք թէ նոյնը պիտի խորհին անշուշտ անոնք որ Ոնց գաս իմ շուսնակը և շուսնակն անուշ թորոէն կարգաւէն ետքը ակնարկ մը չըջեն իր Առ Լուսին գրած տաղին վրայ. Տես Առաջին տերեւք էջ 19 Պոլիս 1877:

Այսու հանդերձ երբ անոգոք բազմը իրեն ալ չի խնայեր, և իր սիրելիները կը սկսի մէկիկ մէկիկ իրմէ կողոստել, իր կոյս քնարին առաջին թրթուռնէն մինչև իր ընտանեկան Մուսային գողտրիկ Սաւերեղը և անկէ ալ մինչև իր երջանկութեան բաժակին լեզի խառնուիլը, հեղհեղէ իր աւիւնը կը բորբոքի և իր կրած կսկիծնեքուն իրմէ խլած ճիշդ զինքը մերթ հանձարին բարձրութեան կը հասնէ:

Պ.

Ռ. ՊԵՐՊԵՐԵԱՆԻ ԵՒ ԵՐԹԱԿԱՆ ՍՈՒՆ

Քաղ. Տնտեսութիւն. Ա. Գիրք Քր. քաղաքագիտութիւն

ՄԱՐԴԻԿ ԵՒ ԻՐԲ

Մեղադրանքի արտայայտութիւններ երբեմն իրական ներբողներ են: «Պէրպէրեան իր զիրքը չը շահագիտեր, իր գրագէտի անունը հեշտու դրամի չը վերածեր, չը զիջանիք դասագիրք չինելու, գործի մարդ չէ»: Այսպէս կ'ըսէր և կը միտար ընչաքաղց հրատարակիչ մը որ անոր շահաւէտ առաջարկութիւն մը ըլլեր և մերժում մը կրեր էր:

կը հաւանինք որ Պէրպէրեան գործի մարդ եղած չըլլայ և եթէ այդպէս է՝ անով իր արժանիքը պակսելու տեղ կ'աւելնայ: Պէրպէրեան տպագրանքի վրայ գիրք երբէք չէ պատրաստած, երբէք չէ քաջալերած այն խառնալինթոր դասագիրքերու երեւումը որ առանց կըրթական որոշ ծրագիրի կը հրատարակուին:

Եւ եթէ Կալաֆեան, Արամեան, Ն. Պէրպէրեան, Պաղատալեան, Թորոսեան, Զարգարեան, Դաւիթեան, Մատթէոսեան և ինչ իրենց հրատարակչութիւնով գրականութեան ու է ծառայութիւն մատուցած են՝ պէտք է խոստովանինք որ շատ անգամ չեն ըմբռնած գրականութիւնը շահեցնելով իրենց նիւթական չափը տպահովելու պարտականութիւնը:

Արդ, եթէ բազմաթիւ դասագիրքեր չէ հրատարակած Պէրպէրեան՝ զոնէ հրատարակածները լսու են և իր Քաղաքական Տնտեսութիւնն ու Առաջ. գիրք ֆր. թարգ. տակաւին կը փնտռուին: Ուրեմն յառաջ միտունք իբր գրական արտագրութիւններուն քննութեան մէջ և պիտի համոզուինք թէ անսխալ իրաւունք ձեռք բերած է մեր համարման իր ինքնագիր երկասիրութիւններով:

Թող Զօհրայ, Կամսարական և ուրիշներ վիսրական սեռը մշակեն. Թող Քասիմ թերթօններու դարազուտը բանայ մեր մէջ. Պէրպէրեան, ինք դատական մըն է, ինք սոսկ գեղեցիկին, ճշմարտին և բարիին սիրահար է և կ'ըրազի գրական այն հարցերով որ գեղեցիկագիտութեան օրէնքներուն բարօք կիրառումը կ'ապահովեն:

Բանադատութիւն մըն է Մարդիկ և իրի՞նք որով գրական ճաշակը կրթել և գրական գեղծումները սանձել կը ջանայ: Լեզուին կերպական մասէն աւելի, անոր էական մասին կարեւորութիւն կուտայ. բառերու հետ խաղաղութեղ՝ անոնցմով բացատրող գաղափարները կը մշակէ: Ողջամտութիւնով և անքաղցատելի կորովով կը դատէ թէ Նորայրը, թէ Նուպարը, թէ Զիլինկիրեանը՝ և չի

խնայեր նոյն իսկ Տիկին Ս. Տիւսարի բայց նաև անոնց քարեմասնութիւններն ալ կը թուէ և բանասիրութիւնը իր վճիռները ճշգրէտ համար շատ անգամ անոնց վերագարձ մը ընելու պէտքը կը զգայ:

Չամուրճեանի տմոյն գէմքը իր ճշգրութեան կողմանէ կը հաւասարի այն նկարագրին զոր տուած են Ոսկան, Մամուրեան, Զիլինկիրեան, Միլք. Մուրատեան, Պարոնեան, Գաթիճեան և Իւթիւճեան որուն զայրոյթի մաղմաղը հրահրեց անցեալ օր Չամուրճեանի ուխտեալ փաստարանը և անկէ պատշաճ բացատրութիւն մը ստացաւ «Տես 1 Սեպ. 1901 Մասիս»:

Չարմանալի պիտի ըլլար եթէ այդքան սուր դիտող մը մեր բնիկ բողոքական պատուելիներն ալ իրերու և մարդոց կարգը չ'անցնէր որ նոյն իսկ այսօր գրական ձեռնհասութեան խնդիր մը (Տես էջ 91 Մարդիկ և իրք 1885) աստուածաբանական խնդիրի մը հետ կը չփոխեն:

Արդարեւ հոգեւոր երգերու մէջ շեշտերու սխալ կիրառութիւնը ուղղելու տեղ՝ Հորոն կը դատաւիտեն որ վերջապէս Բիւրակնի նոր չրջանի երկրորդ թուոյն մէջ աւելի բան մը չէր պահանջածը:

Բայց Պէրպէրեանի առաւելութիւնը հոն է որ ՇԱ. ԲԱԿԱՆԻ խօսք չընեն, խնդիրը աւելի կընդհանրացնէ և տարիներ առաջ կը հաստատէ ինչ որ Բարգէն վարդապետ տարիներ ետքը կը կրկնէ թէ «Ամերիկեան հաստատութիւններէն յառաջ եկած աղգայիներ անգղիերէն կը բուրեն նոյն իսկ իրենց արտասանութեան մէջ. Տես 14 Սեպտ. 1901 Մասիս»:

Իսկ բանասիրութիւնը վերապահումն ընելով բողոքական պատուելիներէ ջանցաւ բացառութեանց համար՝ մեղմացուցիչ պարագայ չի գտներ գրական սխալներ յաւերժացնողներու մասին և իրաւունք կուտայ Ռ. Պէրպէրեանի:

Ե.

Թ. ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ ԵՒ ՀՈՒՍՏՈՐՈՒԹԻՒՆ

Թ. Պէրպէրեան հազիւ բեմին վրայ կ'երեւայ՝ բազմութիւնը կը լռէ. կը խօսի՝ մտիկ կը նեն. կը շեշտէ խօսքը՝ և ահա յանկարծ որսորնդոստ ծափահարութիւն մըն է կը սկսի : Ի՞նչ է վարպետին պերճախօսութեան գաղտնիքը, ի՞նչու տակաւին անմրցելի կը մնայ իր մշակած գրական այս սեռին մէջ, ինչպէ՞ս կը հմայէ իր հլու ունկընդիրները :

Տարակոյս չիկայ որ իր արծաթեայ քաղցրահնչիւն ձայնը մեծ դեր կը կատարէ իր ատենաբանութիւններուն լաւ ընդունելութիւն գտնելուն մէջ, իր անսեթեւեթ օտակայն ազնիւ ձեւերն ալ հրապոյրով լեցուն են. բայց իր բանախօսութիւններուն յաջողութեան գաղտնիքն այն է որ Պէրպէրեան զինքը մտիկ ընող բազմութեան աչքերուն մէջ անոնց պէտքերը կը կարգայ, անոնց կամքին ընդ առաջ կըրթայ և անոնց գոհացում կուտայ :

Պէրպէրեան կատարեալ հոգեբան մըն է, մարգուն սիրան ալ իրեն համար ծածուկ տեղ մը չունի. աւելցոր այս ճշմարտութեան նաև ոճի ազնուութիւն, գազախարի վսեմութիւն, եւ բացատրութեան շքեղութիւն եւ այն ատեն կը հասկցուի որ իր համբաւը ձրի չէ չահեր :

Հոստորական շարժումներուն մէջ ժուժկալ է, գիտէ իր ձայնը բամբ ընել առանց պուշտուքի, իր խօսքերը կը յարմարցնէ զինքը շրջապատող մարդոց եւ գտնուած միջավայրին, անոնց միտքի ըմբռնումին կը խոնարհի, իր բանախօսութիւնները միշտ թարմ են և տեղ մը արտասանած ճառը ալ ուրիշ տեղ երբէք չի կրկնի :

Արծիւի աչքով կը գիտէ հոգեբանական վայրկեանին գալը, այն ակնթարթը ուր ունկնդիրներուն յուզմունքը կը հասնի զերագոյն աստիճանին : Կը ցնցէ ամէնէն թմրածն ալ, թափ մըն ալ ինք կուտայ և բերնէն կը թռցնէ այն կրակոտ բառերէն մին որ կը յափշտակեն բողմու-

թիւնը և անոր որսորնդոստ ծափերը կը խլեն :

Իր կրթական ճառերը, իր դասընթացները, իր գեղեցիկն ու գեղարուեսքը, իր քշտառութիւնն ու գութը, իր ժողովրդային գրասանքը, իր դրամը, նոյն միջոցին կը գիմեն և նոյն հնարքով կը յաջողին : Ափսոս որ իր բանախօսութիւններուն ամբողջութիւնը և թերեւ լաւագոյնները հրատարակուած չեն :

Աստուծոյ (Գեղեցիկն ու գեղարուեստը), հոն իր բնաբանին մէջ կը պարզէ թէ ի՞նչ է իր ընտրած նիւթը, յետոյ կը բացատրէ թէ ի՞նչ է նկարչութիւնը, քանդակագործութիւնը, երաժշտութիւնը և այլն, թէ որքան մեղի պէտք են, կը փաստէ, կը հաստատէ և որքան յուզիչ կըլլան իր խօսքերը երբ կը յայտարարէ թէ մենք ալ ունեցած ենք մեր Այվազովսքին և յանկարծ կը գոչէ՝

«Գեան յովկէան կը գիմէ, ծիծառն ի գարուն, «արտոյտն յարչալոյս, արծիւն յարեւ. իսկ մարդ կը գիմէ «դէպի գեղեցիկն ու բարին : Էջ 33 Գեղ. և Գեղարուեստ 1880 Կ. Պոլիս :

Եւ երբ թշուառութեան և գթոյ գուգակչիւր կրնէ, ու կը հաստատէ թէ մեր բոլորաբը սրբուելու շատ արցունքներ կան, թէ մեր ազնիւ ազգն ալ անմասն չէ գթութեան սուրբ զգացումէն՝ իր խօսքը կամփոփէ եւ կը գոչէ՝

«Ժողովուրդի մը մէջ որչափ աւելի քաղաքակրթութիւն կայ նոյնչափ աւելի գութ կայ : Սէրն է գերագոյն յագթանակ քաղաքակրթութեան : Էջ 69, Թշուառութիւն և Գութ. 1886. Կ. Պոլիս :»

Նոյնպէս ժողովրդային Զրօսանքին մէջ լաւ կը բացատրէ անմեղ դրօսանքներու պէտքը, կը թուէ հաւաքական ժողովրդային դրօսանքներ. կը հասկցնէ թէ մեր մէջ նորամուտ պատահանիս, ծառահանիս, նուազահանիս որչափ օգտակար նոյնչափ տակաւին մեր միջավայրին անյարմար կողմեր ունին եւ երբ կը հաստատէ

թէ մենք յաւէտ սիրող ենք անմեղ զբօսանքներու,
յանկարծ կը գոչէ՝

«Դուք լաւ գիտէք, դո՛ւք որ բնականաց գլուխն
«անցած էք, թէ Սուրբ անխառն զուարճութիւնը պար-
«տուց կատարման մէջ գրուած է, թէ ընտանիքն իր մէջ
«միայն կը բովանդակէ զբօսանք և սիրտինք: Էջ 69
«Ժող. Զբօսանք 1880 Կ. Պոլիս:»

Ո՛հ, Պէրպէրեան քանքարաթաքոյց մը չէ երբէք,
Պէրպէրեան մազ ամեննուս կը վերաբերի իր գրական
գործունէութեամբ և մեր շնորհաւորութիւնները կը մա-
տուցանենք իրեն որ եղած է յաւէտ ճարտար քերթող,
յաջող թարգմանիչ, կատարեալ մանկավարժ, իսկատիպ
հեղինակ և պերճախօս ասեմարան:

Ձ.

ԽԱՆԷՐ ԵՒ ՅՈՒՇԷՐ ԴՊՐՈՅ ԵՒ ԴՊՐՈՒԹԻՒՆ.

Շիջկամօս պատրոյգը անգամ մը եւս կարծարծի,
առկայծեալ ճրագը վերջին անգամ մըն ալ կը բոցավա-
ռի, իր լոյսը կարծակէ և կը մարի: Պէրպէրեան՝ իր
հաշիւը աշխարհիս հետ փակելէ առաջ, անգամ մըն ալ
կամփոփէ իր ոյժը և կարտագրէ իր վերջին հատորները:

Իր կողակցին ողբալի մահը տուն կուտայ իրեն Խոնկ
և Յուշի տողերը և Դպրոց ու Դպրութիւնը իր սպառ-
սպոս գրուածոց հաւաքածոյն է, և որքան ընդարձակ
նոյնքան հետաքննական է նիւթին հաւասար:

Իցիւ պատեհութիւն տնտեսայինք առանձին հատորի
մը մէջ քննելու Հայ դպրութեամբ զբաղողներու գրա-
կան ձեռնհասութեան պայմանները եւ նոյն առթիւ կա-
րելի պիտի ըլլար Ռ. Պէրպէրեանի հասուն տարիքի այս
գործերն ալ գնահատել ուրիշ մասնագիրներու երկա-
սիրութեան հետ:

ՔՆՆԱԴԱՏԱԿԱՆ

ԱՐՈՒԵՍ ՏԱՂԱԶԱՓՈՒԹԵԱՆ

ՅՕՐԻՆԵՑ Յ. ԳՈՒՐԳԷՆ

Ա.

ԴՐԱՆԱՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՀՈՒՆԵԱՆ ՎԵՃԱՆ

Ընթերցող հասարակութեան մօտի տրամագրու-
թիւնը և գրողին հոգեբանական վիճակը առիթի կաղ-
գեն գրականութեան վրայ քան մամուլի ազատութիւն և
կամ նախնական գրաքննութիւն: Ժողովուրդի մը գրա-
կանութեան այլեւայլ երեւոյթները կը բնորոշեն անոր
բոլորած կեանքի շրջանը:

Մեր գրականութեան մէջ տաղաչափութիւնը ստա-
ցած է տիրող հանգամանք և բանաստեղծութեան լե-
զուն կը գլէ կանցնի բանավարութիւնը: Արգեօք հո-
գեկան վատաւոզ վիճակի մը յատկանիշն է այս և
հետզհետէ վերացական ժողովուրդ մը կը գառնանք,
ինչո՞ւ կը մշտնջենաւորի մեր այս հակումը:

«Կեանքի մէջ այնպիսի ժամեր կան ուր մարմինը
կը սխաւանայ ու միտքը կը կծկուի, լուրջ բաներ շնորհ
լուր կարողութիւնները կը պարտին ու կը քմրիկն, դառն
ճշմարտութիւններ սիրտը կը լցնեն ու կը բեռնաւորեն
և ինք պայծառ հորիզոնի մը կարօտ կ'ըլլայ. անստանկ
ժամերու մէջ մարդ բանաստեղծութեան կը դիմէ, ըստ
Նիկողայոս Զօրաբեանի:

Ախրո՞ս, ուրեմն մեր հաւաքական ազեախոյ ուրիշ
լաւագոյն դարման չէ մնացած քան հեղտօրօր երազան-
քի քնացնող ներդաշնակութիւնը: Գոնէ այդ հմայիչ
լեզուն երգէր միմիայն ազնիւ զգացումներու ազդե-
ցութեամբ կատարուած գեղեցիկ գործեր, հարկաւ այդ

սխառագործութիւններ հռչակող քնարը մեր սիրտերուն տիրելով մեր յառաջդիմութեան հզօր գործիքը կը դառնար :

Ուստի քերթուածոց կանոնները սահմանող հմտաւից երկասիրութիւններ անհրաժեշտ պէտք մըն են և մենք ուրախ ենք որ այս մասին մեր գրականութեան ճշմարիտ սովը դարմանել կը փորձեն մին խոնարհ միւսը կարկառուն երկու գրողներ : Այսպէս , հագիւ Ս. Մ. Գաւսպեանի Տաղաչափութիւնը 1895ին հրատարակ կ'ելլէ՝ Յ. Գուրգենի Արուեստ Տաղաչափութիւնը կուգայ անոր հետ մրցիլ և թերեւս անոր տեղը թռնել :

Ք.

ՀԱՇՈՒՍԹԵԼԻ

Գրական համբաւին տեւականութիւնը երաշխաւորելու համար՝ զրոյն արտադրած երկերու քանակէն աւելի , անոնց որակը պէտք է : Միթէ համբաւին արժէքը քաշով կը կշռեն , քիչ կամ չատ գիրք հրատարակ նետած ըլլալը նշանակութիւն չունի յետագայից գնահատման արժանանալու համար :

Ուրախ ենք որ պատահութիւն ունինք անգամ մըն ալ խօսելու Յ. Գուրգենի վրայ որ իր պահպանողական ոգիով գէթ ատեն մը գանդալեցոյց գրաբարէ մեր տաքածամ հրաժարումը և ալ աւելի ասով իրեն գրական անուն մը չինեց քան իր գրական ծրարով որ պէտք է խոստովանիլ արդարեւ նիհար է :

1. — Ծառ	1879
2. — Ուղղեւորութիւն յԱթէնս	1885
3. — Ծառակ Ոսկեղէն Դպրութեան	1886—8
4. — Պատկեր աշխարհիկ Դպրութեան	1891—2
5. — Արուեստ Տաղաչափութեան	1897

Այսուհանդերձ թող չըսուի թէ տկուժրի մը մէջ խօ-

սած եղական ծառը նշանակութենէ զուրկ է , թէ հիմա այնքան առատ և պէտք եղածէն աւելի խօսող ունինք : Զէ՛ մի որ ատեն մը խօսողէ աւելի գործող կը գտնուէր և այդ բացառիկ ճառը չէ՞ որ գրական հրատարակին մուտքը իր առջին բացառ :

Իր Ուղղեւորութիւնն յԱթէնսն ալ անշուշտ պիտի զատարկեմուի իբրեւ նմոյշ մը այն փորձերուն որ եղան տաքուկ աշխարհաբարի յեղցիղուկ ձևերը պաղուկ կաղապարներուն մէջ սառեցնելու : Բայց քանի որ Ռուսինեան , Օտեան և այնքան ուրիշներ փորձեցին իրենց խելագատակէն ելած նմոյշին վրայ ձևելու խեղճ աշխարհաբար՝ նորոյթի հետեւիլը յանցանք մը չենք սեպել յարգելի քննադատեալին :

Իր Ոսկեղէն Դպրութեան պարբերականը ծառայեց սակայն պարունակելու նախափորձերը Ա. Մ. Գաւազաչեանի կատարած Լաֆոնդէնի ձախող թարգմանութեան որուն մէջ դոյզն ճաշակը տուինք այս գիրքին մէջ Տես էջ 89 :

Իր Պատկեր Աշխարհիկ Դպրութեանը ծառայեց աշխարհաբարի կենսունակ զանազանութիւնը յաւերժացրնելու որով հաստատած եղաւ թէ կենդանի լեզու մը ձեւակերպողը ժողովուրդն է և ոչ այս կամ այն ինքնակող գրողէն :

Իր Արուեստ Տաղաչափութեան տեսարին կէսէն աւելին յատկացուած է պարունակելու՝ այլ և այլ քերթողներու հասարակ թանաստեղծութիւնները , որոնք գործին յաւէտ կուտան հաւաքածոյի երեւոյթ :

Արդ կրնանք իր ցանկագրուած երկերէն հետեւցընել թէ ինք աւելի ուրիշներու գրական արտադրութիւններն հաւաքող մը ըլլայ քան գրականութիւն արտադրող մը և թէ իր հրատարակութիւններուն մէջ իրմէ աւելի ուրիշներն են որ կը խօսին :

Ո՛հ անշուշտ, որչափ ատեն որ գրող մը կենդանի է, նոյնքան ատեն յոյս կայ որ ո եւ է երկ արտադրէ և գիտենք որ կարապին երգն է երգերուն գեղեցկագոյնը : Ասկից զատ, քանի որ Պատ. Ուսումնական Խորհուրդը «այս վերջի գիրքին գործածութիւնը ջերմապէս կը յանձնարարէ յԱզգային վարժարանս» : Տես Ար. Տաղա- չափութեան էջ 7.» առիթ կունենաք այս Գրական համ- քառնեւոր հանգէսը Իզմիրեան պալատորի մը գնահա- տութեամբ սկսիլ և Ուսումնական Խորհրդոյ թեւարկեալի մը գնահատութեամբ վերջացնել եւ դէժ առ այժմ հա- շիւ փակն ընել անոնց ամենուն :

Ք,

ՅՈՒՍԱԿԱՆԱԲՈՒԹԻՒՆ

Պարապ տեղը չէ որ կը ծանրանանք Արուես Տա- դաշափութեան մակագրեալ տետրին վրայ, անոր հեղի- նակը կը պահանջէ որ «Հայ բազմաթիւ բանաստեղծ և տաղաչափ գրողէաներ օգտուին իր դասագիրքէն իբրեւ առաջնորդ, թէ նշանակեալ կանոնք և ծանօթութիւնք ըստ մեծի մասին արդիւնք են իր անձնական գիտողու- թեան և ևս ուսուցչական բազմամեայ փորձառութեան զորս հարկաւ իմաստութիւն չէ անտեսել որ և է դասա- գրոց յաջողութեան համար» : Տես Ար. Տաղ. էջ 10. Ժ.

Քաւ լիցի, որո՞ւն մտքէն կանցնի անտեսել իր անձ- նական գիտողութեան և ուսուցչական բազմամեայ փոր- ձառութեան արդիւնքը և քանի որ կը յայտարարէ թէ «առ մեզ կայ ազգ. ինչ չափականութեան Հայկական չափ կոչուած որ ի կիրառութեան է ցայսօր թէ այս էր Միջին դարու Տաղաչափութեան արուեստն երբ տակա- լին տեղի չունէին առ Հայս թուական կամ յանգաւոր տաղաչափութիւն, թէ Հայկական չափք ըստ օրինի Շա- րականաց, ի մասնաւորի՝ ԺԲ. դարու մատենագիր հարց

ոմանց տաղաչափեալ գրուածոց, ունին որոշ կանոններ» : Տես Ար. Տաղ, էջ 13 :

Ուստի իրաւունք ունինք հարցնելու թէ ո՞ւր են ըստ օրինի Շարականաց որոշ կանոններն որ մեզ մինչեւ ԺԲ. դար, նոյն իսկ Միջին դար ետ կը դարձնեն, միթէ Հ. Ա. Կ. Բագրատունի ԺԲ. դարու կամ Միջին դարու մէջ կապրէր և Շարականները ինք յօրինեց որ մի միայն անոր հատուածներ վկայութեան կոչուած են այս տետրին Տաղաչափութեան յատկացուած մասին մէջ :

Արդ քանի որ իր աշխատքեան առաջնորդ ընտրած է Հ. Ա. Կ. Բագրատունոյ՝ Վերգիլեայ քարգանձութեան Յառաջաքանը, ուր մեծանուն մատենագիրը երկարօրէն կը ճառէ զՀայկական չափուց. Տես Ար. Տաղ, էջ 10. կարծենք կրնանք առանց անպատեհութեան թողուլ որ Հ. Ա. Կ. Բագրատունի ինք խօսի :

Ինք չըսեր թէ «Հայկական չափուց գաղանիքը լու- ծած է, այլ կը յայտարարէ թէ «Կարգեցաք զտանն փոփոխմունսդ հանդերձ կշռովք սղութեան և երկարու- թեան վանկից ըստ երազաշարժութեան և ծանրախոյր- քեան քնական առոգանութեան քանին, ըստ իմաստից եւ ըստ կրից երբեմն և ըստ ազատութեան իսկ Տես էջ 18 Յառաջ. Մշակամանք 1847 Վենետիկ :

Մշակականքի Յառաջաբանը փականքի տակ գրուած չէ, ու որ կուզէ թող կարգայ և իմանայ այս ըստ իմաստից եւ ըստ կրից երբեմն և ըստ ազատութեան խօս- քը կը նշանակէ ամէն լուծի թոթափում և երբէք, ո՛հ երբէք նախազոյ օրէնքի մը յետագիւտ սահմանը չի նշա- նակեր :

Գարծեալ Հ. Ա. Այտընեանի Քննական Քերական- նութեան մէջ Տաղաչափութեան մասին առանդուածն իրեն ո եւ է կերպով իրաւունք չի տար անոր անունով պատգամ արձակելու : Հ. Ա. Այտընեան հոն կը զգացնէ թէ անլոյծ մնացած է նախնեաց տաղաչափութեան խըն-

դերը: Տես էջ 365-367, էջ 403-411, էջ 425-428, Բնական Բերականութիւն Վիէննա:

Պ.

ՇՐՋԱՆՔ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏԱՂԱԶՈՓՈՒԹԵԱՆ

Ազգեր կուգան, ազգեր կերթան, լեզուները կ'փոխուին, նոր լեզուներ ծնունդ կառնեն, նիստ ու կաց նոյնը չի մնար. բայց մարդը և իր երգերը նոյնը կը մընան. ինչու որ ամէն մարդու համար նոյնն է ուրախութեան ակը և արտամոլեան ազդիւրը: Սիրտն է սիրոյ, ատելութեան, յուսոյ, նախանձի, բարկութեան, գուլթի, յուսահատութեան, հաւատքի մատեանը. ո՞ր գրագիտութեան վարպետ յորինեց երբեք տաղաչափութեան այնքան արհեստաւոր մի գիրք որքան բնութեան այս յաւէտ բայ և միշտ նորոգուող տաղաչափութեան գիրքը:

Եւ երբ կը հնչեն սրտի քնարի լարերը, չէ՞ մի որ կուրծքը յուզմունքէ կը հեւայ և իր հաւասար ելեւէջներով խօսքն ալ հաւասար անդամներու կը բաժնէ, և երբ թռքերը միակերպ շունչ կառնեն կուտան, չէ՞ մի որ անոնց շունչի հաւասար արտաբերումով տողերու հանգիստը ինքնին կորոշուի: Տաղերուն բուն չափը սիրական չըթուենք չէ՞ն միթէ որ իրենց տարակոյսն ու յոյսը կը փափան, չէ՞ մի որ ատամնաշարը, խոշակն ու լեզուն կը ստեղծեն տառերու հազազը, շեշտն ու ոլորակը:

Ա. Շրջան Հայկական չափուց. — Բայց ի՞նչ ուզենք սկիզբ մը որոշել հայկական չափուց՝ պէտք է դիմել խորենացուց որ կը յայտարարէ թէ «Գողթան գիւնաւէս գաւառի վիսպասններ ճարտարապետ կը հիմնեն բուշեաց երգ բաւթիոի ներշնչականութեամբ: Տես էջ 124, 177, 270, 281, 295, 500, 542, 568, Խորենացի 1881 Վեհտիկ: Մեր նախնեաց մատենագիրներ առանց բացառութեան կը գանգատին ժողովուրդին իր Գողթան եր-

գիչները մտիկ բնելու մոլութեան դէմ դոր քրիստոնէութիւնը բռնաջինջ բրաւ մեծ դժուարութեամբ:

Այս կարգի քերթուածոյ բանահիւսութիւնն է յար և նման երրայականին, այսինքն ունի համեմատական չափ և կամ 1. համեմատական կամ 2. հակադրական կամ 3. համադրական է. Տես էջ 72 Բնակ, Պատ. ԺԹ. դարու հայ Գպրութեան, 1901 Փարիզ: Յ. Գուրգէն այս մասին լռութիւն կը պահէ:

Բ. Շրջան Հայկական չափուց. — Արդ քրիստոնէութիւնը՝ նախկին կուստուններու մէջ հայ քուրմերութեւեաց երգին և անոնց վէպերուն տեղ դրաւ Սաղմոսներու տասը Գուրգաները և ի վերջոյ զիջում մը բնել ուզեց ազգային ոգւոյն՝ թոյլ տալով որ սկսուածքը Ս. Գիրքէն բայց իսկապէս բնիկ ոգւով բանահիւսուած երգեր Սաղմոսներու տեղը բռնեն: Ուստի Դաւիթի քնաքը Սաղմոսներն արտադրեր և լռեր էր բայց Գողթան քնարը հեթանոսական վէպեր երգել և լռելէ ետքը անգամ մըն ալ թրթուաց և արտադրեց Շարականներու հիւսաքանչ հոգեզմայլ երգերը:

Շարականք գրուած են չորրորդ դարէն սկսեալ մինչեւ տասնեւհինգերորդ դար 1100 տարուան միջոցին, և հետզհետէ այլասերած են այլեւայլ ազգեցութեանց տակ զանազան արուեստներու համեմատ: Չէ թէ միայն Ս. Սահակայ երգած Դազարու և Աւագ Շարթու չարականները հազա նաեւ ժամանակով շատ ետքերը գրուած Յակոբ Կլայեցւոյն «Երգեցէք որդիք Սիրնի երգ նոր»ը նախկին Գողթան երգիչներու համեմատական չափովը գրուած է: Տես էջ 73 Բնական Պատ. ԺԹ. դար Հ. Գպրութեան 1901 Փարիզ: Յ. Գուրգէն այս մասին լռութիւն կը պահէ:

Գ. Շրջան Հայկական չափուց. Երրորդ շրջանին նկարագրիր կուտայ Մագիստրոս յայտարարելով թէ «Ի Հայունս առաւել քան ի Յունականին գտանեմք զտա-

դաշտական արուեստ, քանզի թէպէտեւ Յոյնք զոսանաւորս սեղծանեն գիտելով զչափն այդ ոչ կշռեն, քանզի Արարացոց, ի Պարսից եւ յԻսլամայեղականաց վարժեալ եւք ի չափ եւ ի կշիռ տալից :

Յ. Գուրգէն այս անգամ կը խօսի և կը կարծէ գիտնալ թէ « ըստ օրինի Շարականաց հայկական չափք Անյանդ են ամենեւին, այսինքն՝ տող ընդ տողի հունին նոյնաձայն վերջաւորութիւն : Տես էջ 13 Ար. Տաղաչափութեան » :

Արդեօք Մագիստրոս իրաւունք ունի թէ Յ. Գուրգէն, որչափ որ ալ ակնածանք տաժենք հանդէպ մեր պատուական բարեկամին՝ դարձեալ շատ դժուար է մեզ վճռել թէ Մագիստրոս սխալած ըլլայ քանի որ Յ. Գուրգէնի բաղդէն իրմէ բան մը աւելի գիտէ իրրեւ ժամանակակից՝ Շարականներու յօրինման :

Բայց ի՞նչ փոյթ, միթէ Շարակնոցը այս օր ալ մեր ձեռքը չէ՞ և երկու կողմին մէջ տեղ վկայութիւն տալու համար չի՞ բաւեր ըստ բաղդին քանի մը թուղթ դարձնել, եթէ անյանդ են ամենեւին, այսինքն՝ տող ընդ տողի հունին նոյնաձայն վերջաւորութիւն՝ հարկաւ Մագիստրոսի իրաւունք տալու համար, յանգերը չեն գար հետեւեալ կերպով տողերուն ծայրը չարտիք .

Ա. Շարականի եօրն խոսանարական

Յաւուրց վերջին ժամանակի,

Շինեաց զիւր տուն եկեղեցի .

Հօրն գրթած երկնաւորի,

Իմաստութիւն բան և որդի .

Ետ զմարմին իւր ի զենդի .

Գինի արեան ի խառնելի .

Ալմին հրաչից ներգործողի,

Տուք օրհնութիւն յամենայնի

Էջ 275 Շարական 1834 Կ. Պոլիս :

Իրաւ որ համբակ մը ի սկզբան արձակ կը կարծէ զայն . մտադրութիւն պէտք է թուաւոր ոտանաւոր ըլլալը երեւան հանելու համար որովհետեւ Շարականի տաղագրութեան ժամանակ տեղ չանելու համար տաղաչափական տողերը տակէ տակ չեն դրած, հապա տողերը ետեւէ ետեւ շարեր են, ինչպէս որ եկեր է, այսպէս Յ. Գուրգէնի բաղդէն թէ տող ընդ տողի հաւասարաւանի է և թէ տողին ծայրերը նոյն յանգը կայ որով Մագիստրոս հաստատած եղաւ թէ Շարականներէ ոմանք (٢٤٠) Մուզափա են :

Դարձեալ տող ընդ տողի հաւասարաւանի և կրկին տողերու նման յանգաւորման ոչ նուազ օրինակներ կը տեսնենք Շարակնոցին մէջ, որով յայտնի կրկայ թէ այդ երգերէ բաղումք (٢٤٠) Մէսնէվի կոչուած ձեռով գրուած են և Մագիստրոս հոն ալ իր դատը կը չահի : Առ այս կը բաւէ հետեւեալ օրինակը :

Բ. Կանոն վեցերորդ կիւրակիի Աղունացից

Ըստ աւետեաց մարգարէին

Որ առ փրկեալքս արեամբ գառին

Յրնծամք եւ մեք ծառք անտառի

Ընդ գալուստ տեառնդդ կրկնակի

Շնորհեա մեզ Տէր ընդ արդարոյն

Ընդ առ ի քէն տնկեալ ծառոցն

Այժմ յուսով ըզուարձանալ,

Եւ յերկրորդին ընդքեզ ցնծալ :

Էջ 108 Շարական 1834 Կ. Պոլիս :

Գ. Դարձեալ (٢٤٠) Բիւպայի, այսինքն քառասող է Առաքել Բաղիշեցոյն Անճառ Միածինը . Գ. (٢٤٠) միւլէչահ, այսինքն ծայրակուն է Խորհուրդ Խորինը և սկիզբի գիրերը Խաչատուր անունը կը կապեն . Ե. (٢٤٠) Թաճպէթ, քազակուն, այսինքն ամբողջ անունը դրուած է

Ով երանելի Տեղ Կանան Գողթնեաց իշխեցողք. Զ. (داود)
Տիվան, այսինքն այբուբենական հաւաքածոյն է քերթողին
Անձինք նուիրեալքը. է. (ابجد) Էպճէտ հիսապը. քուս-
կանութիւն է. Ս. Աստուածածնայ ծննդեան կանոնին
վերջ ՄԱՐԻԱՄ=5422. Ը. (مسجع) Միւսէճճա, այսինքն
մեմնունք մըն է Այսօր բուսաւ մեղ բոյս բարի. Թ. (ذغ)
Ղազէլ այսինքն սարկական նուազ մըն է Վարդազդոյն
վառեալ ծաղիկ. Ժ. (متراد) Միւսթէզաա, այսինքն առա-
ւելեալ չափ է Յարուցեալ երրորդ աւուրն. ԺԱ. (جيج)
Թէրճի, յեւապարձ (այսինքն ոտանաւոր որուն մէկ մա-
սը իւրաքանչիւր հատուածի ծայր ետ կը դառնայ) է Ծառա-
գայթ փառացն հօր. ԺԲ. (هيه) Մէրսիէ այսինքն Մե-
ծաւնձ իրաց գովասանութիւնն է Լերինք այսօր ցնծացէք.
ԺԳ. (هجو) Հիճվ, այսինքն Սրբոց Երգիծանքը կը նկա-
րագրէ նորահրաշ պսակաւոր, ԺԴ. (مد) Մէտ՝, այսինքն
Սրբոց Գովութիւնն է Ամենասուրբ Երրորդութեան
ընտրեալ ծառայ, ԺԵ. (قميده) Գափտէ, այսինքն սաղերգ
մըն է Զօրք երկնային դուարթնոց, ԺԶ. (نشيد) Նէշիտէ,
այսինքն ճաղ մըն է Գովեսա բերկրանաց, ԺԷ. (نظير)
Նազիրէ, այսինքն հետեւողութեանը յօրինուած է, Իսկ
Մեծ Մարիամ Մագդաղենացի:

Բայ աստի Արարաց և Պարսից Տաղաչափութեան,
Տես (تسميل العروض ٢٤ صيفه) ամանակները նշանակող (٥)
٢٢٢ մեր (٥) սուղն է և (٢) ٢٢٢ մեր (٢) երկարն է: Անոնք
եղանակները ուսուցիւ կուելով ի քանակ կը բերեն ևւ
այնպէս կըլլան երգելի հիւսս, փահիս, չեկպիւր, պերեկ-
շան, սօփեսան, իսկեհ, հիւրիսիսիւր, փրեկզին, րեմեշ, ահեւ,
գեկնիւր. բայց Բարա Համբարձումի աշակերտներից Արիս-
տակէս Յովհաննիսեանց 1878 ին բոլոր ուսուցներ վերա-
ծեց մի բախման. Տես Արարատ 5 մայիս 1897: Դարձեալ
անոնց եղանակներն են ածանցում Մապահ, Հիւսէյն,
Իսփահան, Հիճազ, Աշիրան ևայլն եղանակներու այս
մասին Տեսնել այս գիրքին էջ 188:

Դ. Շրջան Հայկական չափուց. — Զորրորդ չըջանին
նկարագիրը կուտայ Հ. Ա. Կ. Բագրատունի այսպէս
«եթէ տեղիս ներէր՝ ակնյայտի ցուցանէաք ևւ զկա-
տարեալ զգալի նմանութիւն այսոցիկ ընիկ աղգային
տաղիցս ընդ բազում տալս չափական վեցոտանւոյն
Յունաց և Հոռոմոց: Տեղեակք Հելլեն և Հոռոմ լեզուի
և տաղից, ինքնին մարթեն տեսանել զայդ իսկ այլոց
աւելորդ են Տես էջ 19 Յառջ Մշակականք 1847 Վենետիկ:
Արդարեւ Լամբրոնացին ալ Շնորհալւոյն համար կ'ըսէ:

Հոռոմ զարուեստ ի գործ ածէր,

Եւ զանազան բանս արտադրէր:

Էջ 67 Շնորհալի և Պարագայ իւր 1873 Վենետիկ:
Հաւանական է որ Դաւիթ Անյազթ ևւ ընկերքը ևւ
անոնցմէ ետքը Ունիթոնները ջանացած են մեր ընիկ
տաղաչափութեան մէջ Հոռոմ արուեստը մտցնել, ալ
աւելի հաւանական է որ վեցոտանւոյն չափերու հետա-
ւոր նմանութենէն թեւադրուելով՝ Լամբրոնացին ուզած
ըլլայ հաճոյակատարութիւն ընել իր գլուխը սանոզ օտար
կղերականաց որ Կիլիկիան ողողեր էին:

Տնտեսեան՝ իր երուսագէտ գանուած ևւ Ջայնիաղ
Շարականի տաղաչափութեան պատրաստութեամբ զբաղած
միջոցին, ձեռք բերաւ խիստ հետաքննական ծանօթութիւն
մը որուն մէջ գործածուած ռոզոն յատկանշանական բառը
անոր ծագման վրայ ազօտ լոյս մը կը սփռէ՝ թէ և ինքը
այլապէս իր ծանօթութեան աղբիւրը չը նշանակէր:

Յոյց տրուած օրինակները Շարակնոցէն քաղուած
են և յայտնի կըլլայ թէ տաղաչափութեան ամանակները՝
նաև կը ծառայէին երաժշտական ամանակներն ալ
նշանակելու:

ԱՄԱՆԱԿՔ

ՈՏԱՆԱԻՈՐԱՅ ԵՒ ԶԱՓՈՒՑ ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆԱՅ

Սուղ (^o), (Brevis)

են վանկք կարճ կամ ձայնաւոր միավանկ միամանակ որդոն

իւմ, է. այս, սուն:

Երկար (˘) (Longus)

են վանկք երկար, միավանկ երկամանակ որդոն

Տոււր, ինձ. ուլ, Տէր:

ԶՈՅԿ ՎԱՆԿՔ

Անգայս (Pyrrhichus)

որ ունի զերկուս սուղս երկավանկ, երկամանակ, որդոն

Աւր քուն, բաւ րի. հը գօր Տէր իմ:

Երկանգայս (Proceleusmaticus)

որ ունի զերկուս անգայոս, քառավանկ քառամանակ

Յրաւնէ ին, աւ մե՛նէ ցուն. Տէր սուրբ Գրի՛ս գոր

աւ ցուն աւ քուն:

Համբոյր (Spondæus)

որ ունի զերկուս երկարս երկավանկ քառամանակ, որդոն

Ծաւ դիկ, պաւ ծաւ. յերկ րի, ցու ցաւ:

Երկհամբոյր (Dispondæus)

որ ունի զերկուս համբոյրս, քառավանկ, ութամանակ

Լոււ սաւ ւոր եաւ, Երոււ սաւ դեւ.

Քան զի յաւ եաւ, Լոյս Բրի՛ս սո:

Մեծասար (Choræus)

որ ունի զառաջ երկար և յետինն սուղ երկվանկ եռամանակ

Եր գեմբ, այս օր. Նոր երգս աւ եաւ:

Մեծավերջ (Jambus)

որ ունի զառաջինն սուղ և յետինն երկար որդոն

Դաւ րուն, շնոր հաւց. Ի մե՛ր ծաւց եաւց:

ԿՈՃԱՏ ՎԱՆԿՔ

Ներգել (Trochæus)

որ ունի զերկուս սուղս եռավանկ, եռամանակ որդոն

Աւ րե՛ն լեմբ, գե՛ր աւ փին. Օրաւ րաւ լոււ սաւ ծին

Սոնի (Molossus)

որ ունի զերկուս երկարս եռավանկ, վեցամանակ որդոն

Աւ յաւ րի, ու զորմ եաւ, մաւ րաւ սէր, Տէր զը քաւծ

Ասեղն (Dactylus)

որ ունի զառաջին վանկ երկար և յետինքն սուղ քառամանակ

Աւ րաւ րոց ցըն ծաւ քին, Եւ Քրիս սոս Աւ սը ւա՛ծ

Վերջասանց (Anapstus)

որ ունի զառաջինն սուղ և յետինքն երկար քառամանակ

Հաւիս սի մե, մե՛ծ խոր հոււրդ, Եւ աւ ցուն ցաւ կա լի

Հաւեղ (Antibacchius)

որ ունի զառաջինն երկար և յետինն սուղ ընդամանակ որդոն

Քաւղց րաւ ցին, վաւ սըն մե՛ր պաւ դաւ սանի, աւ դաւ րոց

Աւարեղ (Bacchus)

որ ունի զառաջինն սուղ և յետինքն երկար հնգամանակ որդոն

Ճըգ ցաւ ւորց հըւ մաւ րիս Եւ վը կաւի Քրիս սո սի:

Քոլաբոր (Amphimacer)

որ ունի զմիջինն սուղ, եռավանկ, հնգամանակ, որդոն

Եւ ու րոց աւն աւ րաւս քըն մայ եաւի Աւ սո ծոյ:

Քոլաղոս (Amphibrachius)

որ ունի զմիջինն երկար, եռավանկ քառամանակ որդոն

Օրն ցե՛ր ցե՛ր գլն սը ւա՛ծ, Աւ մե՛ր ցաւն աւ րաւ րա՛ծ

Հետք մը կայ նաև թէ իսկապէս ուղեցին հայ տա-
ղերու մէջ Հռոմ արհեստը մտցնել : Գրիգոր դպիր հետեւ-
եալ Ներսիսի Շնորհաշոյն գեղեցիկ ջախարհութեամբ
յօրինուած սաղերգութիւնը կը վերլուծէ .

Յընձան աշտօր երկին՝ եւ երկնային զօրք անմարմինք .

«Ահա առաջին վանկին Յըն որ ըստ հազադին խաժ ,
Ծան սոսկ կամ նուրբ նուն եւս սոսկ այլ ոչ ունին ամա-
նակք վասնորոյ կալեալ զձայնաւորացն նիւթ ընդ որովք
զարմանազանս յօրինեն զբանս երաժշտականս ասելով
թէ ՅԸՆԾԱՆ քառամանակ ունի հնչումն . զի եթէն ըստ
ամանակին՝ միջակ յաղագս ոչ երկարելոյ՝ և ոչ կարճե-
լոյ զիւր հնչմունս , սակայն երբեմն սղի և երկարի ըստ
հնչմանն վասն այն ասի երկամանակ : Նոյնպէս Այբն ըստ
սղահանջման տեղւոյն երբեմն սղի՝ և երկարի որ ըստ
ոլորակին է չեղտածայն և ըստ ամանակին . միջակածայն
վասն այն հարուստ և զօրեղ է յեթէն և խնդրէ զերկու-
շնչատումս ԱՅՍ ՕՐՆ՝ քառամանակ , եՐԿԻՆՔ՝ եռամանակ .
ԵՒ երկամանակ , ԱՆՄԱՐՄԻՆՔ՝ վեցամանակ վասն որոյ
սլարտէ ի յերգս զառաջինն և զերկրորդն ի մի և ի նոյն
առնել ի ձայն , այսպէս ՉՅՆԾԱՅՆ ԵՒ ՉԱՅՍՕՐՆ բայց
ԱՅՍՕՐ է սլարուկածայն զի ունի ոլորակս յինքնէ ,
վասն այն զօրեղ է ըստ ձայնին . քան ՉՅԸՆԾԱՅՍ ,
ԵՐԿԻՆՔՆ , եռամանակ , բայց անզօր քան ՉԱՅՍՕՐՆ :
Սոյն մէջոտան թէպէտ դժուարին երեւի՝ սակայն կա-
րելի է դիւրապէս մտառումն : Տես Գիրք Երաժշ . էջ 53-54
1803 Կ . Պոլիս : Դժբաղդարար Յ . Գուրգէն այս մասին ալ
լռու կը մնայ :

Ե. Շրջան Հայկական Հայրուց . — Հինգերորդ չոր-
ջանին նկարագիրը կուտայ նոյն ինքն սկզբնաւորողը Հ .
Ա . Կ . Բագրատունի «զբարեյարմար նուագաւորսն ընդ
միմիանս ընտրեալ կարգեցաք իբր ի պատկերի առաջի
աչաց զտանս փոփոխմունդ» : էջ 18 Յառջ Մշակականք
1847 Վենետիկ , այսպէս .

4—4—4—4	յորում՝	թէ իցեն սղւ զանկը	8 ինի	12 վանկ երկար կամ չափ
3—4—4—4	»	»	»	6 — 12 » »
2—4—4—4	»	»	»	4 — 12 » »
1—4—4—4	»	»	»	2 — 12 » »
4—3—4—4	»	»	»	6 — 12 » »
3—3—4—4	»	»	»	4 — 12 » »
2—3—4—4	»	»	»	2 — 12 » »
4—4—4—3	»	»	»	6 — 12 » »
3—4—4—3	»	»	»	4 — 12 » »
2—4—4—3	»	»	»	2 — 12 » »

«Սուղ եւ երկար վանկս իմա աստանօր ոչ ըստ
հաստատուն չափոց առողանութեան այլ ըստ իմաստից
և ըստ կրից երբեմն և ըստ ազատութեան իսկ : » էջ 18
Յառջ Մշակականք , 1847 Վենետիկ :

Սակայն Յ . Գուրգէն կը յայտարարէ թէ «Հայկական
չափը նաեւ կը կոչուի երկոսասանոսնեան կամ վեցոսնեան՝
երկու վանկը հաշուելով մեկ ոսֆ , ըս չափականութեան հնոց :

ՕՐԻՆԱԿ

$$4-4-4-4=16$$

Ո՞ր հրամանաւ , | ո՞ր արեգակն | ելանես գու | յալեաց ծոցոյ
Պարգեւել մեղ | ըզճառագայթս | արգասաւոր | պայծառութեան ,

Տես Ար . Տաղաչափութեան էջ 23 , Կ . Պոլիս :

Մենք կը դիտենք որ եթէ երբէք վերոգրեալ հա-
տածը արտաքին նմանութիւն մը ունի հնոց տաղաչա-
փութեան հետ այն ալ երկհամբոյր ձևին հետ է , բայց
հոն նշանակուած են հաստատուն ամանակներ այնպէս որ
անոնց հետ կարելի է նոյնացնել վերոյիշեալ հատուածը ,
այսպէս .

Երկհամբոյր (Dispondæus)

Լճւսա՛ւո՛րեա՛ | Երո՛ւսա՛ղէ՛մ | քա՛նգը՛ յա՛րեա՛ւ | Ը՛յոքո՛ Գրի՛ստո՛ս

Տես այս գիրքին էջ 228 Ամանակք Ոստանաւորաց .

Ինչպէս ուրեմն հնոց այս տաղաչափութիւնը կը հաշ-
տենցէ յետահար տաղաչափութեան հետ . Յ . Գուր-

գենի օրինակին մէջ մէկ տողը 16 վանկ ունի եւ երկու ոտքը մէկ վանկ հաշուելով տաղը կը վերածուի 8 ոտքի որով ոչ 12 եւ ոչ 6 ոտք կը մնայ մէջտեղ : Իսկ եթէ հնոց դիւանք՝ արդարեւ անոնց 12 սուղ ոտքը 6 երկար ոտքի հաւասար է բայց վերի արուած օրինակին հետ ո եւ է աղերս չունի , այսպէս .

Մեծավերջ (Jambus)

Գառնւն | Շնորեայց | ի մեզ | ծագեայց

Տես այս գիրքին էջ 228 Ամանակք Ռամաւորաց

Հայկ Դիւցազնի հեղինակը հինէն տարբեր բայց անոր վրայ պատուաստուած տաղաչափութիւն մը հնարած է եւ այս տաղաչափութեան դպրոցին գլուխը , նոյն ինքն է . Ա . Կ . Բաղրատունի , ինք կը յայտարարէ թէ սուղ եւ երկար վանկերը ըստ կրից եւ երբեմն ըստ ազատութեան իր ուղածին պէս կը կարգադրէ ինչ որ չէ բնութեամբ . Գուրգէն :

Զ . Երզան Հայկական չափուց . — Հայկական նախկին չափերէն ինչ կը մնայ տաղարաններու մէջ : Խորենացիէն կը սորվինք թէ «Մերտալ եկեալ յԱյրարատ , անցանէ յառաջնոյ բնակութեան դաւառն՝ Գողթն , քանզի մնացեալ արմատ դառնութեան հեթանոսական աղանդոյն՝ ի վեր երեւեալ ՚ի բազումս տարածեցաւ : Զորս բնարարձ որարեալ երանելոյն , տեղեկանայր եւս եթէ չարեաց վարդապետացն նախադոյնք ՚ի Բաղասականն են կողմանս : Որ երթեալ զբազումս յուղղութիւն ամէ , եւ զսակաւս անդարձ՝ յիշխանութիւն Հոնաց հալածականս առնէ , Տես էջ 542 . Խորենացի 1881 . Վենետիկ :

Ուրեմն Գողթնի երգերը զանոնք երգողներուն հետ բնարարձ եղան եւ ծերունագարգ Մովսէս Խորենացի ստիպուեցաւ իր հաւաքած Գողթնի երգերու հատկոտորները շատ անգամ պատրուակներու տակ ծածկել : Նախկին դարուց մէջ երգուած Գանձեր , Ողբեր , Գովասանք , Տաղեր հեռաւոր արձագանգն էին հեթանոսական աւանդութեանց : Այլմասն գէտ , կրոյ , անկուշը որ մեզ կը

պատէ , սիրելիին արեւը , ծննդարեր կանանց աղը , բռնաւանդը , մենե աղէկները , տղաք վախճնող պապուշակը են . պէտք էին մոռցուիլ եւ կամ քրիստոնէական կրօնի ներած սահմանին մէջ առնուիլ : Ռամբիկին հարսանիքի աւտեն գեղգեղած սիրերգը եւ լալկան կանանց մեռելոցի օրեր արտասանած ջալլանքը խնամով պոկուեցան , զտուեցան եւ Մայր Մաշտոցին ու Տաղարաններու մէջ առնուեցան :

Մեր ակնարկած ժողովուրդական ստղերը նոյն իսկ ոճէն ձարելի է որոշել , ինչպէս .

էջ 122 . Ողբ հաւօրեմ ննջեցեաց .

էջ 127 . Ես գիտէի թէ աշխարհք ինձ միւլք էր տրված .

էջ 131 . Աս սիրուն բերանդ եւ լեզուդ նման պիւլպիւլի .

էջ 150 . Ինձ ումէտ կայր ու կիւման վանց քո դալու .

Մայր Մաշտոց 1807 Կ . Պոլիս :

Ժողովուրդին տաղերը կարգաւորողները միշտ չը յաջողեցան իրենց ձեռնարկին մէջ եւ շատ անգամ խանգարեցին անոնց նախկին գեղեցկութիւնը : Այսուհանդերձ հայկական տաղաչափութեան իսկապիւլ մէկ ձեւ մեր ձեռք հասած է որուն մէկ նմոշն է հետեւեալը 6+5=11 ոտնեան .

ՂԱՐԻՊՆ ՈՒ ԿՈՒՆԿԸ

Կո՛ւՆԿ , ուսի՞ կուգաս | ծառայ եմ ձայնիդ .

Կո՛ւՆԿ , մեր աշխարհէն | խապրիկ մի չո՛ւնիս .

Թողուցեր եմ եկեր | մլխես ու այգիս

Քանի որ ա՛խ կ'անեմ | կու քաղուի հողիս :

էջ 368 Տաղարան 1740 Կ . Պոլիս :

Քանի որ Հայկական տաղաչափութեան վրայ է խնդիրը՝ պէտք էր անշուշտ Տաղարանները աչքէ անցնել : Յ . Գուրգէն անտեղուանքը չէ . «Գաղղիացոց վեցաչափ թուականն անգամ գիտէ որ Աղեքսանդրիան կը կոչուի , թէպէտ ոչ այնչափ ընդհանրացած առ մեզ Տես էջ 38 Ար . Տաղաչափութեան» : Բայց երբ խնդիրը կը գառնայ իր

ընդի տաղաչափութեան՝ միտքէն անգամ չանցնիր Հայ տաղերը հետաքննելու :

Է. Շրջան Հայկական Չափուց . —

Հայկական չափերը շատ աւելի ուշագրաւ երևոյթ մը կ'ընծայեն շարականներու ձևին տակ իրենց մուտքովը Բողոքական Հայոց հոգևոր երգարանին մէջ : Շարակնոցը կը սկսի Յակոբ Կլայեցւոյն Ս. Աստուածածնայ ծննդեան կանոն . երգեցի՛ք Որդի՛ք Սիոնի երգ նոր ի ծննդեան մօր Տեսուն երգով և կը շարունակուի Յովնայի մանայի կանոնով ուսկից կը քաղենք հետեւեալը .

Ա. — Թագաւոր փառաց, Աստուած , հոգիդ կենաւ թար , ի շնորհարաչխ աւուր մեծի ծննդեան Մարիամու գտներ Դաւթի թագաւորին նորոգեա զկենդանութիւն ՄԵՐՈՅ ԹԱԳԱՒԱՌԻՆ , զի օրհնեսցուք զքեզ Տէր այժմ և յաւիտեան :

Բ. — Աղբիւր կենաց և փրկութեան մերոյ , Հոգի Հօր և Որդւոյ ի յարմատոյն Յետեայ Բզխման գաւազանի հասեալ ժամու պայծառացո զգաւազան իշխանութեան ՄԵՐՈՅ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻՆ . զի օրհնեսցուք զքեզ Տէր այժմ և յաւիտեան :

Իրադեկներուն յայտնի է թէ Կլայ կամ Հռոմկլայ ամուր գլեակ մըն էր յաշխարհին Եփրատացոց մերձ ի սահմանս Աղձնեաց , աթոռ Կաթողիկոսութեան Հայոց (1147-1294) օթեան Ներսիսի Շնորհաւոյն , թէ հոն տեղի ունեցան եկեղեցական ժողովք երկու 1178 և 1179ին վասն միաբանութեան Հայոց ընդ Յունաց , թէ Յակոբ Կլայեցի գիտնական կաթողիկոսն Հայոց (1268-1287) ինք օծեց զԼեւոն Գ. Թագաւոր Հայոց որոյ կ'ակնարկէ Ա. տան ՄԵՐՈՅ ԹԱԳԱՒԱՌԻՆ և Բ. տան մէջ ակնարկուած ՄԵՐՈՅ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻՆ ալ անշուշտ նոյն ինքն է Յակոբ Հայրապետ :

Դարձեալ Շարակնոցը փակող Արեւելք Գերարփի երգը ծայրանուն մը կը յօդէ որ մեզ կը ներկայացնէ

զԿիրակոս վարդապետ Շարականներու եղանակաւոր երգերը ներկայ կարգով դասաւորողը . արդ յայտնի կը տեսնուի թէ Ս. Աստուածածնայ կանոնը , ինչպէս նաեւ ամեն մեծացուցեցները , Կիրիկեան շրջանի կը վերաբերին և աշխարհի աղբեցութեան տակ գրուած են ուսկից պիտի չի կրնային օգտուիլ մեր բողոքական Հայք :

Ուսկից է ուրեմն անջատման վաղայաջորդ օրուրնէ՝ 1846 էն սկսեալ , առհասարակ բոլոր հայ բողոքականաց զէպի շարականները ձգտումը . աւետարանականութեան յարող Տէր վրդանէս զանոնք որդեգրելու նշանը կուտայ , ինչ որ այսօր կատարուած իրողութիւն մըն է , այսպէս .

Էջ 336 . Առաւօտ Լուսոյ .

» 337 . Լոյս , արարիչ լուսոյ .

» 338 . Լուսաւորեա .

» 339 . Տարածեալ .

» 340 . Նորաստեղծեալ .

» 341 . Սիոնի Որդիք .

» 342 . Նորոգող .

Տես հոգեւոր երգեր եղանակներով 1908 Կ . Պոլիս .

Ուրեմն հայկական տաղաչափութիւնը իր տեւակաւ նութեամբ կը հաստատէ թէ իր մատուցած ծառայութիւնները ընդհանրական և մնայուն են , եւ թէպէտ կտրատումներու ալ ենթարկուի՝ էապէս նոյնը մնալու գաղտնիքը ունի բայց ուէ կաշկանդիչ օրէնքի սահմանափակում չի ճանչնար . ահա բան մը որ գիտցան աւետարանական չի հայք և յարգեցին , սակայն Յ . Գուրգէն չը գիտցաւ քանի հայք որ գիրքին մէջ հայկական տաղաչափութեան սահմանը կուտայ յետահայ օրէնքներու կաշկանդումներուն համեմատ :

Ե.

ԶԱՆՅ ԿՈՌԻԹԻՆՔ

Հեղինակը կը յայտարարէ թէ «այս նոր դասագիրքը կարէ օգտակարապէս ծառայել ուսանող մանկանց, եւ իբրեւ առջնորդ նպաստել մեր բազմաթիւ յաւատարմ եւ սաղաչալի գրագիտաց. Տես Աղդ էջ Թ. Ար. Տաղա-
չափութեան 1897 Յ. Գորգէն»

Ուսանող մանկան յաւատարմ ու սաղաչալի գրա-
գիրաց հետ չփոխել եւ անոնց այսքան ճշգրտութեամբ ՏԱ-
ՂԱԶՈՓՈՒԹԻՒՆ մը հրամցնել մտքէ անցնելու համար
մարդ չորս ոտքը իրար բերելու է, հոգ չէ թէ ան հայ-
կական ոտք ըլլայ թէ ալ :

Բայց երբ կը յիշենք Ճաշակ Ոսկեղին Գարուբեանի
հոգալատը աշխատակիցը որ տարիներով աշխատեցաւ
խեղճ Լաֆոնթէնի առակները իրենց անյատուկ եզրով
տաղաչափութեան մը վերածելու, մինչդեռ մոռցաւ անգ-
լիներէն տաղաչափութեան Հայ արուեստին հետ ունեցած
խնամութիւնը մշակել՝ Յ. Գորգէնի կատարելապէս ի-
րաւունք կուտանք չփոխելու մանուկն ու սաղաչալի :

Տարիներով ու տարիներով Ա. Մ. Գարագաշեան
Պայպլ Հատուղի մէջ ինչ կը մանէր քանի որ ինք հոն
հայ լեզուի հեղինակութիւն մը կը նկատուէր, ինչո՞ւ
գոնէ անգամ մը աւտարանական հայոց հոգեւոր երգերը
պատրաստողներուն չը հասկցուց թէ ինչ մեծ ազեքս կայ
հայկական չափուց եւ անգղիական չափուց մէջտեղ :

Մենք ունինք Մեծավերջ, նոյնը (Jambus) ունին Անգղիացիք.
Մենք ունինք Ներգեւ, նոյնը (Trochee) ունին Անգղիացիք.
Մենք ունինք Համբոյր, նոյնը (Spondee) ունին Անգղիացիք.
Մենք ունինք Անգալս, նոյնը (Phyrrhic) ունին Անգղիացիք.
Մենք ունինք Վերջաւանց, նոյնը (Anapest) ունին Անգղիացիք.
Մենք ունինք Սեղն, նոյնը (Dactyl) ունին Անգղիացիք.
Մենք ունինք Փողաղոս, նոյնը (Amphibrach) ունին Անգղ.

Արդեօք անո՞ր համար Յ. Գորգէն զանց կառնէ

մեր հոգեւոր երգերը որովհետեւ անոնց տաղաչափական-
թերութիւններու պատասխանատուն կը խնայէ, թէ չէ
50000 ով տպուող գիրք մը կը կարծէ թէ առանց աղ-
ղեցութեան կը մնայ հայ տաղաչափութեան վրայ :

Ահա հոգեւոր երգարանին մէջ Ամերիկացոց մեծագոյն
բանաստեղծ Longfellowի մէկ տաղը, Սալմոս Կեկացը,
կը թարգմանուի, ո՞ւր է անոր բնագրի ոտքերուն չափը.
ո՞ւր անոր թարգմանութեան ոտքերուն չափը, այսպէս.

Te'll me | no't in | mo'rn ful | nu'mbers,

Life is | bu't an | émp ty | dre'am

Տը խո՛ւր | ող լո՛վ | մը՛ սեր | ին ծի՛,

Կեա՛նքս է | մի ա՛յն | երա՛ղ

Անգղիերէնը (Trochaic tetrameter) մըն է (քառա-
չափ ներգեւ) մինչդեռ անոր թարգմանութեան ոտքե-
րուն չեղտերը մերթ հոք տարուած են, մերթ առաջ
բերուած են, այնպէս որ ո՛չ (Jambic) մեծավերջ է, ոչ
(Trochaic) ներգեւ : այսպէս են ծայրէ ծայր հոգեւոր եր-
գարանի բոլոր երգերը, իսկ ուրիշ թերութիւններու հա-
մար տեսնել մեր Քննական Պատ. Հայ Դպրութեան
գործին մէջ, էջ, 84-92 :

Դարձեալ, կը սպասուէր որ «յետ աւանդման կա-
նոնաց ի վերջ դասագրոցն ի դիւրութիւն գործնական
վարժութեան ալլեայլ ոտանաւորաց հաւաքածոյն (տես
Աղդ էջ Ժ Ար. Տաղաչափութիւն 1897, Յ. Գորգէն)
տար, իր խոստման համեմատ. ինչ յուսախաբութիւն,
հոն ոչ Ալիշանի կը հանդիպինք, ոչ Պատմականի, ոչ
Պէշիքթաշիանի, ո՛չ Պետրոս Գուրեանի, ո՛չ Թ. Թեր-
զեանի, ո՛չ Խ. Նարայէի եւ շատ ուրիշներու, ահա ասոնք
աչքի զարնող զանցառութիւններ են : Իրաւ որ չէ մոռցր
ՍԱԼԿԸ (Տես էջ 78, Ար. Տաղաչափութեան) այսինքն
Ճաշակ Ոսկեղին Գարուբեան, Հատոր Բ. էջ 169-71 ի,
Յ. Գորգէնը ԻնքՉԻՆԻԸ որով ամէն ոքիչ անուշներ
կանչքանան եւ ամէն զանցառութիւն կը դարձանուի :

ՎԵՐՋՍԱԿՆ

Հայ իմացականութեան ղեկավարները, մեր գրական հրապարակը բռնող օրուան մարդիկը, ուր առաջնորդեցին զիրենք լսելու սիրայօժար բազմութիւնը: Անոնք որ գրիչ ձեռք կ'առնեն՝ ժողովուրդին ճակատագրին հետ կը խաղան և ապագան իրաւամբ զիրենք կը դատէ:

Հայ ժողովուրդը իր սիրտն ու քսակը հաւասարապէս բաշտւած անոնց որ իր կեանքի ընթացքը լուսաւորելու գեցին, եւ ո՛չ Մեկենաս պակեցաւ գրագէտին, ո՛չ Իգմիրեան մրցանակ՝ թեկնածուներուն, ո՛չ հրատարակչական ընկերութիւններ, ո՛չ Յորեկեան հանդէսներ 25 տարուան պայմանեալ չըջանը կատարող թաղաւորին, անոր փոխարէն ի՞նչ առաւ:

Չամուրճեան Պատուելի, Հիւնքեարպէյէնտեան քահանան, Ա. Մ. Գարագաշ, Յ. Գուրգէն, Յ. Գ. Մամբեան, Յ. Մ. Հաճեան, Ռ. Պէրպէրեան, Մ. Եպս. Մուրատեան, Ղ. Վր. Դուրեան, Ս. Տիւսար, Դ. Յ. Խաչկոնց, Կ. Ա. Ոսկեան, Փ. Հազարապետեան, Ա. Ալալաճեան, Վ. Զարդարեան, Վահան աղա, մեծ ու պզտիկ փոխ ընդ փոխ իրենց կարգին իրենց գրական համալսին հաշիւը տուին:

Անոնցմէ ոմանք գնահատութեան արժանի են, ուրիշներ քննադատութեան. կան ալ որ գրախօսականի մը նիւթ կը հայթայթեն. մեր նիւթական միջոցները չէր ներեր որ համբաւներու տողանցումը երկարէինք:

Անշուշտ խնդիր չենք ընել գրական ձեռնհասութեան որ աւելի դասադրոց մէջ կը փնտռուի, ոչ ալ գրական հեղինակութեան որ գեղեցիկ դպրութեան վերաբերող սեւերու յատուկ մշակութեան մէջ կը դնուի: Տարական չիկայ որ մեր սիրելի ազգը բարեբաղդութիւնն ունի անոնցմէ քիչ թէ շատ ունենալու և եթէ պատահութիւնն ունենանք՝ անոնցմով առանձին կը զբաղինք:

Բայց ամէն կարգի գրող պէտք է փափաքի իր մասնաւոր համբաւն ունենալու և պէտք չէ գոհ մնալ քիչ թէ շատ ձեռք անցուցած գրամով ինչու որ եթէ ոմանց համար փառքը՝ քիչ մը ծուխ, համբաւը՝ քիչ մը աղմուկ և կեանքը վաղանցուկ երազ մըն է, սակայն մեզ համար կեանքը՝ իրականութիւն մը, համբաւը անոր գործունէութեան գնահատութիւնը և փառքը անոր լուսապսակն է:

ՅԱՆԿ

ՅԱՌԱՋԱՐԱՆ ԷՋ Գ—Ը

ԳՆՆԱԳՐԱՏԱԿԱՆ

Սոսոցաբանական քառասուն (Տ. Յովհաննէս Ա. Գնն. Հիւնքեարպէյէնտեանի).— Ա. Քննադատութեան հարկը, էջ 9.— Բ. Հեղինակին դիտարկումներ, էջ 12.— Գ. Հին բարի օրեր, էջ 17.— Դ. Տարակոյս եւ ենթադրութիւններ, էջ 20.— Ե. Յետաքշական ոգի, էջ 25.— Զ. Հեղինակին անձեռնմաստութիւնը, էջ 31:

ԳՐԱԽՈՍԱԿԱՆ

Բարոյական եւ գործնական դաստիարակութիւն (Տիկին Փ. Հազարապետեան), էջ 39

ԳՆԱՀԱՏԱԿԱՆ

Կենսագրութիւն Պ. Շանշեանի (Մեյիսիսեղեկ Եպսկ. Մուրատեան).— Ա. Կենսագրութեան պայմաններ, էջ 44.— Բ. Գիրքին պարունակութիւնը, էջ 49.— Գ. Անկէ համուելի դասը, էջ 53:

ԳՐԱԽՈՍԱԿԱՆ

Բերայի գիշերները (Յակոբ Մ. Հաճեան), էջ 59:

ՄԱՏԵՆԱԽՈՍԱԿԱՆ

Առաջ. Առողջապահութեան (Տօփ. Մանուկ Բ. Իսխանեան).— Ա. Լեզու եւ Գիտութիւն, էջ 65.— Բ. Գիտութիւն եւ Գրականութիւն, էջ 70.— Գ. Գործունէութիւն Տօփ. Իսխանեանի, էջ 77:

ԳՆԱՀԱՏԱԿԱՆ

Մկրտութեան Խորհուրդը (Ղևոնդ վրդ. Դուրեան), էջ 81:

ԳՆՆԱԳՐԱՏԱԿԱՆ

Առակի Լաֆոնդեանի (քրդ. Ա. Մ. Գարագաշեան).— Ա. Ներածութիւն, էջ 87.— Բ. Թարգմանութեան ոճը, էջ 92.— Գ. Ոսկեդարեան գրաբար, էջ 95.— Դ. Հայկական չափ, էջ 97.— Ե. Վերջաբան, էջ 99:

ԳՐԱԽՈՍԱԿԱՆ

Գեանի գործածութիւնը (քրդ. Գ. Ոսկեան).— Ա. Սրբ. Լրագրի իմաստասիրութիւնը, էջ 101.— Բ. Բարձրագոյն քննադատութիւն, էջ 104.— Գ. Գիրքին ուրուագիծը, էջ 105.— Դ. Սրբ. Լրագրի նպատակը, էջ 109:

ԳՐԱԽՅՈՍԱԿԱՆ

Հոգեփոխալը (թրգ. ցրուիչ Վանան աղա). — Ա. ժամանական վեպերու դերը մեր մէջ, էջ 111. — Բ. Անակնկալ զուգակեիւ մը, էջ 115:

ԳՐԱԽՅՈՍԱԿԱՆ

Ուսումնասիրութիւն Ս. Տիւսարի (Ա. Աշոյշյանէան). — Ա. Գրուքեան ոճը, էջ 120. — Բ. Ուսումնասիրութեան առարկան, էջ 122. — Գ. Ո՞վ է Տիւսար, էջ 126. Դ. Միջավայրին պատկերը, էջ 128. — Ե. Վերջաբան, էջ 131:

ՔՆՆԱԳՐԱՏԱԿԱՆ

Առձեռն քառարան (Կոմիտաս Ա. Ոսկեան). — Ա. Ընդհ. տեսութիւն, էջ 133. — Բ. պատաստութեան պայմանները, էջ 134. — Գ. Ստուգաբանութիւն, էջ 140. — Դ. Ճաշակի խնդիր, էջ 143:

ԳՆԱՀԱՏԱԿԱՆ

Յիշատակարան (Վ. Գ. Զարդարեան). — Ա. Նպատակ, էջ 145. — Բ. Նիւթին դասաւորումը, էջ 150. — Գ. Հերոսները, էջ 150. — Վերջաբան, էջ 153:

ՔՆՆԱԳՐԱՏԱԿԱՆ

Տասնհինգերորդ դար (Յ. Գ. Մամբեան). — Ա. Պատմական, էջ 154. — Բ. Աշխատութեան Մէքոս, էջ 158. — Գ. Քողազերձ Զամուրնի, էջ 161. — Դ. Կենսագրողին նկարագիրը, էջ 164. — Ե. Աղիսաբերանն մը, էջ 166:

ԳՆԱՀԱՏԱԿԱՆ

Սրբանուէր Շարական (Մելիսեդէկ Եպսկ.). — Ա. Զմիւռնիոյ նամականի, էջ 170. — Բ. Սրբանուէր Շարական, էջ 177. — Գ. Բողոքականաց վերաբերումը, էջ 180. — Ե. Կարողիկեայց վերաբերումը, էջ 183. — Զ. Մեր տեսութիւնը, էջ 184. — Է. Եզրակացութիւն, էջ 189:

ՔՆՆԱԳՐԱՏԱԿԱՆ

Դասընթացք ընդհ. պատմութեան (Գ. Յ. Խաչկունց). — Ա. Ընդհ. տեսութիւն, էջ 196. — Բ. Թերութիւններ, էջ 200:

ԳՆԱՀԱՏԱԿԱՆ

Պերպերեան հանդէպ իր յորեկանին (Մ. Յովհաննէսեան). — Ա. Ընդհ. տեսութիւն, էջ 206. — Բ. Թարգմանութիւններ, էջ 208. — Գ. Պերպերեանի վնարը, էջ 210. — Դ. Կրթական սեռ, էջ 211. — Ե. Հոետորութիւն, էջ 214. — Զ. Խոնք եւ Յուժ, էջ 216:

ՔՆՆԱԳՐԱՏԱԿԱՆ

Արուեստ Տաղաչափութեան (Յ. Գուրգեն). — Ա. Գրականութիւն եւ Հոգեկան Վիճակ, էջ 217. — Հաշուետիակ, էջ 218. — Գ. Յուսախաբութիւն, էջ 220. — Դ. Երջանք Հայկական Տաղաչափութեան, էջ 222. — Ե. Զանգառութիւն, էջ 236:

ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ ԳՈՐԾԵՐԸ

	Վրժ. Փրլ.
Սփոփանք Ռամկին	5
Իրական Կեանքի Նուագներ Բ. Տիպ	2 20
Քնարիկ Ժողովրդեան	— 20
Քննական Պատ. ԺԹ. Դար Հայ. Դպր.	25 —
Nouvel Alphabet Français Բ. Տիպ	1 20
Գրական Համբաւներ	10 —
Ֆրանսերէնէն Հայ. Բառ. (Փրպանի) ընդ մամլով	